

**Διατμηματικό Πρόγραμμα
Μεταπτυχιακών Σπουδών Βιοηθική**

**Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Τμήμα Ιατρικής • Τμήμα Βιολογίας • Τμήμα Κοινωνιολογίας**

ΠΑΓΚΑΛΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑΣ ΣΤΗ ΣΤΩΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΜΙΑ ΒΙΟΗΘΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.

Τριμελής επιτροπή: ΛΕΜΠΙΝΤΕΦ ΑΝΔΡΕΑΣ (επιβλέπων),
ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Διπλωματική Εργασία για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα
Ειδίκευσης.

Ηράκλειο, Νοέμβριος 2010

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<u>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</u>	3
<u>ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ :ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ</u>	
1.1 Το ιστορικό πλαίσιο της Στωικής φιλοσοφίας.....	6
1.2 Οι φάσεις του Στωικισμού και οι κυριότεροι εκπρόσωποί του.....	10
1.3 Η Στωική φιλοσοφία.....	16
1.4 Η Λογική.....	17
1.5 Η Φυσική.....	20
1.6 Ελευθερία και ειμαρμένη.....	24
<u>ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: Η ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ ΚΑΙ Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑΣ.</u>	
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ</u>	
2.1.1 Εισαγωγή.....	32
2.1.2. Από την πρωταρχική παρόρμηση στην αντίληψη του αγαθού.....	37
2.1.3 Η αξία της ζωής.....	46
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΥΛΟΓΟΣ ΕΞΑΓΩΓΗ</u>	
2.2.1 Εισαγωγή.....	54
2.2.2 Η αυτοκτονία στην προ-στωική φιλοσοφία.....	56
2.2.3 Η αυτοκτονία στη στωική φιλοσοφία.....	60
2.2.4. Η ηθική δικαιολόγηση της αυτοκτονίας , οι προϋποθέσεις	61
2.2.5 Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός-η εφαρμογή και τα παράδοξα.....	65
2.2.6 Η αυτοκτονία μετά τη στωική φιλοσοφία ως τη σύγχρονη εποχή.....	79
<u>ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: Η ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ.</u>	
3.1. Η ευθανασία στην αρχαιοελληνική σκέψη.....	89
3.2. Προτελεύτια διλήμματα στη Στωική φιλοσοφία.....	92
3.3. Η ευθανασία στη βιοηθική.....	99
3.4. Στωικές αρχές στην ιατρική ηθική.....	104
<u>ΕΠΙΛΟΓΟΣ</u>	112
<u>ΠΕΡΙΛΗΨΗ</u>	116
<u>SUMMARY</u>	119
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	121

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ὅστις γάρ ἐν πολλοῖσιν ὡς ἐγὼ κακοῖς ζῆ ,
πῶς ὄδ' οὐχὶ κατθανῶν κέρδος φέρει;»

(Σοφ.Αντιγόνη,στ.463-464)

Απ' όλους τους φόβους που καταδυναστεύουν τον άνθρωπο, κανένας δε συγκρίνεται με το δέος που του προκαλεί η συνείδηση της θνητότητάς του. Ο θάνατος αποτελεί ένα αναπότρεπτο γεγονός, ένα τρομερό μυστήριο και ο άνθρωπος υποφέρει με την προσδοκία του θανάτου. Ένα παράδοξο είδος θανάτου είναι η αυτοκτονία, μια ατραπός που επιλέγεται ενίοτε από άτομα που βιώνουν προσωπικά αδιέξοδα, ως έσχατη πράξη φυγής ή σωτηρίας.

Στη σημερινή εποχή, ο αριθμός των αυτοκαταστροφικών πράξεων λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις καθώς σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας , ένα εκατομμύριο άνθρωποι κάθε χρόνο αυτοκτονούν. Τα επίσημα στοιχεία δεν αποτυπώνουν με ακρίβεια την πραγματικότητα, καθώς πολλές από αυτές δεν καταγράφονται, επειδή η οικογένεια του ατόχου προσπαθεί να αποφύγει το κοινωνικό στίγμα και να πετύχει την εκκλησιαστική κήδευση του αγαπημένου της προσώπου.

Σ' αυτούς τους χαλεπούς καιρούς και με το μέλλον να προδιαγράφεται ζοφερό,η στωικότητα αναδεικνύεται ιδιαίτερα επίκαιρη, καθώς αποτελεί την κλασική ηθική στάση της εγκαρτέρησης και της γαλήνιας αντιμετώπισης των δυσχερειών της ζωής και των δεινών που κατατρύχουν την ανθρώπινη ύπαρξη ,μεταξύ των οποίων το φοβερότερο είναι ο θάνατος. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να ανασυνθέσει τις θεμελιώδεις αρχές και τα βασικά επιχειρήματα με τα οποία δικαιολογείται, σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις, η αυτοκτονία. Η εύλογος εξαγωγή των Στωικών αποτελεί μια δυνατότητα διαφύλαξης της ελευθερίας σε περιπτώσεις που διακυβεύεται η αξιοπρέπεια και η ακεραιότητα του βίου. Σε οριακές στιγμές που η υποκειμενική διάσταση της ζωής υπερχειλίζει, ο άνθρωπος μπορεί να αποφασίσει σε πρώτο πρόσωπο την ώρα του θανάτου ,χωρίς μεμψιμοιρία και φόβο, κάτω βέβαια από εξαιρετικά αυστηρές προϋποθέσεις.

Το εγχείρημα της ανασύστασης των στωικών αρχών είναι δύσκολο καθώς η Στοά καλύπτει χρονικά το διάστημα πέντε αιώνων και καθώς ελάχιστες πηγές σώζονται για την Αρχαία και τη Μέση Στοά. Ερευνώντας πιστά τις σωζόμενες πηγές και μελετώντας τη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, θα προσπαθήσω να αναδείξω τις βασικές πτυχές της επιχειρηματολογίας των Στωικών σε ένα ερώτημα μεγίστης πρακτικής σημασίας, στο αν ηθικά μπορεί να δικαιολογηθεί η αυτοκτονία, και αν ναι, τότε σε ποιες περιστάσεις και με ποια κριτήρια.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, θα γίνει η πραγμάτευση των βασικών αρχών της φιλοσοφίας των Στωικών και η διάκριση των τριών μερών του φιλοσοφικού τους λόγου. Αυτό καθίσταται αναγκαίο, καθώς η φυσική, η λογική και η ηθική αποτελούν μια άρρηκτη και οργανικά δεμένη ενότητα στο σύστημα τους, και η έρευνα τόσο της λογικής όσο και της φυσικής έχει ηθικές προεκτάσεις. Γιατί για να κατακτήσει ο άνθρωπος την αρετή, που είναι η πεμπουσία της φιλοσοφίας τους, απαιτείται γνώση της κοσμικής πραγματικότητας, της φύσης και της ανθρώπινης θέσης μέσα στον κόσμο. Ιδιαίτερα, θα διασαφηνιστούν οι θεμελιώδεις έννοιες της στωικής θεωρίας που είναι ο λόγος και η φύση. Η φύση έχει όχι μόνο περιγραφική αλλά και κανονιστική αξία, και σε κανένα άλλο σύστημα δεν είναι όρος τόσο σημασιολογικά φορτισμένος. Ο φυσικός νόμος αποτελεί το θεμέλιο της δικαιοσύνης και η στωική ηθική θεωρία για τη δικαιοσύνη εδραιώνεται σε μια ολοκληρωμένη αντίληψη όχι μόνο για τη φύση του ανθρώπου, αλλά και για τη φύση γενικά. Αν και οι Στωικοί δέχτηκαν πολλές επικρίσεις για τη θεωρία τους περί ειμαρμένης και η ελευθερία τους θεωρήθηκε ατελέσφορη, ουσιαστικά κατάφεραν να διασώσουν την ελευθερία του ανθρώπου μέσα στα πλαίσια ενός αιτιοκρατούμενου κόσμου και να διαφυλάξουν αλώβητη την ανθρώπινη συγκατάθεση και ανεμπόδιστη την προαίρεση του, γεγονός που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για κάθε ηθική συμπεριφορά και για κάθε αίτημα που τείνει σ' αυτήν.

Στο δεύτερο μέρος, διασαφηνίζονται οι βασικές αρχές της στωικής ηθικής, και αναλύονται οι έννοιες της αρετής, των καθηκόντων και των κατορθωμάτων. Κεντρικό αξίωμα στο Στωικισμό είναι ότι η ηθικότητα καθορίζεται από το χαρακτήρα του ανθρώπου που πράττει και όχι από τα μεμονωμένα και εκάστοτε πραξιακά δεδομένα, καθώς το επίκεντρο της ηθικής είναι η πρόθεση, το ηθικό φρόνημα του δρώντα και όχι τα αποτελέσματα της δράσης του. Έπειτα, αναδεικνύεται η πορεία που ακολουθεί ο ανθρώπινος λόγος ώστε να αποκτήσει την αντίληψη του αγαθού, και να εσωτερικεύσει τον φυσικό νόμο, καθώς μέσα από τη διαδικασία εμπειρικής

επανάληψης και παρατήρησης ανυψώνεται από τα εμπειρικά δεδομένα σε ένα επίπεδο συναγωγής μέσω του λόγου και αντιλαμβάνεται σε τι συνίσταται η αξία του αγαθού. Στα πλαίσια της στωϊκή αξιολογίας, η ζωή δεν έχει απόλυτη αξία αν και ανήκει στα προτιμώμενα αδιάφορα, σ' αυτά που έχουν ένα είδος αξίας επιλεκτικής καθώς συμβάλλουν στον ομολογούμενο βίο και αποτελούν την ύλη της αρετής, είναι άξια να αποκτηθούν αλλά όχι να επιλεγούν καθεαυτά, στην πραγματικότητα τελικός σκοπός είναι η φρόνιμη επιλογής τους, ένα είδος ύλης που διαθέτει επιλεκτική αξία.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας καταγράφονται οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια εφαρμογής της στωϊκής ευλόγου εξαγωγής, που αποτελεί μια μελέτη φυσικού θανάτου. Διευκρινίζονται οι μεταβολές που υπέστη η θεωρία κατά τη διάρκεια της Σχολής καθώς και οι αντινομίες και τα προβλήματα που αναδύονται. Συγκριτικά παρατίθενται προγενέστερες και μεταγενέστερες φιλοσοφικές τοποθετήσεις στο ίδιο θέμα. Επιπρόσθετα, η σχετικά με την ευθανασία προβληματική έχει επαναφέρει τους Στωϊκούς στο προσκήνιο, καθώς η στωϊκή κατάφαση της αυτοκτονίας σε μια έκφανση της, έχει ερμηνευτεί από μερικούς μελετητές ως αποδοχή της ευθανασίας. Και επειδή αρχή σοφίας ονομάτων επίσκεψις, διευκρινίζεται η αρχαιοελληνική σημασία του *εὐθανατεῖν*, που ισοδυναμούσε με έναν ενάρετο, όμορφο και αξιοπρεπή θάνατο και δεν εξισωνόταν ποτέ με τη σημερινή έννοια της αρωγής προς το θάνατο.

Εν κατακλείδι, η αξιοπρέπεια στη στωϊκή φιλοσοφία προτάσσεται emphaticά σε δεσμευτικά καθολική αρχή, η οποία υποδεικνύει το σεβασμό προς τον άνθρωπο που βρίσκεται σε οριακές καταστάσεις, ως μια δυνατότητα που επισφραγίζει τις βασικές του αξίες και θεμελιώνεται στον έλλογο αναστοχασμό. Συχνά, η εύλογος εξαγωγή των Στωϊκών ερμηνεύεται ως κύρωση της αυτοκτονίας, αλλά ουσιαστικά αποτελεί μια δυνατότητα, πρόκειται για το θεμιτό να διατηρείς την αξιοπρέπεια σου την έσχατη ώρα με απλότητα και ατραγωδώς. Η στωϊκή μελέτη θανάτου, είναι μια οδός που οδηγεί πίσω στη ζωή και μια τέχνη για την κατάκτηση της εσωτερικής ελευθερίας και τη δικαίωση της ανθρώπινης ύπαρξης. Γιατί μόνο αν γνωρίζεις να ζήσεις όμορφα και ενάρετα, και έχεις μάθει να συμφιλιώνεσαι με το θάνατο και με την απώλεια, θα μπορέσεις να αποχαιρετήσεις την Αλεξάνδρεια που χάνεις, όταν έρθει ο κατάλληλος καιρός, σαν έτοιμος από καιρό, σαν θαραλλέος, σαν που ταιριάζει σε, που αξιώθηκες μια τέτοια πόλη.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1.1. Το ιστορικό πλαίσιο της Στωϊκής φιλοσοφίας.

Περισσότερο από τα άλλα φιλοσοφικά ρεύματα των ελληνιστικών χρόνων , η Στοά είχε την αφετηρία της στην πνευματική και πολιτική κατάσταση του ελληνικού κόσμου όπως διαμορφώθηκε τον 4^ο αιώνα π.Χ.¹ Ο όρος ελληνιστικός έχει ως πλαίσιο αναφοράς τον ελληνικό και το ρωμαϊκό πολιτισμό και καλύπτει χρονικά τους τρεις αιώνες που μεσολαβούν από το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι την ήττα του Μάρκου Αντωνίου από τον Οκταβιανό, στη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. Καθώς μεγάλες ελληνιστικές μοναρχίες δημιουργούνται, η πόλη-κράτος καταρρέει και χάνει την αυτονομία της. Η κρίση αυτή επηρεάζει και το θρησκευτικό αίσθημα, καθώς στην κλασική εποχή η θρησκεία ήταν άρρηκτα δεμένη με την πολιτειακή οργάνωση και η λατρεία των θεών διαπερνούσε όλη τη ζωή των πολιτών από τη γέννηση τους μέχρι το θάνατο² Το άτομο βρίσκεται στη φάση της αναζήτησης ταυτότητας καθώς οι πολιτειακοί θεσμοί του παρελθόντος, οι οποίοι νοηματοδοτούσαν τη ζωή του και αποτελούσαν τον απώτερο στόχο των προσωπικών του επιδιώξεων, είναι τώρα παρωχημένοι.

Τα νέα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα απογυμνώνουν τους ανθρώπους από τα παραδοσιακές τους πεποιθήσεις και τους καθιστούν ανήσυχους και επισφαλείς, καθώς η απειλή της επιδρομής από τα βαρβαρικά φύλα θα μπορούσε να σκορπίσει ανά πάσα στιγμή, την οδύνη , τον όλεθρο και το θάνατο. Η αβεβαιότητα και ο εκφυλισμός των παραδοσιακών αξιών γεννά την ατομική εσωστρέφεια και οι άνθρωποι αναζητούν νέα ερείσματα και νόρμες ηθικής δράσης ώστε να προσαρμοστούν σ' αυτή τη νέα κατάσταση.

¹ Μπενάκης Λίνος, *Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, Παρουσία, Αθήνα 2004,σελ 148.

² Festugiere, A.J.,*Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφρ.Ροζίνα Μπέρκνερ, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 1999,σελ.26.

Η έλλειψη πίστης κατέστρεφε το πηδάλιο από τα χέρια των θεών , αλλά η φιλοσοφία πρόσφερε στους ανθρώπους ένα τιμόνι και τους έσπρωξε να οδηγήσουν το καράβι τους σε ένα δρόμο που είχε σκοπό να τους απελευθερώσει από τα κτυπήματα και την αυθαιρεσία της Τύχης. Τους πρόσφερε απελευθέρωση από το πεπρωμένο , αλλά ήταν μια απελευθέρωση που έπρεπε να κερδίσουν με τη δική τους δύναμη. Αλλά οι δυνάμεις τους ήταν ασθενείς και τότε, όπως και πάντοτε ο άνθρωπος χρειαζόταν υποστήριξη, βοήθεια και παρηγοριά. Οι φιλόσοφοι ανέλαβαν τη θεραπεία των ψυχών.³

Σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο, η πραγμάτωση της ευτυχίας έχει ως αναγκαία προϋπόθεση την εσωτερική αυτονομία και την αταραξία του ανθρώπου. Οι Επικούρειοι θεωρούν ως σκοπό της ζωής την ευδαιμονία , την ηδονή , το ήδέως ζῆν, το οποίο συνίσταται στην επίτευξη της σωματικής ευεξίας και της ψυχικής αταραξίας.⁴ Απαραίτητη προϋπόθεση της ευτυχίας είναι η αυτάρκεια, το να αρκείται κανείς σ' αυτά που έχει, ώστε να πραγματώνει τις αναγκαίες του ενασχολήσεις και να μη φαλκιδεύεται από τα παιγνίδια της τύχης. Παρά την αναγωγή της ευδαιμονίας στην ηδονή , ο Επίκουρος δίνει στη φρόνηση και γενικά στις αρετές ,ως μέσα για την επίτευξη της ηδονής ,εξέχουσα σημασία στο σύστημά του, ώστε τελικώς η ευχάριστη ζωή να ανάγεται στο φρόνιμως καί στο καλῶς καί δικαίως ζῆν, επειδή πιστεύει ότι η αρετή και η ευχαρίστηση είναι αχώριστα.⁵

³ Nilsson Martin, *Η πίστη των Ελλήνων*, μτφρ. Ι.Κ Μαζαράκης- Αινιάν , Δωδώνη, Αθήνα 1998, σελ 125-126

⁴ Επίκουρος , *Επιστολή προς Μενοικέα- Κύρια Δόξα – Επικούρου προσφώνησις* , μτφρ.Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Σειρά Στοχασμοί 12: Επιμ. Κλάους Μπέτσεν – Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Στιγμή, Αθήνα 1994 128: « τούτων γάρ ἀπλανῆς θεωρία πᾶσαν αἴρεσιν καί φυγὴν ἐπαγάγειν οἶδεν ἐπὶ τοῦ σώματος υἱείαν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν , ἐπεὶ τοῦτο τοῦ μακαριῶς ζῆν ἔστι τέλος».

⁵ Δραγώνα – Μονάχου Μ., *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία- ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σελ 90.

Κεντρική αρχή στο Σκεπτικισμό είναι η σκέψις- η εξέταση και η αδιάλειπτη διερεύνηση των πραγμάτων - και η έποχή η οποία ταυτίζεται με την αναστολή της κρίσης και απελευθερώνει από το άγχος και την ταραχή. Εξαιτίας της ισοδυναμίας, της ισοσθένειας που χαρακτηρίζει αντίθετα μεταξύ τους πράγματα , φτάνουν πρώτα στην εποχή και έπειτα στην αταραξία⁶ Ο νους του Σκεπτικού ισορροπεί προσεκτικά πάνω σε λογικά ισοδύναμες όμως αντιτιθέμενες απόψεις και εδώ βρίσκεται το κλειδί της ψυχικής αταραξίας του. Η αταραξία και η εσωτερική γαλήνη είναι απόρροια του μή δογματίζειν και του ἄδοξάστως ζῆν,στάση που απελευθερώνει τον άνθρωπο από ἄλογες και ακούσιες συγκινήσεις και τον οδηγεί στην πραγμάτωση της ευτυχίας. Ο Σκεπτικός είναι μετριοπαθής, ανεκτικός, επιεικής απέναντι στη ζωή και στους συνανθρώπους του, οι οποίοι έχουν χαθεί μέσα στις ποικίλες δογματικές πλάνες και ζουν στη δυστυχία, διότι δεν είναι τα πράγματα που ταραάζουν τους ανθρώπους, αλλά οι απόψεις που έχουν γι'αυτά.⁷

Για τους Στωικούς ο τελικός σκοπός της ζωής πρέπει να είναι μια ζωή σύμφωνη με τη φύση , που είναι το ίδιο με την ενάρετη ζωή, γιατί η φύση μας οδηγεί στην αρετή.⁸ Η αρετή είναι διάθεση ομολογουμένη,επιλέγεται για την ίδια και δεν προέρχεται από το φόβο, την ελπίδα ή από εξωτερικούς παράγοντες. Σ' αυτήν ενυπάρχει η ευδαιμονία,αφού η αρετή αποβλέπει στην ύπαρξη αρμονίας σε ολόκληρη τη ζωή και είναι τελείωσις, τό ἀγαθόν , το δέον καί τό λυσιτελές.

⁶Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειοι Ὑποτιπώσεις Α'*, Βιβλίο Α, τομ.Α', Κάκτος, Αθήνα 1998, δ'8 : «Ἐστι δέ ἡ σκεπτική δύναμις ἀντιθετική φαινομένων καί νοουμένων καθ' οἷονδήποτε τρόπον, ἀφ' ἧς ἐρχόμεθα διά τήν ἐν τοῖς ἀντικειμένοις πράγμασι καί λόγοις ἰσοσθένειαν τό μὲν πρῶτον εἰς ἐποχήν , τό δέ μετά τοῦτο εἰς ἀταραξίαν».

⁷Vegetti Mario *Ἱστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, Τραυλός, πρώτη έκδοση , Αθήνα 2000,σελ 278.

⁸Διογένης Λαέτιος, *Ἀπαντα*, τομ.3 , Βιβλίο 6, Κάκτος, Αθήνα 1994,6,87: « Ζήνων πρῶτος ἐν τῷ Περὶ ἀνθρώπου φύσεως τέλος εἶπε τό ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν , ὅπερ ἐστί τό κατ' ἀρετήν ζῆν ' ἄγει γάρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἡ φύσις».

Η ευδαιμονία είναι ἡ εὐροια τοῦ βίου, ἡ διευθέτησις καὶ ἡ οργάνωσις τῆς ζωῆς ὥστε τὸ ρεῦμα τῆς να κυλάει ἀρμονικῶς, ἀνεμπόδιστα καὶ σε συμφωνία με τὸ λόγον τοῦ σύμπαντος. Τὸ ἀκολουθῶν τῆ φύσει ζῆν ἀνάγεται στο κατά λόγον ζῆν, ἐφόσον ὁ λόγος εἶναι ὁ τεχνίτης τῆς ορμῆς. Ἡ ἀρετὴ εἶναι διάθεσις τοῦ ἡγεμονικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, μιὰ δύναμις γεννημένη ἀπὸ τὸν λόγον ἢ ποὺ ταυτίζεται με τὸν λόγον, ποὺ εἶναι σταθερὸς καὶ ἀμετάβλητος.⁹ Τὰ πάθη εἶναι ψευδεῖς πεποιθήσεις, σφοδρὲς παρορμήσεις, οἱ ὁποῖες ὄχι μόνο πρέπει νὰ τιθασευθοῦν, ἀλλὰ νὰ ἐκριζωθοῦν καθὼς ἀποτελοῦν πηγὴ κακοδαιμονίας. Ἡ ἀπάθεια σημαίνει ὅτι ὁ σοφὸς υποτάσσει τὰ συναισθήματά του καὶ τὰ ἐλέγχει, ὁμῶς δὲν παύει νὰ ἔχει αἰσθήματα.

Συμπερασματικῶς τὸ κοινὸ στοιχεῖο ὅλων τῶν ἐλληνιστικῶν σχολῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη-Ἐπικουρείου Σκεπτικοί, Στωικοί-ὄλοι συνέλαβαν τὴ φιλοσοφία ὡς τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν πιο οδυνηρῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Εἶδαν τὸν φιλόσοφο ὡς συμπονετικὸ ἰατρό, τοῦ ὁποῖου ἡ τέχνη θὰ μπορούσε νὰ θεραπεύει πολλὰς πτυχὰς τοῦ ἀνθρώπινου πόνου.¹⁰ Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀβεβαιότητος καὶ ριζικῶν ἀλλαγῶν ἡ φιλοσοφία ἀναδείχθη ὡς τέχνη τοῦ βίου, ὡς δρόμος ἀσφαλῆς γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀτομικῆς ευδαιμονίας.

⁹Arnim, Ab I., *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol. III, Stuttgart 1964, 469(13-16): « κοινῶς δὲ ἅπαντες ὡς τὴν ἀρετὴν τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς διάθεσιν ὁμολογουμένην τινὰ καὶ δύναμιν, γεννημένην ὑπὸ τοῦ λόγου, μᾶλλον δὲ λόγον οὔσαν αὐτὴν ὁμολογούμενον καὶ βέβαιον καὶ ἀμετάπτωτον»

¹⁰Nussbaum M.C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton University Press, New Jersey 1994, σελ. 3.

1.2. Οι φάσεις του Στωικισμού και οι κυριότεροι εκπρόσωποι του.

Ο Στωικισμός υπήρξε η σημαντικότερη κίνηση στην ελληνιστική φιλοσοφία , και αυτή που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση.¹¹ Εκτείνεται σε ένα αρκετά μακρύ διάστημα , από το 301 π.Χ, όταν ιδρύθηκε η σχολή στην Αθήνα , μέχρι το 263 μ.Χ, όταν έχουμε την τελευταία αναφορά στο Στωικισμό ως οργανωμένη σχολή που απαντά στη βιβλιογραφία του Πορφύριου για τον Πλωτίνο.¹² Σύμφωνα με τον Long, η Στοά συνέχισε να υπάρχει τυπικά ως το 529 , όταν ο Ιουστινιανός έκλεισε τις τέσσερις φιλοσοφικές σχολές της Αθήνας. Ουσιαστικά , η ζωή της είχε λήξει τρεις αιώνες νωρίτερα.¹³

Η διδασκαλία του Στωικισμού διακρίνεται σε τρεις περιόδους , και επομένως είναι δύσκολο να γενικευθεί το τι δίδαξαν οι Στωικοί , ειδικά εκείνων που τα έργα τους δεν σώθηκαν. Θραύσματα των έργων τους, προέρχονται από μεταγενέστερους φιλοσόφους που προσπάθησαν να συνοψίσουν, να αντιταχθούν ή να χρησιμοποιήσουν αυτό το υλικό για δικούς τους σκοπούς. Ο Rist επισημαίνει ότι οι παλιοί ιστορικοί του Στωικισμού ήταν σωστοί, όταν είπαν ότι ο Μάρκος Αυρήλιος ήταν ο τελευταίος των Στωικών. Όχι με την κυριολεκτική έννοια, διότι υπήρξαν Στωικοί στον 3^ο αιώνα και αργότερα αλλά με τον πιο θεμελιώδη τρόπο, καθώς από όσο γνωρίζουμε , δεν υπήρξε έπειτα καμιά νέα σκέψη στη Σχολή και ο αριθμός των Στωικών ήταν μικρός.¹⁴

Το όνομα της σχολής προήλθε από την Ποικίλη Στοά της Αγοράς της Αθήνας, όπου ο ιδρυτής της ο Ζήνων ίδρυσε και στέγασε τη φιλοσοφία του. Η ιστορία του Στωικισμού συμβατικά διαιρείται σε τρεις φάσεις: στην αρχαία, τη μέση και τη ρωμαϊκή Στοά.¹⁵

¹¹ Long, A.A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, μτφρ. Σ. Δημόπουλου-Μ. Δραγώνα Μονάχου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σελ 177

¹² Colish Marcia L., *The Stoic Tradition from Antiquity to Middle Ages: Stoicism in Classical Latin Literature* , Vol 1, E.J.Brill, Leiden , New York 1990, σελ 7

¹³ Long, A.A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 367

¹⁴ Rist. M.N., *Stoic philosophy*, Cambridge University Press, Great Britain 1969, σελ.289

¹⁵ Sedley David , *The School , from Zeno to Arius Didymus*, στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press 2003, σελ .7

Στην αρχαία Στοά ,που καλύπτει το διάστημα από τον 3^ο αιώνα –όταν ο Ζήνων ίδρυσε τη σχολή- ως το τέλος του 2^{ου} αιώνα π. Χ., οι κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της περιόδου , εκτός από το θεμελιωτή της είναι ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος.

Ο Ζήνων (334-262 π.Χ) ήταν ο ιδρυτής του Στωικισμού και καταγόταν από το Κίτιο της Κύπρου –ελληνική πόλη με Φοίνικες εποίκους. Όσοι πήγαιναν να τον ακούσουν αρχικά ονομάστηκαν Ζηνώναιοι. Τίτλοι των έργων του είναι : «Περί παθών», «Περί του καθήκοντος», «Ηθικά», κ.α, ενώ διασώζονται και κάποια αποσπάσματα από την Πολιτεία του. Η Πολιτεία του αποτελεί ένα σημαντικό έργο, μια ουτοπική πρόταση , η οποία είναι δύσκολο να εφαρμοστεί , η οποία καταργούσε τις επιμέρους πόλεις –κράτη και τις συνέδεε με μια ευρύτερη πολιτεία , μια πόλη στην οποία όλοι οι άνθρωποι θα ήταν ίσοι μεταξύ τους. Αυτό που ενώνει όλους μέσα στην κοσμοπολη δεν είναι οι αυστηροί νόμοι αλλά η σοφία η οποία είναι επακόλουθο της κατά φύσιν ζωής.¹⁶

Ήταν μαθητής του Κυνικού Κράτη , του οποίου το δόγμα ακολούθησε ότι ο τελικός σκοπός είναι τό όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν που ταυτίζεται με το κατ' ἄρετῆν ζῆν και θεμελιώνεται στον ορθό λόγο.¹⁷ Επίσης , μαθήτευσε κοντά στους Μεγαρικούς φιλοσόφους Στίλωνα και τον Διόδωρο τον Κρόνο , ενώ ασπάστηκε την θεωρία του Ηράκλειτου για την κοσμική αρχή του Λόγου και το δόγμα της εκπυρώσεως. Σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο, -αν και η αξιοπιστία των θρύλων που παραθέτει στο έργο του για το θάνατο φιλοσόφων θεωρείται αμφίβολη¹⁸-,πέθανε σε ηλικία 98 ετών , καθώς φεύγοντας από τη σχολή σκόνταψε , και καθώς έπεσε, έσπασε ένα δάκτυλο και αμέσως πέθανε από ασφυξία , κρατώντας την αναπνοή του ή αρνούμενος τη λήψη τροφής.¹⁹

¹⁶Khouly,EI.H.,Οι διατάξεις της Πολιτείας κατά τον Ζήωνα τον Κιτιέα, μτφρ.Μ.Πρωτόπαπα-Μαρνέλη, *Φιλοσοφία* ,τομ 35, Αθήναι 2005,σελ.214 & Schofield Malcolm, *Η Στωική Ιδέα της Πόλης*,μτφρ.Χλόη Μπάλλα,Μ.ΙΕ.Τ, Αθήνα 1997 ,σελ.37&139

¹⁷ Arnim,Ab, J.,*Stoicorum Veterum Fragmenta*,Vol.I, ό.π.,189, 20-23: «διόπερ πρώτος ό Ζήνων έν τῷ περι άνθρώπου τέλος εἶπε τό όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, ὅπερ έστι κατ' ἄρετῆν ζῆν»

¹⁸ Chitwood Ava, *Death of Philosophy*, University of Michigan Press,2004,σελ.4

¹⁹ Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*, τομ3 , Βιβλίό 7 28, ό.π. : « παραχορήμα έτελεύτησεν , άποπνίξας έαυτόν», SVFI,36, ό.π.: « και άποσχόμενος τροφής τελευτήσαι τόν βίον».

Διάδοχος του Ζήνωνα ήταν ο Κλεάνθης (330-232 π.Χ) , ο οποίος καταγόταν από την Άσσο της Τρωάδας. Άνθρωπος με ακέραιο ήθος , κέρδισε την εκτίμηση των αντιπάλων του και υιοθέτησε με μεγάλη δύναμη αισθήματος την διδασκαλία του Ζήνωνα και έδωσε την ωραιότερη διατύπωση της στωικής ευσέβειας στον Ύμνο του Δία. Η φυσική φιλοσοφία και η θεολογία αποτέλεσαν το επίκεντρο του φιλοσοφικού του ενδιαφέροντος, ενώ το κοσμικό σύστημα το επεξεργάστηκε από τον προκάτοχο του με βαθιά θρησκευτικά συναισθήματα.²⁰

Έπειτα, ο Χρύσιππος (280-210 π .Χ) , θεωρείται ο δεύτερος θεμελιωτής του Στωικισμού και αυτός που ολοκλήρωσε τη στωική φιλοσοφία.²¹ Η συμβολή του ήταν τόσο σημαντική, ώστε να κυριαρχήσει η άποψη πως αν δεν υπήρχε ο Χρύσιππος , δεν θα υπήρχε Στοά. Διαμόρφωσε και συστηματοποίησε τον πυρήνα των στωικών δογμάτων για να αντικρούσει τελέσφορα τις πολεμικές των άλλων σχολών, ώστε να θεωρείται ο θεμελιωτής της στωικής ορθοδοξίας. Συμπλήρωσε το στωικό δόγμα όμολογουμένως ζῆν, και του Κλεάνθη όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, με τό κατ' ἀρετὴν ζῆν, καθώς η ευδαιμονία συνίσταται απλώς σε μια ζωή η οποία βρίσκεται σε αρμονία με την αρετή.²²

Η Μέση Στοά καλύπτει χρονικά τον 2^ο μισό του 2^{ου} αιώνα και διαρκεί έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ. Κύριοι εκπρόσωποί του είναι ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος. Ο Παναίτιος (185-112/109 π.Χ) γεννήθηκε στη Ρόδο, γνώρισε τον Αντίπατρο, ταξίδεψε στη Ρώμη , ξαναγύρισε στην Αθήνα και μετά το θάνατο του Αντίπατρου ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής. Η στωική φιλοσοφία χάνει την αυστηρότητά της και ο Παναίτιος εγκαταλείπει το τέλειο αλλά ανεδαφικό πρότυπο του Στωικού σοφού και κλίνει προς έναν εκλεκτικισμό που τον κάνει να χρησιμοποιεί πότε τα έργα των μαθητών του Αριστοτέλη και πότε της Νέας Ακαδημίας.

²⁰Colish L.Marcia, *The Stoic Tradition from Antiquity to Middle Ages: Stoicism in Classical Latin Literature*, Vol 1, ό.π. σελ. 10

²¹Zeller E, *The Stoics , Epicureans and Sceptics* ,trans. by Oswald J.Reichel,MT:Kessinger, 2007[1870], [Facsimile reprint of the Longmans Green edition of 1870], σελ 45

²²SVFII, ό.π .,139, « ει δέ , ως Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ τοῦ Προτρέπεσθαι γέγραφεν , ἐν τῷ κατ'ἀρετὴν βιοῦν μόνον ἐστὶ τό εὐδαιμόνως».

Ανέπτυξε κυρίως την πρακτική πλευρά του στωικισμού και έγραψε μια πραγματεία Περί Καθήκοντος , η οποία άσκησε μεγάλη επίδραση στο έργο του Κικέρωνα *De Officiis*, που όπως ο ίδιος ομολογεί δεν θα τολμούσε να προχωρήσει σε ένα τέτοιο αξίωμα σε ένα βιβλίο ηθικής, αν δεν ήταν η γνώμη του Παναίτιου, του πλέον αυστηρού από τους Στωικούς.²³

Ο Ποσειδώνιος (περίπου 135-51 π.Χ) ήταν από την Απάμεια της Συρίας , ταξίδεψε για μεγάλο χρονικό διάστημα σε όλες τις χώρες της Μεσογείου και μετά το 90 π.Χ εγκαταστάθηκε στη Ρόδο , όπου ίδρυσε δική του σχολή , η οποία αποτέλεσε πόλο έλξης για σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής. Στο θέμα της ψυχολογικής ανάλυσης των παθών βρισκόταν πολύ κοντά στον Πλάτωνα καθώς δεχόταν μια τριμερή διαίρεση ψυχής και δεν πίστευε ότι η ψυχή είναι τελείως έλλογη.²⁴

Η Τρίτη και τελευταία ή ρωμαϊκή φάση του Στωικισμού εκτείνεται από τον 1^ο έως τον 2^ο -3^ο αιώνα μ.Χ. Σ' αυτήν την περίοδο τα κύρια χαρακτηριστικά της σχολής ήταν ότι κανένας Ρωμαίος Στωικός δεν εμφανίζεται ως επίσημος εκπρόσωπος της καθώς και ότι οι φιλοσοφικές θέσεις που αναπτύσσονται αποβλέπουν κυρίως σε παιδαγωγικούς και πρακτικούς σκοπούς.²⁵ Οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της σχολής σ' αυτήν την περίοδο είναι ο Σενέκας , ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος.

Ο Σενέκας (4 π.Χ-65 μ.Χ) γεννήθηκε στην Κόρδοβα της Ισπανίας και ο πατέρας του Marcus Annaeus Seneca ήταν αυτοκρατορικός πληρεξούσιος και περίφημος ρητοροδιδάσκαλος .Αρχικά επηρεάστηκε από τον πυθαγορικό μυστικισμό και από τις ποικίλες θρησκείες ανατολικής προέλευσης που είχαν κερδίσει οπαδούς στη Ρώμη , πριν αποδεχτεί τελικά τη στωική φιλοσοφία.²⁶ Ήταν σπουδαίος ρήτορας και επιφανής συγκλητικός. Επί της εποχής του Κλαυδίου εκτοπίζεται στην Κορσική ενώ η ανάκληση του από την εξορία πραγματοποιείται από την αυτοκρατορική σύζυγο Αγριππίνα , που του αναθέτει τη διαπαιδαγώγηση του γιου της Νέρωνα. Στη συνέχεια έπεσε σε δυσμένεια επειδή υπήρχαν υποψίες για τη συμμετοχή του σε μια συννομωσία κατά του Νέρωνα και διατάχθηκε να αυτοκτονήσει το 65 μ.Χ.

²³Cicero , *De Officiis* Book II, 51, trans.Walter Miller, Harvard University Press, London 1975

²⁴ Σενέκας *Επιστολή 90*, μτφρ. Τ. Νικολαΐδης, Στιγμή , Αθήνα 2002,σελ 25

²⁵Colish L.Marcia, *The Stoic Tradition from Antiquity to Middle Ages: Stoicism in Classical Latin Literature* , Vol 1, ό.π. σελ. 12

²⁶Campell Robin, *Letters from a stoic* , Penguin Books , London 1961,σελ.7

Ο Gill σημειώνει ότι τα στωικά ιδανικά μπορούσαν να του παρέχουν μια θεωρητική βάση για την ηθική αποδοκιμασία ενός συγκεκριμένου αυτοκράτορα και την ηθική βάση της αυτοκτονίας.²⁷

Ο Επίκτητος, (περίπου 50/60-135 μ.Χ) γεννήθηκε πιθανόν στην Ιεράπολη της Φρυγίας. Ήταν πιθανόν δούλος και κουτσός , θύμα της σκληρότητας του κυρίου, του Επαφρόδιτου. Κάποια στιγμή απελευθερώθηκε, ενώ όσο ακόμα ήταν δούλος παρακολουθούσε τις διδασκαλίες του Μουσώνιου Ρούφου. Το 93 μ.Χ, διώχθηκε όπως και άλλοι φιλόσοφοι από το Δομιτιανό και έρχεται στην Ελλάδα , όπου και ανοίγει σχολή στη Νικομήδεια της Ηπείρου. Δίδαξε πολλά χρόνια αλλά όπως και ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτα. Όταν ο Επίκτητος συνδυάζει αρμονικά τα στωικά δόγματα με τη διδασκαλία του Σωκράτη ή όταν ζητά από τους μαθητές του να εξετάσουν την ηρεμία του Σωκράτη στη δοκιμασία του, στη φυλάκιση και στο θάνατο του ενεργεί όπως ακριβώς οι Έλληνες προκάτοχοι του είχαν πράξει.²⁸ Η ελευθερία αποτελεί βασική ιδέα της φιλοσοφίας του , μια ελευθερία που συνίσταται στην απουσία εξωτερικών εξαναγκασμών και στην ανεμπόδιστη επιλογή.²⁹

Τέλος, ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ) γεννήθηκε στη Ρώμη και η οικογένειά του ήταν ισπανικής καταγωγής. Στο έργο του *Τά Έις Έαυτόν* δεν αυτοπροσδιορίζεται ως στωικός και σε ορισμένα σημεία θα μπορούσε να περιγραφεί ως εκλεκτικός , γιατί τον προσέλκυσαν ορισμένα στοιχεία άλλων φιλοσόφων. Η φιλοσοφία του ήταν σχεδιασμένη να υπηρετήσει έναν τρόπο προσωπικής παρηγοριάς και εξέτασης και το έργο του *Τά εις Έαυτόν*, αποτελούν πνευματικές ασκήσεις με τις οποίες προσπάθησε να κάνει, αυτό που όλοι προσπαθούμε να κάνουμε: να ζήσουμε με πλήρη συνείδηση και πνευματική διαύγεια , να δώσουμε νόημα σε ολόκληρη τη ζωή μας. Ο Μάρκος μιλά στον εαυτό του αλλά έχουμε την εντύπωση ότι μιλά στον καθένα από μας.³⁰

²⁷ Gill Christopher, *The School in the Roman Imperial*. Στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press 2003,σελ.41

²⁸Long ,A.A., *Epictetus-a stoic and Socratic guide to life*, Clarendon Press- Oxford, New York 2002, σελ10

²⁹Long .A.A, ό.π., σελ 68

³⁰Pierre Habor,*The Inner Citadel-The Meditations of Marcus Aurelius*, trans .Michael Chase, Harvard University Press,MA: Cambridge1998,σελ.51&313

Ωστόσο, η μορφή του έργου του προειδοποιεί για μια σειρά από επιρροές που δέχτηκε από τους Στωικούς και περιλαμβάνει κυνικές και πλατωνικές αποχρώσεις, με τις οποίες ο Μάρκος Αυρήλιος μεταβιβάζει ιδιαίτερα μια κοσμική προοπτική της ανθρώπινης ζωής, η οποία ενσωματώνει και τη δική του.³¹

³¹Gill Christopher, *The School in the Roman Imperial*, ό.π 44

1.3. Η Στωική φιλοσοφία

Οι Στωικοί αξιοποίησαν γόνιμα τη θεωρία του Ηράκλειτου και πλαισίωσαν τη Σωκρατική ηθική έτσι καθώς την είχε αντιληφθεί και την είχε διαμορφώσει η Κυνική Σχολή. Δανείστηκαν από τον Ηράκλειτο τη θεμελιώδη έννοια του Λόγου, ο οποίος είναι θεϊκός και καθολικός και αποτελεί κριτήριο της αλήθειας. Ο Ηράκλειτος –θέση την οποία αποδέχονται και οι Στωικοί – συνδέει τον ανθρώπινο Λόγο με το θεϊκό Λόγο, ο οποίος ρυθμίζει και κυβερνά τον κόσμο. Ο Λόγος είναι δημιουργικός, το αείζωο πῦρ που αποτελεί την αρχή του παντός και τη ρυθμιστική αρχή της αρμονίας και της ευταξίας του κόσμου.³² Ο Long επισημαίνει ότι ο Ηράκλειτος υπονοούσε ότι υπάρχει θεμελιακή σχέση ανάμεσα στα κοσμικά γεγονότα και την ανθρώπινη σκέψη και ομιλία. Οι άνθρωποι δεν μπορούν δυστυχώς να το αντιληφθούν, αλλά η ιδιαίτερη ικανότητά τους να σκέφτονται και να μιλούν είναι κάτι που τους συνδέει με τον κόσμο και που μπορεί να τους δώσει το κλειδί για να προσεγγίσουν την αληθινή φύση των πραγμάτων.³³

Οι Στωική φιλοσοφία επαναφέρει στη ζωή τα δόγματα των Κυνικών καθώς ήταν γνωστό ότι στην αρχαιότητα υπήρξαν στενές επαφές μεταξύ τους.³⁴ Οι Κυνικοί αποτελούν τη μετάβαση από τη φιλοσοφία του Σωκράτους εις την φιλοσοφίαν των Στωικών.³⁵ Επιστρέφουν στην ακραία νοησιарχία του Σωκράτη, καθώς δεν αναγνωρίζουν άλογο τμήμα της ψυχής. Η ψυχή είναι πνεύμα ή Λόγος, αληθινός εαυτός του ανθρώπου και τον οποίο οφείλει να φροντίζει σε ολόκληρη τη ζωή του για να κατακτήσει την ευδαιμονία, το ύψιστο αγαθό.

³² Placita Philosophorum I, 22: «Ηράκλειτος τό περιοδικόν πῦρ αἰδιον [sc. εἶναι θεόν], εἰμαρμένη δέ λόγον», Ηράκλειτος, *Απαντα*, μτφρ. Τάσος Φάλκος-Αρβανιτάκης, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 1999

³³ Long, A.A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π., σελ 235

³⁴ Rist, J.M., *Stoic Philosophy*, ό.π., σελ 54.

³⁵ Μπαγιονά Αύγουστου, *Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικών*, Παπαζήση, Αθήναι 1970, σελ 6.

Η φιλοσοφία είναι η άσκηση ή η επιτήδευση της αρετής, η συστηματική ενασχόληση με τα θεϊκά και τα ανθρώπινα θέματα, των οποίων την επιστήμη αποτελεί η σοφία. Η αρετή είναι άρρηκτα δεμένη με τη φιλοσοφία καθώς δεν μπορεί να υπάρξει φιλοσοφία χωρίς την αρετή ούτε αρετή χωρίς εξάσκηση. Και ενώ η σοφία είναι επιστήμη, ασφαλής γνώση των πραγμάτων, μια σταθερή κατάσταση της ψυχής, η φιλοσοφία είναι μια διηλεκτική και συνεκτική προσπάθεια, μια τέχνη του βίου, μια υπόσχεση σοφίας.

Οι Στωικοί διακρίνουν τρία μέρη της φιλοσοφίας ή του φιλοσοφικού λόγου, τη λογική, τη φυσική και την ηθική, τα οποία δεν αποτελούν ανεξάρτητα τμήματα αλλά μια αδιάσπαστη και οργανική ενότητα. Την παρομοιάζουν με ένα ζωντανό οργανισμό, του οποίου τα οστά και τα νεύρα είναι η λογική, τα σαρκώδη μέρη του είναι η φυσική και η ψυχή του αντιστοιχεί στην ηθική. Κάθε μέρος της φιλοσοφίας έχει και θεωρητικό και πρακτικό χαρακτήρα, καθώς ο ενάρετος έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει αλλά και να πράττει όσα πρέπει.³⁶

Η λογική έγκειται στην ορθή χρήση του λόγου, που με την ανάλυση της διασφαλίζει το κύρος των ηθικών αξιών ενώ η φυσική συνίσταται στη γνώση της φύσης, στην κατανόηση της κοσμικής τάξης, με την οποία ο άνθρωπος οφείλει να εναρμονιστεί. Τέλος, η ηθική εστιάζει στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς με βάση την παρόρμηση, την αρετή και τα καθήκοντα και περιλαμβάνει την πολιτική θεωρία και τα περί δικαίου. Η λογική και η φυσική έχουν θεωρητικές προεκτάσεις ενώ η ηθική έχει ως λύδια λίθο το κατά φύσιν ζῆν που ταυτίζεται με το κατά λόγον ζῆν.

1.4. Η Λογική

Η Στωική λογική είναι στον πυρήνα της προτασιακή, καθώς το συμπέρασμα αφορά σχέσεις μεταξύ στοιχείων που έχουν τη δομή προτάσεων.³⁷ Τα σύμβολα, τα αντικαθιστούν προτάσεις, οι οποίες περιγράφουν γεγονότα και καταστάσεις. Η Στωική λογική αποτελεί μια ευρεία έννοια η οποία περιλαμβάνει τη γνωσιοθεωρία, τη σημασιολογία, τη γραμματική και την υφολογία καθώς και την τυπική λογική.

³⁶ SVF III, ό.π., 295: « τόν γάρ ενάρετον θεωρητικόν είναι καί πρακτικόν τῶν ποιητῶν».

³⁷ Bobzien Sussane, Logic. Στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, ό.π.,σελ 85

Η κύρια διαίρεση της είναι στη ρητορική και τη διαλεκτική. Η ρητορική συνιστά τέχνη που έχει ως πλαίσιο αναφοράς τη σωστή οργάνωση της έκφρασης του λόγου ή αποτελεί την επιστήμη της σωστής ομιλίας. Χαράζει το δρόμο –ποιοῦσα ὁδόν- που οδηγεί το κοινό της να αναπτυχθεί ηθικά με βάση μια σταθερή πρόσκτηση -ἔξιν – για κάποιο σκοπό αγαθό.³⁸

Η διαλεκτική είναι η επιστήμη τῶν ἀληθῶν, τῶν ψευδῶν καὶ τῶν οὐδέτερον και μόνο ο σοφός είναι διαλεκτικός³⁹, γιατί διαθέτει την ασφαλή γνώση, τη δυνατότητα της διάκρισης της αλήθειας από το ψεύδος καθώς με ενάργεια διαχωρίζει τις πιθανές από τις διαφορούμενες δηλώσεις. Έχει ως αντικείμενο μελέτης τον λόγο, τόσο ως προφορικό – τα σημαίνοντα ή τα περί φωνής, που αντιστοιχούν στη γλωσσική έκφραση –όσο και ως ενδιάθετο που περιλαμβάνει τα σημαινόμενα και τις έννοιες ,που αντιστοιχούν στην γνωσιολογία και στην τυπική λογική. Στην κατηγορία των σημαϊνόμενων εισήγαγαν τα λεκτά, αυτά που μπορούν να λεχθούν, και ισοδυναμούν με το νόημα ή τη δήλωση για την κατάσταση των σωμάτων ή την περιγραφή γεγονότων και τα οποία αν και υφίστανται είναι ασώματα και αποδεικνύονται ως αληθή ή ψευδή. Επίσης, είναι αυτά που προκύπτουν σύμφωνα με μια λογική παράσταση, δηλαδή μια παράσταση η οποία μπορεί να εκφρασθεί μέσω της γλώσσας.

Η βασικότερη γνωσιολογική θέση της Στοάς είναι ότι τίποτα δεν σχηματίζεται ως νοητική παράσταση, αν δεν γίνει πρώτα αντιληπτό με τις αισθήσεις. Ο Jean Brun συγκρίνοντας τον εμπειρισμό του Αριστοτέλη με τον Στωικό, συμπεραίνει ότι διαφέρουν καθώς ο δεύτερος δεν ασχολείται με τις ποιότητες των αντικειμένων αλλά αναφέρεται στην αμοιβαία διείσδυση του ανθρώπου και του κόσμου:αισθάνομαι σημαίνει ότι έχω τις αισθήσεις μου και την ψυχή μου διαμορφωμένες απ' αυτό που είναι εξωτερικό και αυτή η διαμόρφωση μπορεί να εναρμονίζεται μ' αυτό που την προκαλεί, οπότε σ' αυτήν την περίπτωση βρισκόμαστε στην αλήθεια ή να μην εναρμονίζεται ,οπότε σ' αυτήν την περίπτωση βρισκόμαστε στην πλάνη και στο πάθος.⁴⁰

³⁸Πρωτόπαπα-Μαρνέλη Μαρία, *Οι Στωικοί και η επιστήμη της ρητορικής* ,μτφρ. Κωνστ. Ν.Πετρόπουλος, Σμίλη, Αθήνα 2005,σελ28.

³⁹ SVFIII130: «οὐ ἄνευ δέ τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας, τόν σοφόν ἄπτωτον ἔσσεσθαι ἐν λόγῳ».

⁴⁰Brun Jean , *Ο Στωικισμός*, μτφρ. Σάββας Βασιλείου, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1990, σελ .28

Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ανθρώπων είναι η μέθεξι τους στο λόγο , μια θέση η οποία δεν είχε μόνο παραμυθητικό χαρακτήρα αλλά μαζί με τη θεωρία περί συμπαθείας του ανθρώπου και του παντός, συνιστούσε καθοριστικό παράγοντα των φιλοσοφικών τους αναζητήσεων.⁴¹ Εύλογη κατά συνέπεια ήταν η αισιόδοξη αντίληψη ότι όλοι άνθρωποι έχουν την ικανότητα κατανόησης και σύλληψης των πραγμάτων.

Για τους Στωικούς το κεντρικό ή κατευθυντήριο τμήμα της ψυχής, τό ήγεμονικόν ή η διάνοια είναι άγραφο χαρτί κατά τη γέννηση του ανθρώπου. Τα εξωτερικά γεγονότα επενεργούν στα όργανα των αισθήσεων και δημιουργούν τις εντυπώσεις , οι οποίες είναι αλλοιώσεις ή αλλαγές της ψυχής. Οι αλλεπάλληλες εμπειρίες των αισθήσεων δημιουργούν τις έννοιες, οι οποίες αποθηκεύονται στο ηγεμονικό. Από τις εντυπώσεις, φαντασίες, άλλες σχηματίζονται φυσικά και ονομάζονται προλήψεις καθώς η ίδια μας η φύση μας καθοδηγεί να σχηματίσουμε αυτές τις παραστάσεις χωρίς περαιτέρω διδασκαλία και διδαχή. Άλλες προϋποθέτουν τη διδασκαλία και τη μελέτη και ονομάζονται έννοιες.

Κριτήριο της αλήθειας αποτελεί η καταληπτική φαντασία , η γνωστική εντύπωση , η οποία αποτελεί μια μορφή παράστασης , η οποία αντιπροσωπεύει το αντικείμενο με πλήρη ακρίβεια και σαφήνεια και η οποία είναι δώρο της φύσης.⁴² Το έρεισμα της αποτελεί η πραγματικότητα , καθώς ξεκινάει από κάτι υπαρκτό και με βάση αυτό μορφοποιείται . Μέσω της συγκατάθεσης στην καταληπτική φαντασία, ο άνθρωπος εσωτερικά αποδέχεται και επιδοκιμάζει τη γνωστική παράσταση. Η συγκατάθεση αποτελεί ενέργημα της κρίσης, είναι μια καθαρά ενεργητική έκφανση της ψυχής, η οποία εξαρτάται από την ανθρώπινη διάθεση. Τη συγκατάθεση ακολουθεί η κατάληψη, κατά την οποία το ηγεμονικό συλλαμβάνει σταθερά και στέρεα μια παράσταση και όχι αποσπασματικά και φευγαλέα. Η κατάληψη διαφέρει από την επιστημονική γνώση, καθώς η πρώτη, η βέβαιη γνώση αποτελεί χαρακτηριστικό και των σοφών και των φαύλων ενώ η δεύτερη είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σοφού καθώς είναι βέβαιη και σταθερή κατάκτηση εννοιών , που καμιά συλλογιστική δεν δύναται να την ανατρέψει.

⁴¹Χρόνης Νικόλαος, *Άληθές και ύπαρχον κατά τούς Στωικούς, Μνήμη Αναστάσιου Γιανναρά(1920-1977)* Παπαζήση, Αθήνα 1981, σελ 89

⁴²Long. A. A., & Sedley .D.N., *The Hellenistic Philosophers* , Vol.I Cambridge University Press 1987, σελ.250

1.5 Η ΦΥΣΙΚΗ

Η φυσική ασχολείται με τη μελέτη της φύσης, και το κίνητρο για αυτή τη μελέτη είναι ηθικό καθώς για να πετύχει ο άνθρωπος την αυτοπραγμάτωση του, οφείλει να ζήσει σε συμφωνία με την εμπειρία των φυσικών γεγονότων. Οι ηθικές και φυσικές εξηγήσεις αν και αλληλοεξαρτώμενες είναι ξεχωριστές και αποτελούν εξίσου πολύτιμους τρόπους του υπολογισμού του κόσμου.⁴³ Πραγματεύεται περί σωμάτων καί ἀρχῶν, και στοιχείων και θεῶν και περάτων καί τόπου και κενού. Δεδομένου ότι αυτή η έρευνα του κόσμου έχει και φυσική και μεταφυσική διάσταση, τμήμα της φυσικής αποτελεί και η θεολογία.

Κεντρικές έννοιες στη φυσική επιστήμη αποτελούν η φύση και ο λόγος. Σε κανένα άλλο φιλοσοφικό σύστημα, η φύση δεν έχει τόσο κεντρική σημασία και σε κανένα δεν είναι ο όρος τόσο φορτισμένος σημασιολογικά.⁴⁴ Η φύση έχει κοσμική και ανθρωπολογική προοπτική. Ο άνθρωπος είναι μικρογραφία του μακρόκοσμου, καθώς για τον άνθρωπο και για τη φύση ως ζωντανό οργανισμό, η φύση ταυτίζεται με το λόγο. Όπως ο λόγος καθοδηγεί την πορεία του σύμπαντος ως συνόλου έτσι καθοδηγεί και κάθε έλλογον για το τι οφείλει να πράξει και τι να αποφύγει. Η φύση είναι το τεχνικό πυρ⁴⁵, μια δύναμη που δημιουργεί και μορφοποιεί όλα τα πράγματα, είναι ο σπερματικός λόγος, μια ρυθμιστική αρχή που συνέχει και συγκροτεί όλο τον κόσμο.⁴⁶ Επίσης, είναι ο κοινός λόγος, η ειμαρμένη, η πρόνοια, ο θεός αλλά και ο ορθός λόγος, ο κοινός νόμος που προστάζει όσα πρέπει να γίνουν και απαγορεύει όσα δεν πρέπει.⁴⁷ Γι' αυτό η φύση έχει όχι μόνο περιγραφική σημασία καθώς περιλαμβάνει το πώς έχουν τα πράγματα αλλά και δεοντολογική αξία, καθώς είναι η κατηγορική προσταγή που υποδεικνύει και πως πρέπει να έχουν τα πράγματα.

⁴³ Long. A. A., Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action, στο Long. A. A. (ed.), *Problems in Stoicism*, Athlone Press, London 1971, Press, σελ. 178

⁴⁴ Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Ο Νόμος της φύσεως στη Στοά-μια έννοια θεμελιακή για τα ανθρώπινα δικαιώματα, *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Αθήνα 1983, σελ. 151

⁴⁵ SVFII, 744, ό.π. : «φύσιν εἶναι πῦρ τεχνικόν, ὀδῶ βαδίζον εἰς γένεσιν».

⁴⁶ SVFII, 1132, ό.π. : « φύσις ἕξις κινούμενην κατά σπερματικούς λόγους, ἀποτελοῦσα και συνέχουσαν τὰ ἐξ' αὐτῆς».

⁴⁷ SVFIII, 323, ό.π. : «Λόγος δέ ἐστι φύσεως προστακτικός μὲν ὦν πρακτέον, ἀπαγορευτικός δέ οὐ ποιητέον».

Η αφετηρία της κοσμολογίας των Στωικών είναι η διάκριση ανάμεσα στις δυο θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες είναι αγέννητες και άφθαρτες ,τό ποιού̄ν και τό πάσχον. Το πάσχον είναι η ἄποιος ὕλη, που δεν έχει δηλαδή ποιοτικές διαφοροποιήσεις. Για τους Στωικούς η ὕλη διαχωρίζεται από τη σωματικότητα καθώς η δεύτερη αποτελεί το αναγκαίο γνώρισμα για την ύπαρξη των όντων και προσέδιδαν σωματικό χαρακτήρα ακόμα και στην ψυχή και στο πνεύμα. Ενώ το ποιού̄ν είναι η ενεργητική αρχή ,το οποίο ορίζεται και ως πνεύμα, αἰτία και λόγος. Η ὕλη και το πνεύμα δεν διαχωρίζονται αλλά συνυπάρχουν σε μια άρρηκτη ενότητα. Το πνεύμα είναι εκείνο που συγκρατεί και συνέχει όλα τα υλικά σώματα και είναι υπεύθυνο βάσει του τόνου με τον οποίο πάλλεται για τις μορφές και τις ιδιότητες του κάθε πράγματος. Τα τέσσερα στοιχεία της ὕλης –η γη, ο αέρας , η φωτιά και το νερό είναι φθαρτά ενώ ασώματα στοιχεία , τα οποία δεν είναι υπαρκτά αλλά που με κάποιο τρόπο υφίστανται είναι τα λεκτά , το κενό , ο τόπος και ο χρόνος.

Ο κόσμος ορίζεται με τρεις τρόπους, σημαίνει τον ίδιο το Θεό, του οποίου η ποιότητα προέρχεται από το σύνολο της ὕλης , που είναι άφθαρτος και αγέννητος, δημιουργός της τάξης και σε σταθερά επαναλαμβανόμενα διαστήματα καταστρέφει και ξαναδημιουργεί μόνος του όλη την ὕλη. Κόσμο επίσης ονομάζουν την τάξη των ουρανίων σωμάτων και τέλος τη σύνθεση των δυο προηγούμενων.⁴⁸Ο κόσμος είναι ένας, πεπερασμένος –καθώς δεν υπάρχει κενό εντός του κόσμου-και αποτελεί το ὅλον που διακρίνεται από το πᾶν το οποίο περιλαμβάνει τον κόσμο μαζί με το εξωτερικό κενό. Η φυσική των Στωικών είναι ο πρόδρομος των μεταγενέστερων θεωριών της ὕλης ως συνεχούς.⁴⁹Ο λόγος είναι η ουσία του σύμπαντος, ουσία καθολική και διάχυτη σε όλα τα όντα. Άρα, ο κόσμος είναι προϊόν ἔλλογης δημιουργίας , ο καλύτερος δυνατός κόσμος , εφόσον ο σπερματικός του λόγος είναι η Πρόνοια. Για πρώτη φορά η Στοά καθιέρωσε μια γνήσια συστηματική θεολογία , όπου η ὕπαρξη , η φύση και η πρόνοια του θεού, έγιναν γνήσια και ζωτικά θεολογικά ζητήματα⁵⁰

⁴⁸ SVFII 526,ό.π.:«λέγουσι δε κόσμον τριχῶς».

⁴⁹Lloyd G.E.R., *Η Ελληνική Επιστήμη μετά τον Αριστοτέλη*, απόδοση στα ελληνικά Πόπη Καρλέτσα, Παν.Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ47

⁵⁰ Δραγώνα-Μονάχου Μ., Το πρόβλημα του κακού στο Φίλωνα τον Αλεξανδρέα με ειδική αναφορά στο *Περί Προνοίας*-είναι η θεοδικία του Φίλωνος στωική; *Φιλοσοφία* ,5-6, Αθήνα 1975-1976, σελ.317

Στη στωική κοσμολογία λόγος ταυτίζεται με τη δημιουργική πνοή , με το θεό που διαρρέει τα πάντα και είναι ένα μ' αυτόν. Ο κόσμος είναι ένα δυναμικό συνεχές , ένας ζωντανός οργανισμός , και τα μέρη του είναι οργανικά δεμένα και μεταδίδει το ένα στο άλλο ότι τα επηρεάζει. Και καθώς τα μέρη του κόσμου αποτελούνται από πνεύμα και ύλη , η θεωρία τους χαρακτηρίζεται ως υλοζωιστική ή βιταλιστική.⁵¹

Ο κόσμος είναι ένα και πολλά. Η ενεργητική αρχή, το πνεῦμα, ο Θεός, ενυπάρχει σε όλα τα μέρη του κόσμου, είναι το ἡγεμονικόν του κόσμου, όπως η ανθρώπινη ψυχή διαπερνά το σώμα. Ο νους του κόσμου είναι η ενεργητική αρχή, ο θείος λόγος ενώ η παθητική αρχή, η ύλη, αποτελεί το σώμα του. Ο Θεός είναι ενδοκοσμικός και σωματικός, η ταύτιση του με τον κόσμο οδηγεί σε έναν πανθεϊσμό και η σύμπτωση φύσεως και λόγου οδηγεί σε μια τελεολογία με υλιστική βάση.⁵²

Ο θεός , το πνεῦμα διαπερνά όλο το σύμπαν με διαφορετικές εκφάνσεις καθώς για την ανόργανη ύλη αποτελεί την ἔξι , στα φυτά εμφανίζεται ως φύσις ενώ στα ζώα και στον άνθρωπο υπάρχει ως ψυχή. Μόνο όμως στον άνθρωπο η ψυχή έχει ἔλλογη διάταξη,⁵³ η οποία είναι θεϊκής προέλευσης, ένα δώρο που έχει δοθεί στους ανθρώπους από το θεό. ⁵⁴Και εφόσον δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο από το το λόγο, και ο λόγος υπάρχει και στον άνθρωπο και στο θεό , η πρώτη σύνδεση του ανθρώπου με το Θεό είναι ο λόγος.

⁵¹ Long.A.A, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ο.π., σελ. 294

⁵² Μπενάκης Λίνος, *Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, ό.π.,σελ 161

⁵³ SVFII 714, ό.π.: « ή δε λογική δύναμις ἰδία ποιούσα τῆς ἀνθρώπειας ψυχῆς οὐχ ὠσαυτῶς τοῖς ἀλόγοις ζώοις ὀρμᾶν ὀφείλει , ἀλλὰ καί διακρίνειν τάς φαντασίας και μή συναποφέρεσθαι αὐταῖς».

⁵⁴ SVFIII122, ό.π., : «γεγονέναι τῆς θείας φύσεως πρὸς τοὺς ἀνθρώπους» & SVFI 537,: «ἐκ σοῦ γάρ γένος εἰς ἤχου μίμημα λαχόντες»

Ο Θεός όμως δεν είναι απλά ο λόγος αλλά ο ορθός λόγος , ο οποίος είναι δοσμένος σε όλους τους ανθρώπους , με την έννοια ότι εκτείνεται στα πάντα ως κοινός νόμος που ταυτίζεται με το Δία.⁵⁵ Άρα, όπως ακριβώς ο ορθός λόγος καθοδηγεί την πορεία του σύμπαντος, έτσι καθοδηγεί και κάθε έλλογον σε ό,τι πρέπει να πράξει ή να αποφύγει. Ο άνθρωπος μετέχει του θεϊκού λόγου, έχει ο ίδιος ένα λόγο δημιουργικό απόσπασμα του θεϊκού και αυτό του δίνει τη δυνατότητα όχι απλά να θεάται τον κόσμο αλλά και να και να τον εξηγεί. Ο Επίκτητος, τονίζει ότι γι' αυτό είναι ντροπή για τον άνθρωπο να αρχίζει και να τελειώνει όπως τα άλογα ζώα. Αλλά μάλλον , να αρχίζει από αυτά αλλά να καταλήγει ως εκεί που μέσα μας κατέληξε η φύση . Κατέληξε στη θέαση , τον στοχασμό και τη διαγωγή σε συμφωνία με τη φύση.⁵⁶

Όμως, η θεϊκή πρόνοια ταυτίζεται με την είμαρμένη, η οποία είναι μια ορισμένη φυσική και συγκροτημένη διάταξη των πάντων μέσα στην αιωνιότητα, όπου μια ομάδα πραγμάτων αέναα απορρέει από μια άλλη , σε μια απαραβίαστη αλληλουχία,⁵⁷ μια αξεδιάλυτη αλυσίδα από αιτίες και αποτελέσματα , που καθορίζει την πορεία των πραγμάτων. Στη φύση τίποτα δεν δημιουργείται μάταια και η τύχη είναι απλά μια άδηλη αιτία, την οποία ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί να συλλάβει.⁵⁸ Γι' αυτό οι Στωικοί θεωρήθηκαν ως αυστηροί ντετερμινιστές, γιατί αν όλα αποτελούν μια ατέρμονη σειρά αιτίων, τότε ποια θέση μένει στην ελεύθερη απόφαση του ανθρώπου, η οποία μολαταύτα είναι και μένει η προϋπόθεση για κάθε ηθική συμπεριφορά και για κάθε αίτημα που τείνει σ' αυτήν;⁵⁹

⁵⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*, τομ3 , Βιβλίο 7.88: « ο νόμος ο κοινός , ὅπερ ἐστὶν ὁ ὀρθός λόγος, διὰ πάντων ἐρχόμενος , ὁ αὐτός ὢν τῷ Δίῳ».

⁵⁶ Επίκτητος *Διατριβαί Α*, 6.19 , μτφρ. Ι.Σ.Χριστοδούλου-Δ.Ν. Ιωαννίδου, εκδ.Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002, : «διὰ τοῦτο αἰσχρόν ἐστι τῷ ἀνθρώπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου τὰ ἄλογα , ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι , καταλήγειν δέ ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν ἢ φύσις . κατέληξεν δ' ἐπὶ θεωρίαν καὶ παρακολούθησιν καὶ σύμφωνον διεξαγωγὴν τῇ φύσει».

⁵⁷ Long. A. A & Sedley .D.N ,*The Hellenistic Philosophers* , Vol.II,ό.π. 55K

⁵⁸ SVFIII967, ό.π., : « τό δε λέγειν την τύχην αιτίαν ἀδηλον ἀνθρωπίνῳ λογισμῶ».

⁵⁹ Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπητού .Γ.Τσοπανάκη, 5^η έκδοση, Οίκος Αδελφών Κυριακίδη , 1981, σελ 935

1.6 Ελευθερία και ειμαρμένη.

Οι Στωικοί δέχτηκαν πολλές πολεμικές καθώς η θεωρία τους περί ειμαρμένης θεωρήθηκε ασυμβίβαστη και αντιφατική με την ελεύθερη βούληση στην ηθική σφαίρα και με το ενδεχόμενο και το δυνατό στην κοσμική προοπτική. Η ελευθερία τους θεωρήθηκε ατελέσφορη καθώς, όπως επεσήμαναν οδηγεί τον άνθρωπο σε ένα καθεστώς ημιδουλείας,⁶⁰ και ότι οι απόψεις τους για τις δυνατότητες ερχόταν σε σύγκρουση με την ειμαρμένη.⁶¹ Τις αντινομίες αυτές προσπάθησαν να τις συμφιλιώσουν και να τις συμβιβάσουν καθώς και η είμαρμένη και τα ἐφ' ἡμῖν αποτέλεσαν τα θεμελιώδη ερείσματα της κοσμοθεωρίας τους.

Η ειμαρμένη στη Στωική φιλοσοφία είναι μια δύναμη πνευματική, μια ρυθμιστική αρχή που χαρίζει στο σύμπαν ευταξία, είναι μια δύναμη κινητική της ύλης, ο λόγος με τον οποίο έχουν συντελεστεί όσα έχουν συντελεστεί, γίνονται όσα γίνονται και θα γίνουν όσα θα γίνουν και ταυτίζεται με την πρόνοια και τον Δία.⁶² Είναι μια τάξη απαραβίαστη, μια συνεκτική δύναμη, ένας ειρμός αιτιών.⁶³ Σε αρκετές πηγές ταυτίζεται με την ανάγκη⁶⁴ ενώ σε άλλες διαχωρίζεται όπως εκθέτει ο Πλούταρχος καθώς η ανάγκη είναι μια αιτία ανίκητη που δρα με τη βία ενώ η ειμαρμένη αποτελεί τη διατεταγμένη συμπλοκή αιτιών, στην οποία παρεμβαίνει και ό,τι έχει σε σχέση με μας, έτσι ώστε άλλα να υπακούουν και άλλα να μην υπακούουν στην ειμαρμένη. Όπως επισημαίνει ο J. Brun, η ειμαρμένη που διοικεί τα πάντα ταυτίζεται με τη θεία Πρόνοια και δεν αποτελεί την αδυσώπητη ανάγκη.

⁶⁰SVFII 978, ό.π.: «μηδέ Χρῦσιππος ἄρα ὁ τὴν ἡμιδουλείαν εἰσάγων»

⁶¹SVFII202, ό.π.: «ὁ δὲ τῶν δυνατῶν λόγος αὐτῶ πῶς οὐ μαχόμενον ἔστιν;»

⁶²SVFII 913, ό.π.: «Χρῦσιππος δύναμιν πνευματικὴν τὴν οὐσίαν τῆς εἰμαρμένηςτὰ δὲ γενησόμεθα γενήσονται» & SVFII935: «φασὶν ὡς ταῦτόν εἰμαρμένη καὶ Ζεὺς».

⁶³SVFII 931, ό.π.: «εἰρμόν αιτιῶν, τουτέστι τάξιν και ἐπισύνδεσιν ἀπαράβατον».

⁶⁴SVFII976, ό.π., & Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, Κάκτος, Αθήνα 1995, Βιβλίον Ε, 885 Α,: «τὴν μὲν ἀνάγκην ἀνίκητον φασὶν αἰτίαν καὶ βιαστικὴν, τὴν δὲ εἰμαρμένην συμπλοκὴν αἰτιῶν τεταγμένην, ἐν' συμπλοκῇ καὶ τό παρ' ἡμᾶς, ὥστε τὰ μὲν εἰμαρθῆναι, τὰ δὲ ἀνείμαρθῆναι».

Με το Στωικισμό, παύει να είναι μια δύναμη αποκλειστικά τραγική ή μια δύναμη ουσιαστικά εξωκοσμική, για να γίνει μια φυσική, ηθική και θεολογική πραγματικότητα που εγγράφεται στην κατασκευή του κόσμου και στη ζωή που εμπυχώνει το σύμπαν και τα όντα.⁶⁵

Ο Κλεάνθης στον Ύμνο του στο Δία εκφράζει την υποταγή του στο θέλημα της ειμαρμένης και τονίζει ότι ακόμα κι αν δεν θέλει και αποδειχτεί κακός, έτσι και αλλιώς θα ακολουθήσει.⁶⁶ Επίσης διατείνεται ότι ο Θεός είναι ο δημιουργικός λόγος για όλα, εκτός από αυτά που κάνουν οι κακοί λόγω της λανθασμένης κρίσης τους. Όπως επισημαίνει ο A.Long, ο Κλεάνθης θεωρεί το θεό ως μια απόλυτη δύναμη που περιλαμβάνει τα πάντα και η δράση του έχει ως στόχο να ενώσει όλα τα πράγματα σε ένα αρμονικό σύνολο.⁶⁷ Το κακό όμως δεν έχει οντολογική βάση, καθώς η ηθική κακία είναι το μόνο κακό, ενώ από την κοσμική προοπτική το κακό είναι απλώς μια ανθρώπινη περιγραφή των γεγονότων που είναι απαραίτητα για την πραγματοποίηση του καλού σε καθολική κλίμακα, καθώς ο θεός ενδιαφέρεται για το σύνολο και όχι για το άτομο.⁶⁸ Επομένως η κακία δεν είναι απόρροια της ειμαρμένης αλλά προέρχεται από την αδυναμία του ανθρώπου στο να τελειοποιήσει τον ορθό λόγο και να πράξει αναλόγως και ανήκει στα έφ' ἡμῖν. Και όπως επισημαίνει η Μ.Δραγώνα, μόνο η θέληση του Δία να μεταδώσει στους ανθρώπους μέρος της ελευθερίας του – που του εξασφαλίζει τη δυνατότητα να παραβιάζει τους φυσικούς νόμους που ο ίδιος έθεσε-δικαιώνει την ελευθερία και την κατάχρησή της, τη συμφιλιώνει με τη θεϊκή αγαθότητα και δεν τη φέρνει σε σύγκρουση με την παντογνωσία του Θεού και τον προκαθορισμό της ανθρώπινης ύπαρξης.⁶⁹

⁶⁵ Brun Jean, *Ο Στωικισμός*, ό.π., σελ. 49

⁶⁶ SVFI 527, ό.π., : «Ἄγου δέ μ' ᾧ Ζεῦ, και σύ γ' ἡ πεπωμένη, ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμί διατεταγμένος, ... ἦν δέ γε μή θέλω κακός γενόμενος, οὐδέν ἦττον ἔψομαι».

⁶⁷ Long. A. A. Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action, στο Long. A. A. (ed.), *Problems in Stoicism*, ό.π., σελ. 179

⁶⁸ Long. A. A., The Stoic Concept of Evil, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 18, No. 73 (Oct., 1968), σελ. 333

⁶⁹ Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Το πρόβλημα του κακού στο Φίλωνα τον Αλεξανδρέα με ειδική αναφορά στο *Περί Προνοίας*-Είναι η θεοδικία του Φίλωνα Στωική ό.π., 328

Το ίδιο νόημα με τους στίχους του Κλεάνθη έχουν και οι παρομοιώσεις που αποδίδονται στο Χρύσιππο και στον Κλεάνθη και περιγράφουν ότι άνθρωποι και χωρίς τη θέλησή τους θα αναγκαστούν να ακολουθήσουν το δρόμο του πεπρωμένου όπως ακριβώς ένας σκύλος που είναι δεμένος σε ένα κάρο.⁷⁰ Σύμφωνα με αυτά, το αντικείμενο της θέλησης είναι προκαθορισμένο και εξωτερικό αλλά ο άνθρωπος μπορεί να το αποδεχτεί ή να το απορρίψει, αλλά δεν έχει τη δυνατότητα να το μεταβάλλει. Ο Long, τονίζει ότι οι παρομοιώσεις αυτές περιγράφουν τη φύση της ανθρώπινης δράσης και όχι την καθορισμένη πορεία της ζωής, διαφορετικά δεν θα είχε καμιά σημασία η διάκριση μεταξύ προθυμίας και απροθυμίας.⁷¹

Ο Χρύσιππος ήταν αυτός που προσπάθησε να συνταιριάσει αρμονικά την ειμαρμένη με την ελεύθερη ανθρώπινη βούληση διακρίνοντας δυο είδη αιτίων, τα αυτοτελή ή κύρια και τα συνεργά ή προκαταρκτικά ή προηγούμενα. Επίσης, διακρίνει σε απλά –simplicia- και σε σύνθετα –copulata- τα γεγονότα και εισάγει την έννοια των συνειμαρμένων-confatalia.⁷² Τα απλά γεγονότα είναι της κατηγορίας όπως ότι ο Σωκράτης θα πεθάνει κάποια μέρα, και το γεγονός αυτό δεν επιδέχεται μεταβολή και δεν εξαρτάται από καμιά πράξη του Σωκράτη. Ενώ αν ο Οιδίποδας θα γεννηθεί από το Λαΐο είναι ένα σύνθετο γεγονός, το οποίο για την πραγμάτωση του προϋποθέτει την ανθρώπινη βούληση και δεν αποκλείει την ανθρώπινη μέθεξη για την εκπλήρωση του πεπρωμένου, είναι ένα γεγονός συνειμαρμένο.

Στα προηγούμενα αίτια περιλαμβάνονται οι εξωτερικές αιτίες οι οποίες ταυτίζονται με την ειμαρμένη ενώ στα αυτοτελή ανήκει η εσωτερική φύση του ανθρώπου. Η ειμαρμένη ως προηγούμενη αιτία είναι δυνατόν να φέρει ένα αποτέλεσμα χωρίς να το εξαναγκάσει, να το καταστήσει αναγκαίο.

⁷⁰ SVFII 975,ό.π.: « ὅτι ὀχήματος ἔάν ἢ ἐξαρτώμενος κύων...καί μη βουλόμενοι γάρ ἀκολουθεῖν ἀναγκασθήσονται πάντως εἰς τό πεπρωμένον εἰσελθεῖν».

⁷¹ Long. A. A. Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action ,στο Long. A. A,(ed.),*Problems in Stoicism*, ό.π, σελ192

⁷² SVFII,974 ,ό.π., : «causarum enim, inquit , aliae sunt perfectae et principales , aliae adiuvantes et proximae » & Long. A. A & Sedley .D.N ,*The Hellenistic Philosophers* , Vol.I55 S : « in rebus simplicia , quaedam copulate...haec , ut dixi , confatalia ille appellat».

Απλά η ειμαρμένη ορίζει εκ των προτέρων τις δυνατότητες που ενδέχεται να ακολουθήσει ένα γεγονός, και είναι γνωστό εκ των προτέρων τι θα συμβεί, αν επιλέξω μια από αυτές τις δυνατότητες. Το ποια όμως από τις δυνατότητες θα επιλέξω, εναπόκειται στην ανθρώπινη απόφαση και συγκατάθεση. Η ειμαρμένη, ως ορίζουσα τις δυνατότητες των πράξεων του ανθρώπου, όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην ελευθερία της βούλησής του, αλλά, απεναντίας την υπηρετεί . Γιατί για να είναι κανείς ελεύθερος στις επιλογές του, θα πρέπει να υπάρχουν εναλλακτικές δυνατότητες.⁷³

Η ανθρώπινη συγκατάθεση συντελείται με βάση την ειμαρμένη, τις εξωτερικές συνθήκες και είναι προκαθορισμένη από το συνδυασμό της εξωτερικής και εσωτερικής αιτίας. Το αποτέλεσμα όμως της ειμαρμένης δεν είναι αναγκαίο αλλά εξαρτάται από την ιδιαίτερη φύση και ιδιοσυγκρασία του δρώντα .Στα απλά γεγονότα τα αποτελέσματα είναι συγκεκριμένα , ανεξάρτητα από την ανθρώπινη πράξη. Όταν όμως τα γεγονότα είναι συνειμαρμένα τα αποτελέσματα καθορίζονται διαμέσου των ενεργειών μας. Η ανάγκη ως αιτιοκρατική προοπτική δεν έχει καμιά σχέση με τη ειμαρμένη⁷⁴

Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος επειδή διαθέτει έναν διαμορφωτικό λόγο, ο οποίος είναι απόσπασμα του θεού, όμως αυτός ο λόγος για να τελειοποιηθεί και να γίνει ορθός, απαιτεί την ανθρώπινη αρωγή δια βίου. Η φύση προικοδοτεί τον άνθρωπο με μια κλίση προς την αρετή ,αλλά δεν προχωρεί παραπέρα. Είναι στην εξουσία του ανθρώπου ακολουθήσει την αληθινό εαυτό του, τη φωνή της συνείδησης του, να εσωτερικεύσει τα προστάγματα του φυσικού νόμου, ο οποίος είναι απόρροια του δικού του λόγου, να καταδυθεί στον εσωτερικό του κόσμο και στο αρχέγονο είναι του.⁷⁵

⁷³Πελεgrίνης ,Ν.Θεοδόσιος, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σελ116

⁷⁴Rist. M.N, *Stoic philosophy*,ό.π., σελ 122

⁷⁵ Παπανούτσος Ε., *Νόμος και Αρετή* , Δωδώνη, Αθήνα 1974 , σελ 77

Με άλλα λόγια αυτό που είναι μοιραίο από κοσμική προοπτική είναι για τον άνθρωπο προκαθορισμένο, καθώς ο άνθρωπος είναι συναίτιος, γιατί διαθέτει έναν ενεργητικό λόγο που μπορεί να αλλάξει αυτό που γνωρίζει και να δημιουργήσει τις δικές του αιτιακές αλυσίδες. Η κοινή λογική προσδίδει στα ενήλικα και υγιή άτομα την ικανότητα να επιλέγουν ελεύθερα μεταξύ εναλλακτικών τρόπων δράσης και γι' αυτό σύμφωνα με τον Χρύσιππο, το αναγκαίο γίνεται αμφίβολο και εισάγεται η έννοια της διπλής πιθανότητας ή αλλιώς με τη μορφή συνάρτησης που περιλαμβάνει συγχρόνως και την άρνηση της.⁷⁶

Η ελευθερία, η εξουσία αυτοπραγίας, είναι μια ηθικά αξιολογική έννοια, είναι η αρετή με την οποία πραγματώνονται οι πράξεις και επειδή η αρετή είναι διάθεση όμολογουμένη, ο άνθρωπος ενεργεί με βάση το χαρακτήρα του, ο οποίος την δεδομένη στιγμή μπορεί να είναι ενάρετος ή φαύλος. Γι' αυτό η ελευθερία δεν συνίσταται στο να πράξω διαφορετικά, αφού τη συγκεκριμένη στιγμή της πράξης ενεργώ ως υποκείμενο με βάση την συγκεκριμένη χρονικά ηθική μου ταυτότητα, από την οποία δεν μπορώ να αποδεσμευτώ. Έχω όμως τη δυνατότητα να πράξω έλλογα και σ' αυτό εμπεριέχεται η ελευθερία μου, καθώς μπορώ να μην γίνω άθυρμα των παθών μου και να ακολουθήσει το νόμο της συνείδησης μου, του λόγου μου, οποίος απαιτεί την τελειοποίηση του και έγκειται στην σωστή αξιολογική κρίση των εξωτερικών πραγμάτων.

Αρα, η ελευθερία βασίζεται στη συγκατάθεση, καθώς ο άνθρωπος έχει από τη φύση του μια βούληση χωρίς εμπόδια και καταναγκασμούς. Όπως υπογραμμίζει ο Επίκτητος, κανείς δεν μπορεί να τον εμποδίσει να συγκατατεθεί στην αλήθεια και στο ψέμα.⁷⁷ Η συγκατάθεση μας είναι ανεμπόδιστη και αβίαστη καθώς συμβιβάζομαστε με μια εντύπωση και δεν υπάρχει πιθανότητα, μια εξωτερική δύναμη να μας αποτρέψει από το να συμφωνήσουμε μ' αυτή.

⁷⁶ Bobzien S, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Clarendon Press, Oxford 1998, σελ 99

⁷⁷ Επίκτητος, Διατριβαί Α, μτφρ. Δ. Ν. Ιωαννίδου, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002, 17, 21-23: « ἄνθρωπε, προαίρεσιν ἔχεις ἀκώλυτον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον... τις σέ ἀναγκάσαι δύναται παραδέξασθαι τό ψεῦδος; οὐδέ εἴς».

Όπως διαπιστώνει η Μ.Δραγώνα, η συγκατάθεση είναι ίσως η μόνη ελευθερία του σοφού.⁷⁸ Ωστόσο δεδομένης αυτής της αντίληψης και δεδομένης της ψυχοσύνθεσης μας, δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα να πράξουμε οτιδήποτε άλλο από το να συγκατατεθούμε σ' αυτήν, όπως κάνουμε.⁷⁹

Μολονότι όλοι οι άνθρωποι φέρουν την ευθύνη των πράξεων τους, μόνο ο σοφός είναι ελεύθερος καθώς πράττει έλλογα, βάσει βέβαιων αντιλήψεων και δεν καταδυναστεύεται από τα πάθη, τα οποία αποτελούν πλεονάζουσες ορμές καθώς παραβιάζουν τα όρια που προκαθορίζονται από τον ορθό λόγο για τη σχέση μας με τα εξωτερικά στοιχεία. Για τους Στωικούς, η ελευθερία είναι μια εσωτερική διαδικασία, κατά την οποία ο άνθρωπος κάνοντας σωστή χρήση του λόγου του, σημαίνει να κατανοεί κανείς τον κόσμο και να απελευθερώνεται από την αυταπάτη ότι δεν είναι όπως θα έπρεπε να είναι.⁸⁰ Είναι μια πορεία απελευθέρωσης, και ο άνθρωπος ακολουθώντας το φυσικό νόμο, ο οποίος είναι καθολικός και θεϊκός, υποτάσσεται ταυτόχρονα και στο δικό του νόμο, ο οποίος είναι απόρροια του λόγου του. Όλοι οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να τελειοποιήσουν το λόγο τους και με οδηγό τον ορθό λόγο να γίνουν ηθικοί, καθώς στο στωικισμό ελευθερία δε σημαίνει να πράττω ηθικά, αλλά να είμαι ηθικός.

Ο φυσικός νόμος εδράζεται στη καθολική φύση του ανθρώπου, στον έλλογο χαρακτήρα του, και επειδή η φύση έχει εκτός από περιγραφική και δεοντολογική αξία, λόγω της κανονικότητας και της αρμονίας της, αυτός ο λόγος είναι ο ορθός λόγος. Άρα ο νόμος αυτός είναι κήρυγμα της δικής μας φύσης, που είναι έλλογη και μας καθιστά υπεύθυνους.⁸¹ Είναι η ορθολογική πίστη στη δική μου αξιοπρέπεια που αναγκαία περιλαμβάνει την αξιοπρέπεια των άλλων, το σεβασμό και τις ηθικές υποχρεώσεις προς τους άλλους. Και εδώ είναι που η στωική ηθική γίνεται το θεμέλιο πάνω στο οποίο θα στηριχθεί ο μεταγενέστερος ανθρωπισμός.⁸²

⁷⁸ Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Η προαίρεσις στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο, *Φιλοσοφία* 8-9, Αθήναι 1978-1979, σελ.285

⁷⁹ Brennan Tad, *Stoic Moral Psychology*, στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press, σελ .293

⁸⁰ Renaut Alian, *Η Φιλοσοφία*, μτφρ. Τάσος Μπετζέλος, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ .707

⁸¹ Cooper John, *Stoic Autonomy*, στο J.Cooper, *Knowledge, Nature and the God*, Princeton 2004, σελ.25

⁸² Edelstein Ludwing, *Ο Στωικός Σοφός*, μτφρ. Ροζίνα Μπέρκνερ, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002, σελ 68

Είναι μια πίστη στην αξία της ανθρώπινης φύσης, στον καθολικό λόγο που γίνεται της αρετής το θεμέλιο και η ανθρώπινη κοινότητα θεμελιώνεται στην αξία του λόγου που ενυπάρχει σε κάθε άνθρωπο, χωρίς καμιά εξαίρεση. Αυτή είναι η κατηγορική προστακτική των Στωικών, οι οποίοι αποτελούν τους μέντορες του Κάντ. Με τη διαφορά ότι στο ο σοφός των Στωικών γνωρίζει με βεβαιότητα το σχέδιο που διέπει το σύμπαν και γνωρίζει ακόμα ότι αυτό οφείλεται στη θεία πρόνοια ενώ για τον Κάντ η πρόνοια είναι ένα αίτημα του πρακτικού λόγου , μια καλά στεριωμένη ελπίδα⁸³

Συμπερασματικά, η ελευθερία στο στωικισμό είναι μια φιλοσοφική ελευθερία η οποία συνυπάρχει αρμονικά με την ειμαρμένη , η οποία είναι η έκφραση της θείας πρόνοιας. Γιατί πολλά πράγματα δεν μπορούν να συμβούν χωρίς εμείς να το θέλουμε να συμβούν και χωρίς εμείς να συνεισφέρουμε με την προθυμία μας μια και όλα είναι μοιραίο να συμβούν παράλληλα με τη δική μας βούληση.⁸⁴ Η ειμαρμένη περιορίστηκε αποκλειστικά σε λόγο από τους Στωικούς, σε ταύτιση με το θεό, ως το θέσπισμα και η ανεμπόδιστη ολοκλήρωση του σχεδίου του, συμπίπτοντας τελικά με την πρόνοιά του , ως η πραγματοποίηση της θείας βούλησης.⁸⁵

Αν και όλα είναι προκαθορισμένα και τα μελλοντικά γεγονότα πραγματώνονται όπως το ξετύλιγμα ενός σχοινιού, η ελευθερία της βούλησης στο στωικισμό, είναι υπαρκτή, μια ελευθερία που δικαιώνει την ύπαρξη και νοσηματοδοτεί μεστά τη ζωή. Η πορεία των γεγονότων είναι η εκπλήρωση της θέλησης, μιας έλλογης δύναμης , της θεϊκής, και σπέρματα αυτής της αγαθής θέλησης υπάρχουν στον άνθρωπο, ο οποίος είναι υπεύθυνος στο να αξιοποιήσει τη δωρεά της φύσης.

⁸³ Nussbaum C.Martha, Ο Κάντ και ο Στωικός Κοσμοπολιτισμός, μτφ. Χάρης Χρόνης, *Δευκαλίων* 18/2 ,Δεκέμβριος 2000,σελ 181

⁸⁴ SVFII 998,ό.π.: «πολλά γάρ μή δύνασθαι γενέσθαι χωρίς τοῦ καί ἡμᾶς βούλεσθαι , και ἐκτενέστατην γε περί αὐτά προθυμία τέ και σπουδήν εἰσφέρεισθαι , ἐπειδή μετά τούτου , φησίν , αὐτά γενέσθαι καθείμαρτο».

⁸⁵Dragona- Monachou Myrto ,Providence and Fate in Stoicism and Prae- Neoplatonism, *Philosophia*, 3,1973, σελ 267

Τα αίτια της ανελευθερίας θα πρέπει να τα αναζητήσει στο βαθύτερο είναι του, στην άγνοια και στην αποτυχία να δημιουργήσει βέβαιες και σταθερές αντιλήψεις, οι οποίες θα συνάδουν με την καθολικότητα του λόγου του. Γιατί πάνω από όλα είναι να γνωρίζει κανείς τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται να πράξει, είναι η επιστήμη γι' αυτό που πρέπει να επιθυμούμε και να αποφεύγουμε.⁸⁶ Η ανωριμότητα του ανθρώπου είναι υπεύθυνη για την χειραγώγηση του και τη δέσμευση του σε πράγματα τα οποία είναι εξωτερικά και η παραμέληση του αληθινού εαυτού του, του λόγου, της συνείδησης, της ψυχής του.

Για τους Στωικούς η ειμαρμένη διοικεί τα πάντα όχι ως ιδιότροπος μοίρα και αδυσώπητος ανάγκη αλλά ως αλάθητη και καλοκάγαθος πρόνοια.⁸⁷ Συμπερασματικά ο λόγος που ενώ μέσα στο σύμπαν εμφανίζεται ως φυσική αναγκαιότητα μέσα στη συνείδηση του ανθρώπου γίνεται ηθική αναγκαιότητα. Γιατί ο νόμος που είναι ο ορθός λόγος και προστάζει τι πρέπει να γίνει απαγορεύει δεν πρέπει να γίνει, εμφανίζεται με την ίδια σημασία στον άνθρωπο ως παρόρμηση, ως λόγος προστακτικός⁸⁸ Μόνο τα έλλογα όντα μπορούν να ακολουθήσουν εκούσια αυτό το νόμο, και εκείνο που είναι αναγκαίο για τα άλλα όντα μεταβάλλεται για τον άνθρωπο σε ηθική επιταγή. Μια επιταγή, την οποία ο άνθρωπος οφείλει και πρέπει να ακολουθήσει, αλλά που αν θέλει μπορεί να μην ακολουθήσει. Έχει το προνόμιο μόνο αυτός να ζήσει ηθικά, σύμφωνα με το δικό του λόγο, ο οποίος επειδή είναι κοινός για όλους του ανθρώπους είναι καθολικός και επειδή ταυτίζεται με την πρόνοια είναι ορθός λόγος. Στον άνθρωπο εναπόκειται η επιλογή, η απόφαση, η πράξη και σαφώς και η ευθύνη.

⁸⁶ SVFIII 356, ό.π., : «οὐκοῦν καί τήν ἐλευθερίαν χρή λέγειν ἐπιστήμην, των κεκαλυμένων, τήν δέ δουλείαν ἄγνοια ὧν τε ἔξεστι καί ὧν μη».

⁸⁷ Ιωαννίδου Χ. Βασιλείου, *Ο Απόστολος Παύλος και Οι Στωικοί*, Βιβλιοπωλείον «Αλέξιου και Πικόπουλου, Θεσσαλονίκη 1934, σελ.31

⁸⁸ Πλούταρχος, *Περί Στωικῶν ἐναντιωμάτων*, μτφρ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1996, 1037F: «καί μὴν ἡ ὀρμή κατά γ' αὐτόν τοῦ ἀνθρώπου λόγος ἐστὶ προστακτικὸς αὐτῷ τοῦ ποιεῖν».

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: Η ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

2.1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ποιος μπορεί να αμφισβητήσει, αγαπητέ μου
Λουκίλιε, ότι η ζωή μας είναι δώρο των αθάνατων
θεών, αλλά η ενάρετη ζωή δώρο της φιλοσοφίας;»
(Σενέκας, Επιστολή 90,1)

Η ηθική φιλοσοφία των Στωικών αποτελεί μια συστηματική προσπάθεια για την κατάκτηση της αρετής και την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της κακοδαιμονίας του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος. Αποτελεί μια ανασύσταση των σωκρατικών δογμάτων, καθώς ο Σωκράτης ήταν ο φιλόσοφος με τον οποίο οι Στωικοί συνδέθηκαν περισσότερο και κάποιος που θα ερχόταν σε επαφή με την ιστορία της φιλοσοφίας μόνο από τον Επίκτητο, θα διαμόρφωνε την άποψη ότι ο Στωικισμός ήταν η φιλοσοφία του Σωκράτη, όπως επισημαίνει ο A.Long.⁸⁹ Και ενώ οι Ακαδημικοί επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στο απορητικό χαρακτήρα της σωκρατικής φιλοσοφίας, οι Στωικοί εστίασαν το ενδιαφέρον τους στα θετικά δόγματα του Σωκράτη και συνέβαλαν στην αναγέννηση του δόγματος ότι η αρετή είναι τέχνη.⁹⁰

Ακολουθούν την ακραία νοησιарχία του Σωκράτη καθώς υπογραμμίζουν ότι δεν υφίσταται άλογο μέρος της ψυχής, αλλά υπάρχει μόνο λόγος ο οποίος αποτελεί την τέλεια αρετή και την απόδειξη της εντιμότητας.⁹¹ Ενώ η ευτυχία της ζωής συνίσταται αποκλειστικά στην κατάκτηση της αρετής, είναι μια ζωή στη διάρκεια της οποίας ο λόγος κυριαρχεί μέσα μας, και ευδαίμων άνθρωπος είναι αυτός που επιτρέπει στο λογικό να ρυθμίζει την αξία της ύπαρξής του.⁹²

⁸⁹Long.A.A., Socrates on Hellenistic Philosophy, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol.38, No.1, (1988), pp.150,160 &171

⁹⁰Striker Gisela, *Following the nature: A study in Stoic ethics*, *Essays on hellenistic epistemology and ethics*, Cambridge University Press, USA1996, σελ 240

⁹¹ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol. II, trans. Richard M.Gummere, Harvard University Press, London 1970, 76.10 «Haec ratio perfecta virtus vocatur eademque honestum est.»

⁹² Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol.II, ό.π., 92.2: «Beata via, ut in nobis ratio perfecta sit.» &124.23: «Beatus est in cui omnem habitum verum suarum ratio commendat.»

Επειδή όμως ο λόγος είναι κοινός σε κάθε άνθρωπο η γνώση δεν είναι σχετική , αλλά έχει τα στοιχεία της καθολικότητας και της αντικειμενικότητας.

Η αρετή είναι γνώση, ενώ η φαυλότητα είναι άγνοια και άρα ο κάθε άνθρωπος μπορεί να γίνει ενάρετος, μόνο που η αρετή δεν αναδύεται από μεμονωμένες και συγκεκριμένες πράξεις αλλά αποτελεί το επιστέγασμα της προσπάθειας μιας ολόκληρης ζωής. Εστιάζουν στο γεγονός όχι της μεμονωμένης πράξης αλλά στη διάθεση και στην ιδιοσυγκρασία του ανθρώπου που πράττει. Και δεδομένου ότι δεν υπάρχουν διαβαθμίσεις της αρετής καθώς αυτή περιγράφεται με όρους αριστείας, δεν γίνεται ο πράττων τη στιγμή της δράσης του να πράξει διαφορετικά, δεδομένου ότι έχει μια συγκεκριμένη διάθεση, η οποία αποτελεί το θεμέλιο της πράξης.

Οι άνθρωποι διακρίνονται σε σοφούς και φαύλους ενώ μετέπειτα στη μέση Στοά προστέθηκε και η κατηγορία των προκόπτοντων, αυτών που σημειώνουν ηθική πρόοδο. Μόνο οι σοφοί είναι ενάρετοι γιατί αυτοί διαθέτουν την ασφαλή επιστημονική γνώση, την αρετή δηλαδή τον ορθό λόγο, καθώς η ζωή τους είναι ομολογουμένη τόσο με την εσωτερική όσο και με την κοσμική φύση. Η φύση δώρισε στον άνθρωπο τον λόγο, μια δωρεά που όμως δεν είναι ουδέτερη καθώς ο άνθρωπος έχει μια έμφυτη κλίση προς την αρετή, προς τον ορθό λόγο, τον οποίο οφείλει να τελειοποιήσει με προσωπικό αγώνα για να αναδείξει τον αληθινό εαυτό του και να δικαιώσει την ύπαρξη του. Η φύση και ο ορθός λόγος δεν είναι ταυτόσημες έννοιες καθώς η φύση είναι αυτή που έχει τον ορθό λόγο ως αναγκαίο χαρακτηριστικό της, είναι μια κανονιστική αξιολογική ηθική αρχή που είναι διαθέσιμη σε όλους τους ανθρώπους μέσω των ορμών προς την αρετή που έχουν ως φυσική προικοδότηση.⁹³

Η Στωική ηθική είναι μια επιτομή ιδεαλισμού, ο χαρακτήρας του σοφού αντανακλά την τελειότητα της φύσης, είναι το πρότυπο με το οποίο πασχίζουμε να συμμορφωθούμε.⁹⁴

⁹³Long .A. A., *The logical basis of Stoic Ethics*. Στο Long.A.A.,(ed.) *Stoic Studies*, Cambridge University Press, New York 1996,σελ 134,137,140

⁹⁴Long.A.A, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π., 121

Όπως η ουράνια πολιτεία του Πλάτωνα έτσι και η μορφή του Στωικού σοφού είναι ένα ιδεώδες που δείχνει πως θα μπορούσε και πως θα πρέπει να είναι οι άνθρωποι, όπως σημειώνει ο L.Edelstein.⁹⁵ Ενώ και ο R.Sharpley συμφωνεί, υπογραμμίζοντας ότι ο Στωικός σοφός μπορεί να είναι ένα ανέφικτο ιδεώδες για τους συνηθισμένους ανθρώπους αλλά ίσως όμως όλα τα ιδεώδη να μην πρέπει να είναι εύκολα εφικτά⁹⁶ Ο Moore τη θεώρησε μεταφυσική και την ομαδοποίησε μαζί την ηθική του Kant και του Spinoza.⁹⁷

Το ηθικό μέρος της φιλοσοφίας αποτελεί μια μελέτη της ορμής, του τέλους, της πρώτης αξίας και των προτροπών και αποτροπών που σχετίζονται με τα καθήκοντα.⁹⁸ Αντίστοιχα ο Επίκτητος διακρίνει τρία πεδία της ηθικής, το πρώτο περιλαμβάνει τις επιθυμίες και τις αποστροφές, το δεύτερο πραγματεύεται τα καθήκοντα και το τρίτο σχετίζεται με τη συγκατάθεση.

Οι Στωικοί όπως και ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης αποδίδουν επιθυμητική ή βουλευτική λειτουργία στο λόγο. Η ορμή είναι λειτουργία του ηγεμονικού, κοινή στον άνθρωπο και στα ζώα, που όμως στον άνθρωπο εμφανίζεται ως λόγος προστακτικός.⁹⁹ Στην πορεία της φυσικής του ανάπτυξης, στην ηλικία περίπου των δεκατεσσάρων χρονών, εμφανίζεται ο λόγος στον άνθρωπο, ο οποίος λειτουργεί ως τεχνίτης της ορμής. Η παρόρμηση ακολουθεί τη συγκατάθεση ή ταυτίζεται μ' αυτήν, όπως επισημαίνει ο R.Sharpley, καθώς η συγκατάθεση σε μια παράσταση και η παρόρμηση να το επιδιώξουμε ή να το αποφύγουμε δεν είναι παρά δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.¹⁰⁰ Όταν πειθαρχούν στο λόγο, χαρακτηρίζονται εύλογες και αποτελούν τις ευπάθειες, τη χαρά, τη βούληση και την προσοχή.

⁹⁵ Edelstein Ludwig, *Ο Στωικός Σοφός*, ό.π.,σελ .28

⁹⁶ Sharpley.W.R., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, μτφρ..Μαρίνα Λυπουρλή, Γιάννης Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002,σελ.185

⁹⁷ Long.A.A, *The logical basis of Stoic Ethics*, ό.π.,σελ 134.

⁹⁸ SVFIII: «Τό δέ ἠθικόν μέρος τῆς φιλοσοφίας διαιροῦσιν εἰς ...καί περὶ καθηκόντων προτροπῶν καί ἀποτροπῶν».

⁹⁹ Long. A. A and Sedley .D.N ,*The Hellenistic philosophers* , Volum II, ό.π.,56C

¹⁰⁰ Sharpley.W.R., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, ό.π.,σελ.123

Αντίθετα όταν αποτελούν διαστροφές του λόγου, εμφανίζονται με πλεονάζουσα δύναμη, με ένταση και σφοδρότητα και ονομάζονται πάθη, τα οποία είναι ο φόβος, η επιθυμία, η λύπη και η ηδονή. Τα πάθη είναι εσφαλμένες πεποιθήσεις, λανθασμένες αξιολογικές κρίσεις για την αποτίμηση των εξωτερικών πραγμάτων, οι οποίες παραβιάζουν τα όρια που προκαθορίζει η ορθή λογική για τη σχέση μας μ'αυτά τα πράγματα.¹⁰¹ Αποτελούν την αιτία της κακοδαιμονίας και της ανελευθερίας των ανθρώπων και γι' αυτό προτείνουν όχι την περιστολή αλλά την εξάλειψη τους. Γιατί, όπως γράφει ο Επίκτητος δεν ταράζουν τους ανθρώπους τα πράγματα, αλλά οι ιδέες που έχουν γι'αυτά.¹⁰² Επομένως ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για την χαλιναγωγή των παθών του, για την σωστή αξιολόγηση των εξωτερικών πραγμάτων, έχοντας ως στόχο να διατηρήσει την εσωτερική του αρμονία και τη κοσμική ευταξία.

Έπειτα το καθήκον είναι μια κατάλληλη ή αρμόζουσα πράξη, η οποία όταν πραγματώνεται έχει μια εύλογη αιτιολόγηση.¹⁰³ Εμφανίζεται συνεπής όχι με τις κοινωνικές νόρμες και συμβάσεις αλλά συνάδει με την καθολική φύση των ανθρώπων, με τον έλλογο χαρακτήρα τους. Είναι μια φυσιοκρατική προσέγγιση που αποβλέπει στην συγκρότηση ενός ηθικού κώδικα προσαρμοσμένο στο στωικό ιδανικό να ζει κάποιος σύμφωνα με τη φύση¹⁰⁴ Σύμφωνα με τον Κικέρωνα το καθήκον έχει διττό περιεχόμενο, καθώς αφενός αποβλέπει στην ανάπτυξη της φύσης και στην αναζήτηση του υπέρτατου αγαθού και αφετέρου στη διαμόρφωση κανόνων που πρέπει να ακολουθούμε στις διάφορες περιστάσεις της ζωής.¹⁰⁵

¹⁰¹Nussbaum Martha, *Therapy of Desire: Theory and Practice to Hellenistic Ethics*, ό.π.,σελ381

¹⁰²Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφρ.Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Στιγμή, Αθήνα 2004,Κεφ.Ε: « Ταράττει τούς ανθρώπους οὐ τὰ πράγματα ἀλλὰ περί τῶν πραγμάτων δόγματα».

¹⁰³SVFIII494, ό.π., «Ορίζεται δέ το καθήκον ' τό ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὅ πραχθέν εὐλογον ἀπολογία ἔχει».

¹⁰⁴Sedley David, Η περί καθηκόντων διαμάχη μεταξύ Στωικών και Πλατωνικών, μτφρ.Ηλίας Τεμπέλης, *Δευκαλίων*,15,1997,σελ.146

¹⁰⁵ Cicero, *De officiis*, ό.π., I,8: «Omnis de officio duplex est questio: unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum...possit».

Επίσης, υπάρχουν ατελή και τέλεια καθήκοντα και αυτά τα τελευταία ονομάζονται κατορθώματα. Τα καθήκοντα ανήκουν στην σφαίρα της νομιμότητας ενώ τα κατορθώματα αντιστοιχούν στην ηθική σφαίρα, καθώς τα τελευταία πραγματώνονται από τους σοφούς που κατέχουν την αρετή, μια διάθεση ομολογουμένη. Τέλος υπάρχουν καθήκοντα που έχουν σταθερό χαρακτήρα όπως είναι η φροντίδα για την υγεία και άλλα που εξαρτώνται από τις περιστάσεις όπως η απώλεια της αρτιμέλειας μας.

Το μόνο αγαθό είναι η αρετή, η οποία είναι η επιστήμη των καλών και των κακών, ενώ το μόνο κακό είναι η φαυλότητα η οποία ισοδυναμεί με την άγνοια¹⁰⁶Κανείς άνθρωπος δεν είναι από τη φύση του μοχθηρός, γιατί όλοι γεννιούνται με κλίση προς την αρετή, όμως επειδή η αρετή είναι τελείωση, είναι ορθός λόγος, η αιτία της κακοδαιμονίας τους βρίσκεται στη διαστροφή του λόγου τους και στην χειραγωγή τους από τα πάθη τους. Η αρετή είναι αυτάρκης για την ευδαιμονία και ισοδυναμεί με την εύροια του βίου¹⁰⁷, με μια συνολική πορεία ζωής που όλα πραγματώνονται με αγαθή θέληση, με ευλογιστία, με φρόνηση. Η αρετή είναι μονιστική, όποιος είναι ενάρετος είναι σόφρων, ανδρείος, φρόνιμος και δίκαιος. Όλα τα άλλα είναι αδιάφορα με την έννοια ότι δεν έχουν ηθική αξία αλλά επιλέγονται, αποτελούν το υλικό της αρετής. Από τα αδιάφορα άλλα είναι προηγμένα και έχουν θετική αξία για κανονική και υγιή ζωή, όπως η υγεία και η ζωή ενώ άλλα είναι αποπροηγμένα γιατί έχουν απαξία όπως η ασθένεια και ο θάνατος. Υπάρχουν και απολύτως αδιάφορα, τα οποία δεν έχουν καμιά αξία ούτε απαξία. Τα αδιάφορα δεν έχουν καμιά επίδραση στην αρετή αλλά είναι αναγκαία για τον καθημερινό απολογισμό της ζωής και αποτελούν τα μέσα για την επίτευξη της αρετής¹⁰⁸.

¹⁰⁶SVFIII 208,ό.π.: «Την ἀρετήν ἀγαθὸν λέγουσιν», & SVFIII 256: «Μίαν εἶναι τῆς ψυχῆς δύναμιν ..ἐπιστήμην ἀγαθῶν καὶ κακῶν», & SVFIII663: «Τὴν δὲ ἄγνοιαν εἶναι ἐναντίαν κακίαν τῇ φρονήσει» & Μ.Αυρήλιος, Τὰ εἰς Ἐαυτὸν, μτφρ.Γ.Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008,2.1: «Πάντα ταῦτα συμβέβηκεν ἐκείνοις παρὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν»,

¹⁰⁷ SVFIII49,ό.π.: «Αὐτάρκη τέ εἶναι ἀρετήν πρὸς εὐδαιμονίαν», & SVFIII: «Εἶναι δ' αὐτὸ τοῦτο τοῦ εὐδαιμόνου ἀρετήν καὶ εὐροίαν βίου».

¹⁰⁸ Reesor. E.Margaret The "Indifferents" in the Old and Middle Stoa, *Transactions and Proceedings of American Philological Association*, Vol.82(1951)σελ.103

2.1.2 Από την πρωταρχική παρόρμηση στην αντίληψη του αγαθού.

Η φιλοσοφία έχει ως θεμελιώδη αρχή ότι αγαθό είναι μόνο ότι είναι καλό¹⁰⁹. Το αγαθό είναι η αρετή, η οποία δεν είναι κάτι άλλο παρά ο ίδιος ο λόγος, όλοι οι ενάρετοι είναι λογικοί.¹¹⁰ Επίσης το ύψιστο αγαθό ταυτίζεται με τέλος, το οποίο δεν αποτελεί μέσο για κάτι άλλο, αλλά αυτό στο οποίο κάθε τι άλλο αποτελεί μέσο. Όπως επισημαίνει ο Κικέρων, το υπέρτατο αγαθό είναι η ευτυχισμένη ζωή,¹¹¹ που είναι η ζωή του σοφού, κατά τη διάρκεια της οποίας όλες οι πράξεις αποτελούν το επιστέγασμα και την απόληξη μιας ενάρετης και αρμονικής διάθεσης, που δεν υπάρχουν συγκρούσεις στην ψυχή. Η ευδαιμονία ταυτίζεται με τη ζωή που χαρακτηρίζεται από συνέπεια και αρμονία ή που συμφωνεί με την εμπειρία της αυτών που συμβαίνουν από κοσμική προοπτική και ταυτίζεται με την ενάρετη ζωή¹¹² και αυτό αποτελεί την ύψιστη ηθική αρχή, το φυσικό νόμο των Στωικών.

Ποια διαδικασία όμως οδηγεί τον άνθρωπο στην κατάκτηση της αντίληψης του ύψιστου αγαθού; Η αντίληψη του αγαθού ανήκει στην κατηγορία των προλήψεων, των προεννοιών, οι οποίες σχηματίζονται στον άνθρωπο με φυσικό τρόπο.¹¹³ Οι προέννοιες μαζί με τις έννοιες αποτελούν τις αποθησαυρισμένες μορφές του λόγου των έλλογων παραστάσεων.¹¹⁴ Οι προλήψεις είναι κοινές για τους ανθρώπους, επειδή οι άνθρωποι αισθάνονται τα ίδια πράγματα και αποτελούν ένα αρμονικό σύνολο γνώσεων.¹¹⁵

¹⁰⁹ Σενέκας, *Επιστολή 90*, ό.π., « sed, < de> illa quae nullum bonum putat nisi quod honestum».

¹¹⁰ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol. I, 66.32 « Virtus non aliud quam recta ratio est. Omnes virtutes rationes sunt »

¹¹¹ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, transl.H.Rackham,M.A.,Harvard University Press, London 1971,I 42: « quod Graeci τέλος nominant, quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere».

¹¹²SVF III.4 : «Τέλος εἶπε τό ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν , ὅπερ ἐστί κατ'ἀρετήν ζῆν .. πάλιν ἴσον ἐστί τό κατ' ἀρετήν ζῆν τῷ κατ' ἐμπειρίαν τῷ φύσει συμβαινόντων ζῆν».

¹¹³SVF III.69: «Τόν περί ἀγαθῶν καί κακῶν λόγον ὄν αὐτός ...τῶν ἔμφυτων ἄπτεισθαι προλήψεων» & SVFII87: «Φυικῶς δε νοεῖται δίκαιον τί και ἀγαθόν».

¹¹⁴Gourinat Jean – Baptiste *Οι Στωικοί για την ψυχή*, μτφρ. Κωνστ. Ν.Πετρόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ 144

¹¹⁵Επίκτητος, *Διατριβαί Α'*, ό.π., 22.1: « Προλήψεις κοιναί πᾶσιν ἀνθρώποις εἰσίν και πρόληψις προλήψει οὐ μάχεται».

Επίσης , θεμελιώδης πεποίθηση των Στωικών είναι ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται με κλίση προς την αρετή, ¹¹⁶ γιατί διαθέτουν το λόγο, αλλά η αρετή αποτελεί και μια δια βίου τέχνη, επιστήμη και τελείωσις.¹¹⁷ Ο άνθρωπος διαθέτει το λόγο , ο οποίος αποτελεί απόσπασμα του θεϊκού λόγου, αλλά για την κατάκτηση της σοφίας, του ορθού λόγου απαιτείται η δική του προσπάθεια .Η φύση, λοιπόν , η οποία αποτελεί ηθική και φυσική επιταγή, είναι διαθέσιμη στους ανθρώπους ως ηθική αρχή , γιατί οι άνθρωποι κατέχουν φυσική ορμή για την αρετή και οι αρχικές τους κλίσεις δεν είναι διεστραμμένες.¹¹⁸ Όμως ο λόγος δεν εμφανίζεται στον άνθρωπο με τη γέννηση του αλλά αποτελεί απόρροια της εμπειρικής αίσθησης και της φαντασίας και εμφανίζεται στην ηλικία περίπου των δεκατεσσάρων χρόνων.¹¹⁹

Γι' αυτό πριν την ηλικία αυτή , η πρωταρχική παρόρμηση του ανθρώπου , όπως και κάθε ζωντανού οργανισμού είναι η αυτοσυντήρηση , μια στοργή για τη δική του ιδιοσυστασία και έλξη προς τα πράγματα που συμβάλλουν στην επιβίωση του και απόρριψη όσων έχουν επιζήμια επίδραση.¹²⁰ Γιατί η φύση, η οποία είναι έλλογος φορέας και ενδιαφέρεται για την αρμονία του συνόλου ,ως συνεκτική δύναμη που συγκρατεί τα πάντα σε μια κατάσταση συμπάθειας, δεν θα ήταν δυνατόν να μην τα εξοικειώσει με τον εαυτό τους ,ώστε αυτά να μπορούν να επιβιώσουν. Και θα ήταν αδύνατο να αισθανθούν αυτή την επιθυμία , εκτός αν κατείχαν αυτοεπίγνωση και συνεπώς ένιωθαν στοργή για τον εαυτό τους.

Η οικείωση περιλαμβάνει αυτό που είναι κατάλληλο, αυτό που προσιδιάζει σε κάθε ζωντανό οργανισμό, είναι μια πράξη αναγνώρισης της έλξης και της συγγένειας, η οποία εμπεριέχει και την αφοσίωση.¹²¹

¹¹⁶ SVFIII.214,ό.π.: «Φύσει δέ πάντες πρὸς ἀρετὴν γεννώμεθα».

¹¹⁷ SVFIII.197,ό.π.: «ἀρετὴ δέ τοί ἡ μὲν τις κοινῶς παντί τελείωσις».

¹¹⁸ SVFII.197,ό.π.: «ἐπεὶ ἡ φύσις ἀφορμὰς δίδωσιν ἀδιαστρόφους».

¹¹⁹ SVFII.835,ό.π. : «οἱ μὲν Στωικοὶ λέγουσι μὴ εὐθύς ἐμφύεσθαι τὸν λόγον, ὕστερον δέ συναθροίζεσθαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων καὶ φαντασιῶν περὶ δεκατέσσερα ἔτη».

¹²⁰ SVFIII.178,ό.π.: «Τὴν μὲν πρώτην ὀρμὴν φασὶν το ζῶον ἴσχειν ἐπὶ τό τηρεῖν ἑαυτό» & SVFIII.179: «Οἰκειοῦμεθα πρὸς αὐτούς εὐθύς γενόμενοι καὶ τὰ μέρη καὶ τὰ ἔκγονα τῶν ἑαυτῶν».

¹²¹ Long. A. A & Sedley .D.N ,*The Hellenistic Philosophers* , Vol.I,ό.π. σελ351

Αποτελεί μια μορφή αυτοσυνείδησης, που προϋποθέτει το να σκέφτεσαι τον εαυτό σου σε σχέση με κάτι άλλο,¹²² καθώς η επικοινωνία με το άλλο αποτελεί από άλλη άποψη προϋπόθεση της αυτοσυνειδησίας.¹²³

Η οικείωση δηλώνει την συνεχώς αυξανόμενη τάση του ανθρώπου που κατά τη διάρκεια της διανοητικής του ωρίμανσης αντιλαμβάνεται τον άρρηκτο και αρμονικό δεσμό που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτόν και στον κόσμο και αρχίζει να περνά από το στάδιο της αποκλειστικής φροντίδας για τον εαυτό του και να μεριμνά για το καλό ενός ευρύτερου συνόλου όντων, τα οποία αισθάνεται σαν κάτι δικό του κατανοώντας το δεσμό της συμπάθειας που τα ενώνει. Έτσι η οικείωση ενώ στην αρχή είναι προσωπική, στη συνέχεια αποκτά κοινωνική διάσταση, μεταβάλλεται σε ανησυχία για τους άλλους. Μόλις αρχίσουμε να ενεργούμε έτσι δεν υπάρχει καμιά λογική διακοπή, μέχρι να αποκτήσουμε την ανησυχία για κάθε άνθρωπο μόνο λόγω της ανθρωπότητάς του.¹²⁴ Τότε εμφανίζεται ως φιλανθρωπία, το αίσθημα της συγγένειας προς όλη την ανθρωπότητα λόγω της κοινής ανθρώπινης φύσης.¹²⁵

Ο Κικέρων περιγράφει την πορεία που ακολουθεί η διανοητική και ταυτόχρονα η ηθική ωρίμανση του ανθρώπου στο πέντε στάδια. Το πρώτο καθήκον, η προσήκουσα πράξη είναι η οικείωση προς τον εαυτό του ενώ η δεύτερη προσήκουσα πράξη συνίσταται στη επιλογή των πραγμάτων που είναι σύμφωνα με τη φύση και η απόρριψη των πραγμάτων που είναι αντίθετων με τη φύση. Στη συνέχεια αυτή η επιλογή προσιδιάζει σ' αυτό που αρμόζει ενώ στο τελευταίο και πιο σημαντικό στάδιο, η επιλογή εμφανίζεται με απόλυτη συνέπεια και σε αρμονία με τη φύση. Σ' αυτήν την επιλογή που είναι αρμονική και συνεκτική με τη φύση, ο άνθρωπος αναγνωρίζει για πρώτη φορά με αντίληψη και λογική την έννοια του αγαθού και συνειδητοποιεί ότι είναι το μόνο πράγμα που είναι επιθυμητό για την ίδια τη φύση και την αξία του.¹²⁶

¹²² Long, A.A, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π.,σελ 295

¹²³ Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Ο Νόμος της φύσεως στη Στοά-μια έννοια θεμελιακή για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ό.π.,σελ 154

¹²⁴ Annas Julia, *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, New York 1993, σελ.265

¹²⁵ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, ό.π.,III62

¹²⁶ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, ό.π.,III 20-22

Την αξία της αρετής δεν την κατακτά ο άνθρωπος συγκρίνοντας την με άλλα πράγματα, όπως περιγράφει ο Κικέρων αλλά με συμπερασματικό τρόπο ο λόγος του ανθρώπου ανυψώνεται από τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη φύση μέχρι τελικά να φτάσει στην έννοια του αγαθού. Το αγαθό είναι απόλυτο και δεν τίθεται θέμα διαβάθμισης, αναγνωρίζεται με βάση τις δικές του έμφυτες ιδιότητες και όχι σε σύγκριση με άλλα πράγματα. Η αντίληψη του αγαθού κατακτάται φυσικά, όπως η αντίληψη της γλυκύτητας του μελιού, το οποίο συλλαμβάνεται λόγω της ιδιαίτερης γεύσης του και όχι συγκριτικά με κάτι άλλο και η αξία του έγκειται στο είδος και όχι στην ποσότητα του. Έτσι και η αξία της αρετής εξαρτάται από το είδος της και δεν είναι θέμα διαβάθμισης.¹²⁷

Ο άνθρωπος, στην πορεία της ενηλικίωσης του, διαθέτει τον λόγο, ο οποίος είναι ενδιάθετος, δηλαδή είναι ένα σύνολο προεννοιών και εννοιών και ο οποίος επεμβαίνει ως τεχνίτης της ορμής. Τότε, δεν υπάρχει άλογο τμήμα της ψυχής αλλά όλες οι επιθυμίες είναι επιθυμίες του λόγου και ο άνθρωπος εγκαταλείπει το προλογικό στάδιο, η ζωική παρόρμηση δεν επιβιώνει αλλά όλες οι πράξεις γίνονται για κάποιο λόγο και όχι με βάση τις παρορμήσεις του.¹²⁸ Ο λόγος όμως στον άνθρωπο είναι απόσπασμα του θεϊκού λόγου, είναι ενεργητικός και καθώς ο άνθρωπος φτάνει στο τελικό στάδιο καταλαβαίνει τη μοναδική έλξη που του ασκεί ένα σχέδιο συμπεριφοράς, το οποίο προκαλείται από σοφία. Δε θαυμάζουμε το ίδιο το σχέδιο συμπεριφοράς αλλά τη σοφία που αυτό επιδεικνύει ή το θαυμάζουμε ως έκφραση της σοφίας.¹²⁹ Σύμφωνα με την G. Striker η αντίληψη του αγαθού στην οποία ο άνθρωπος φτάνει συνίσταται στο γεγονός ότι τα ανθρώπινα όντα είναι ουσιαστικά λογικά, αλλά ότι η τάξη της φύσης είναι το καλύτερο ή το μόνο που αξίζει να αποκληθεί πραγματικά αγαθό.

¹²⁷Cicero, *De finibus bonorum and malorum*,ό.π.,III 33

¹²⁸Frede Michael, Περί της Στωϊκής έννοιας του αγαθού, μτφρ. Χλόη Μπάλλα, *Δευκαλίον*,15/1, 1997,σελ.85

¹²⁹Frede Michael, ό.π.,σελ 101

Επισημαίνει ότι η στωική αντίληψη αγαθού δεν προκύπτει ως φυσική συνέχεια της ανησυχίας κάποιου για την αυτοσυντήρησή του, αλλά μάλλον ως αποτέλεσμα της σκέψης κάποιου επάνω στον τρόπο που η φύση έχει τακτοποιήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά στα πλαίσια μιας αξιοθαύμαστης κοσμικής τάξης. Τα θεμέλια άρα πρέπει να αναζητηθούν στην κοσμολογία και στη θεολογία και όχι στην ανθρώπινη ψυχολογία.¹³⁰

Η κοσμική φύση, η οποία ταυτίζεται με θεό, είναι μια συνειδητή, υλική δύναμη που δημιουργεί τα πάντα με αρμονία και ευταξία ενώ τίποτα δεν γίνεται άσκοπα, είναι ο ορθός λόγος, η έκφραση της θείας βούλησης. Η ανθρώπινη φύση αποτελεί μέρος αυτής της κοσμικής φύσης, και ο λόγος του ανθρώπου έχει τη δυνατότητα να τελειοποιηθεί να γίνει ορθός και να δημιουργήσει μια ανάλογη αρμονία με την κοσμική. Ο θεός είναι κοντά σου, είναι μέσα σου, είναι το ιερό πνεύμα που κατοικεί σε σένα, κριτής του καλού και του κακού ο θεός είναι μαζί σου, όπως και η θεϊκότητα σου.¹³¹ Ο ανθρώπινος λόγος είναι και νόηση και βούληση, καθαρός και πρακτικός λόγος, όπως και ο θεϊκός λόγος και ορίζονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ως λόγος που προστάζει αυτά που πρέπει να γίνουν και απαγορεύει όσα δεν πρέπει.

Όταν ο άνθρωπος αποκτήσει την αντίληψη του αγαθού, τότε δεν υπάρχει πιθανότητα να ξαναγυρίσει στο προλογικό στάδιο, καθώς αυτό του ασκεί μια ακατανίκητη έλξη, γιατί είναι καλό, δηλαδή όμορφο αλλά και λυσιτελές γιατί από αυτή απορρέει η ευδαιμονία, η απάθεια και η εσωτερική του ελευθερία.

Ο άνθρωπος όταν συμπερασματικά αποκτήσει την αντίληψη του αγαθού, κατανοεί ότι αυτός είναι ο αληθινός εαυτός του, η ειδοποιός διαφορά του από τα ζώα, και ότι ο λόγος είναι μια δωρεά από τη φύση, ένα χάρισμα που του έχει δοθεί για την καλύτερη προστασία του. Συνειδητοποιεί ότι η ανθρώπινη φύση του είναι μέρος της κοσμικής φύσης, και ο κοσμικός λόγος είναι αμερόληπτος και αντικειμενικός καθώς δεν προνοεί για κάποιο μέρος του αλλά για το σύνολο.

¹³⁰ Striker Gisela, *Following the nature: A study in Stoic ethics*, ό.π., σελ. 229,230&231

¹³¹ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol. I, 41.2 « Prope est a te dues, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili: sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrum observator se custos. » & Επίκτητος, *Διατριβαί* I, ό.π., 14.1: « Ο θεός ἔνδον ἐστί καί ὁ ὑμέτερος δαίμων ἐστί ».

Αυτή η αρμονία και η κανονικότητα που υπάρχει στη φύση, είναι προϊόν έλλογης δημιουργίας, γιατί η φύση ως έλλογος φορέας και ως πρόνοια σχεδίασε τον καλύτερο δυνατό κόσμο. Ο λόγος του ανθρώπου είναι μέρος του παγκόσμιου λόγου, άρα ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να πράξει με κανονικότητα και με συνέπεια, μια συνέπεια όμοια με την κοσμική. Γι' αυτό το να πράξει με συνέπεια-το όμολογουμένως ζῆν- σημαίνει το να πράξει κατά τον ορθό λόγο, γιατί η συνέπεια και η αρμονία είναι χαρακτηριστικά των πράξεων που απορρέουν από την τέλεια λογικότητα¹³²

Επίσης, κατανοεί ότι το να πράξει με συνέπεια, αυτό ταυτίζεται με το να πράξει κατά φύση, με τη φύση τόσο την κοσμική που είναι ο ορθός λόγος, όσο και με την ανθρώπινη φύση του που αποτελεί μέρος του κοσμικού λόγου. Γι' αυτό η υπακοή στο φυσικό νόμο, δηλαδή στον ορθό λόγο, αποτελεί τον ηθικό νόμο στον άνθρωπο που τον καλεί να τον ακολουθήσει απλώς σεβόμενος τις λογικές αρχές και να συνεισφέρει με το δικό του λόγο στην αρμονία και στη λογικότητα του σύμπαντος. Αυτό σηματοδοτεί την αρχή της ηθικότητας του ανθρώπου, ο οποίος ακολουθώντας το λόγο του αντιλαμβάνεται τη συγγένεια του με την ανθρωπότητα, και ότι η δική του ευδαιμονία περνάει μέσα από την επίτευξη της συνολικής ευδαιμονίας. Συνειδητοποιεί τον αληθινό εαυτό του, και για να δικαιώσει την ύπαρξη και την ανθρωπότητα του οφείλει να πράξει όπως η φύση, καθολικά να πράξει σύμφωνα με τον ορθό λόγο που είναι μια απόλυτα αγαθή θέληση, με την προαίρεση του που είναι ο αυθεντικός του εαυτός.

¹³²Frede Michael, Περί της Στωικής έννοιας του αγαθού, ό.π., σελ.85

Γιατί σε όσα όντα η φύση έδωσε τον λόγο , στα ίδια επίσης έδωσε και τον ορθό λόγο, άρα και τον νόμο , ο οποίος είναι η εφαρμογή του ορθού λόγου είτε προτρεπτικά είτε αποτρεπτικά. Αν τους έδωσε τον νόμο, τους έδωσε συνεπώς και το δίκαιο. Αλλά βέβαια η λογική ικανότητα δόθηκε φύσει σε όλους άρα και το δίκαιο δόθηκε φύσει σε όλους ¹³³ Αυτός ο νόμος είναι ο ορθός λόγος , νόμος αιώνιος και αμετάβλητος που συνδέει όλους τους λαούς και θα υπάρχει όπως υπήρχε , ένας κοινός αφέντης και κυβερνήτης των ανθρώπων, ο θεός που είναι ο κύριος του νόμου , ο ερμηνευτής και ο χορηγός του. Ο άνθρωπος που δεν υπακούει , αρνείται το καλύτερο μέρος του εαυτού του και αρνείται την αληθινή φύση του ανθρώπου , υποφέροντας έτσι την χειρότερη των ποινών ,παρόλο που έχει διαφύγει όλες τις άλλες συνέπειες , αυτές που οι άνθρωποι ονομάζουν τιμωρίες.¹³⁴

Η υπακοή στο φυσικό νόμο συνίσταται στην εσωτερίκευση του νομού, καθώς ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, σε εσωτερικό ηθικό νόμο και αυτή ουσιαστική αντίληψη του νόμου μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα έλλογα όντα κοινές συνιστώσες μιας κοινότητας χάρη στην ορθολογικότητα τους. Γιατί ο κοινή έλλογη ικανότητα σηματοδοτεί την κοινή προσήλωση σε ένα συγκεκριμένο σύνολο αξιών και αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη της κοινότητας, μιας κοσμικής πόλης νοούμενης όμως κατά πάγιο τρόπο της κατοικίας έλλογων όντων.¹³⁵ Είναι όπως το βασίλειο των έλλογων όντων του Κάντ, όπου όλοι οι άνθρωποι είναι ισότιμοι, γιατί διαθέτουν τον κοινό νόμο και έτσι ο κόσμος μετατρέπεται σε μια πόλη κράτος.¹³⁶

¹³³ SVFIII317,ό.π.: « Quibus enim ratio a natura data est , iisdem etiam recta ratio data : ergo etiam lex, quae est recta ratio data est.....ius igitur datum est omnibus.»

¹³⁴SVFIII325,ό.π.

¹³⁵Schofield Malcolm, *Η Στωική ιδέα της πόλης*, ό.π., σελ.90-91 &116

¹³⁶Μάρκος Αυρήλιος, *Τά εις εαυτόν*, μτφρ .Γ.Αβραμίδης, Θύραθεν, Αθήνα 2008, IV4: « εἰ τοῦτο πολίται ἐσμέν ...εἰ τοῦτο, ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστί».

Από αυτό τον κοινό νόμο απορρέει ο σεβασμός προς τον συνάνθρωπο ,μόνο και μόνο επειδή είναι συνάνθρωπος,¹³⁷ λόγω της κοινής personae που διαθέτουν οι άνθρωποι, της έλλογης ικανότητας τους ,πράγμα που τους διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα ζώα και από αυτή ξεκινά το ορθόν και το πρέπον και από αυτή ξεκινά η λογική έρευνα των καθηκόντων τους ¹³⁸και σ' αυτή θεμελιώνεται η αξιοπρέπεια τους.

Ελεύθερος είναι μόνο όποιος είναι σοφός , δηλαδή αυτός που διαθέτει μια αγαθή θέληση, μια βούληση ανεμπόδιστη, και μια αρμονική ψυχή η οποία δεν ταράσσεται από τα πάθη .Η απελευθέρωση από τα πάθη οδηγεί στην ηθική σταθερότητα και στην αξιοπρέπεια του χαρακτήρα¹³⁹, σε μια εύροια του βίου όπου όλα συνεχονται αρμονικά και προσιδιάζουν τόσο στην ανθρώπινη φύση όσο και στην κοσμική προοπτική .Μόνο ο σοφός είναι ευδαίμων , μια ευδαιμονία η οποία δεν υπολείπεται από την ευτυχία του θεού, γιατί αυτή θεμελιώνεται απόλυτα στην η οποία ταυτίζεται με την απόλυτα αγαθή θέληση.¹⁴⁰ Η ευδαιμονία καθώς ταυτίζεται με το ένεργημα της αρετής εναρμονίζεται με την ηθική τους καθώς δεν αποτρέπει από τη σύλληψη της ευτυχίας κάτω από την οποία όλοι οι άνθρωποι καθοδηγούν τη ζωή τους βάσει των αρκετά εκτενών δεσμεύσεων τους για την εγγενή αξία της ηθικής δράσης.¹⁴¹

Ο σοφός είναι το ιδεώδες έλλογο ον το οποίο είναι βέβαιο για την Πρόνοια του Θεού και δεν αποτελεί αίτημα του καντιανού πρακτικού λόγου,μια καλά στερεωμένη πρακτική ελπίδα.¹⁴² Οι πράξεις του σοφού προέρχονται από την υπακοή στον ορθό λόγο, χωρίς να αποζητούν την αθανασία της ψυχής και χωρίς το φόβο μιας μεταθανάτιας τιμωρίας όπως συμβαίνει στο χριστιανικό δόγμα. Το μοναδικό κίνητρο είναι απλά ο σεβασμός προς την ανθρωπότητα και αυτό φανερώνει το μεγαλείο του ανθρώπου και την εκπλήρωση του ανθρώπινου προορισμού του .

¹³⁷ Cicero, *De officiis*, ό.π.III.27: «Si hoc natura praescribit, ut homo homini,...quod is homo sit ...naturam omnium utilitatem esse communem » .

¹³⁸ Long. A. A and Sedley .D.N ,*The Hellenistic Philosophers* , volum II,67E

¹³⁹ Cicero, *De officiis*, ό.π.I.96: «Ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert cum constantiam, tum etiam dignitatem ».

¹⁴⁰SVFII246: «Ἀρετῆ γάρ οὐχ ὑπερέχειν τόν Δία τοῦ Δίωνος , ὠφελεῖσθαι τε ὁμοίως ὑπ' ἀλλήλων τόν Δία καί τόν Δίωνα σοφούς ὄντας».

¹⁴¹Cooper.M.John, *Eudaimonism , the Appeal to Nature and “Moral Duty” in Stoicism ,Emotion – Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, University Press, Princeton 1999, σελ.430

¹⁴²Nussbaum.C. Martha, *Ο Κάντ και ο Στωικός κοσμοπολιτισμός*, ό.π.,σελ.281

Ο στωικός σοφός ατενίζει τη φρίκη και την κακοδαιμονία που υπάρχει στον κόσμο, αλλά είναι αισιόδοξος ότι αυτή μπορεί να εκλείψει αν ο άνθρωπος αρχίσει να δρα κατανοώντας τον κόσμο που τον περιβάλλει, αν καταδυθεί στα ενδότερα της ψυχής του και αποφασίσει να ακολουθήσει με συνέπεια τις αδήριτες επιταγές που του αποκαλύπτει ο δικός του ορθός λόγος.

2.1.3 Η αξία της ζωής

«Να μην ξεχνάς ότι είσαι ηθοποιός σε ένα δράμα-
που ζετυλίγεται όπως το θέλει ο ποιητής. Δική σου
δουλειά είναι να παίζεις καλά το ρόλο που δόσανε».

(Επίκτητος, Εγχειρίδιο, κεφ.17)

Θεμελιώδης αρχή της Στωϊκής φιλοσοφίας είναι ότι αγαθό είναι μόνο η αρετή, η αγαθή θέληση, η οποία είναι αυτοτελής με την έννοια ότι αξίζει να προτιμηθεί για την ίδια και όχι εξαιτίας του φόβου ή της ελπίδας. Το μόνο αγαθό είναι η αρετή και το μόνο αληθινά κακό είναι η φαυλότητα. Η αρετή είναι επιθυμητή καθ' εαυτή και όχι για τις πράξεις που πραγματώνει, καθώς αποτελεί διάθεση και οι αρχαίες θεωρίες εστιάζουν στο δρώντα, λαμβάνουν ως πρωταρχικό στόχους το αγαθό πρόσωπο για να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε στο τι συνίσταται η ευδαιμονία.¹⁴³ Σημασία έχει η πρόθεση, η προαίρεση και από αυτή εξαρτάται γι' αυτούς η ηθική αξία της πράξης και αποτελεί το κριτήριο για τη διάκριση καθηκόντων και κατορθωμάτων, όπως και στη θεωρία του Κάντ. Η ευδαιμονία αποτελεί το ενέργημα της αρετής, και η προαίρεση ανάγεται σε μια δύναμη που διακρίνει τα καλά από τα κακά και που μαζί με την συγκατάθεση αποτελούν το στωϊκό ἐφ' ἡμῖν.

Όλα τα άλλα είναι αδιάφορα και δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία της ευδαιμονίας, καθώς δεν εξαρτώνται από εμάς, αν και αποτελούν τους στόχους που οι άνθρωποι έχουν στο αρχικό στάδιο της ανάπτυξης τους.¹⁴⁴ Τα αδιάφορα δεν έχουν εγγενή, απόλυτη αξία όπως η αρετή η οποία ωφελεί πάντα όποιον την κατέχει, ενώ τα αδιάφορα δεν διαθέτουν αυτή την απαραίτητη πριμοδότηση. Διακρίνονται στα κατά φύσιν ή προηγμένα, τα οποία έχουν αξία, όπως είναι η ζωή, η υγεία, η ηδονή και στα αποπροηγμένα που έχουν απαξία όπως είναι ο θάνατος, η νόσος και ο πόνος.¹⁴⁵

¹⁴³ Annas Julia, Ancient Ethics and Modern Morality, *Philosophical Perspectives*, Vol.6, Ethics 1992, σελ.128

¹⁴⁴ White Nicolas, The Basis of Stoic Ethics, *Harvard Studies in Classical Philosophy*, Vol.83, 1979, pp.149

¹⁴⁵ SVFIII 117,: «Οὐδέτερα δέ ὅσα μητ' ὠφελεῖ, μήτε βλάπτει, οἷον ζωὴ, ὑγεία ...και τά τούτοις ἐνάντια, θάνατος, νόσος ...».

Υπάρχουν και τα απολύτως αδιάφορα όπως είναι ο αριθμός των τριχών του κεφαλιού. Τα προτιμώμενα αδιάφορα έχουν θετική αξία γιατί συμβάλλουν στον ομολογούμενο βίο, αποτελούν το υλικό της αρετής, αλλά κάποιος που τα κατέχει μπορεί να τα χρησιμοποιήσει με επιζήμιο τρόπο¹⁴⁶

Ο Πλούταρχος κατηγόρησε τους Στωικούς ότι με τις πράξεις τους προσκολλώνται στα κατά φύσιν ενώ με τα λόγια τους τα αποστρέφονται και τα αντιμετωπίζουν περιφρονητικά ως αδιάφορα, άχρηστα και άσχετα με την ευδαιμονία. Επίσης, ο Καρνεάδης κατηγόρησε τους Στωικούς ότι δεν διαφέρουν από τους Περιπατητικούς στα γεγονότα αλλά μόνο στους όρους.¹⁴⁷ Ο Κικέρων επισημαίνει ότι η διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι για τους Στωικούς τα αδιάφορα δεν συμβάλλουν στην ευδαιμονία ενώ οι Περιπατητικοί τα θεωρούν συμπληρωματικά της ευτυχίας.¹⁴⁸ Επίσης, ο Αρίστων προσπαθώντας να απαντήσει σ' αυτές τις επιθέσεις δεν δεχόταν ότι τα κατά φύσιν είναι προτιμώμενα αδιάφορα, καθώς η αξία τους εξαρτάται από τις περιστάσεις. Όπως επισημαίνει ο A.Long, αυτή η διαφωνία του Αρίστωνα δεν δείχνει ότι δεν υπάρχουν φυσικές προτιμήσεις, αλλά μόνο ότι οι συνθήκες μπορούν να αλλάξουν αυτές τις προτιμήσεις.¹⁴⁹ Τα κατά φύσιν αποτελούν φυσικά πλεονεκτήματα και καθώς καθορίζονται αντικειμενικά από τη φύση έχουν αξία αντικειμενική, αποτελούν χαρακτηριστικά του κόσμου και δεν βασίζονται στην αξιολογική κρίση του ατόμου. Επίσης στη Μέση Στοά, καθώς οι εκπρόσωποι της χαρακτηρίζονται από εκλεκτικισμό, ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος θεώρησαν ότι η αρετή δεν είναι αυτάρκης αλλά θεώρησαν ως αναγκαία τον πλούτο και την υγεία.¹⁵⁰ Ο στόχος όμως εδώ γίνεται ο άνθρωπος να ζήσει σύμφωνα με τη φύση του και συνιστά μια θεωρία καθηκόντων για τους προκόπτοντες χωρίς όμως ουσιαστικά να αντιμάχεται την ορθόδοξη στωική θεωρία καθώς τα κατά φύσιν έχουν προσωπική αξία αλλά δεν θεωρούνται αγαθά ως προς το τέλος.¹⁵¹

¹⁴⁶Long. A. A and Sedley .D.N ,*The Hellenistic philosophers* , Vol.II,ό.π., σελ.358

¹⁴⁷ Ο.π.,σελ 357

¹⁴⁸Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, ό.π.,III41

¹⁴⁹ Long.A.A&Sendley.D.N., *The Hellenistic philosophers*, Vol.II,ό.π.,σελ.359

¹⁵⁰ Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*, Βιβλίο 7,ό.π., 128: «Ο μέντοι Παναίτιος καί Ποσειδώνιος ούκ αυτάρκη λέγουσιν τήν ἀρετήν , αλλά χρειάν εἶναι φασίν και υγείας και χορηγίας και ἰσχύος».

¹⁵¹ Kidd.G.I, *The Relation of Stoic Intermediates to the Summum Bonum, with Reference to Change in the Stoa*, *The Classical Quarterly*, New Series , Vol.5,No 3/4 , (Jul.- Oct.),1995,σελ.191

Επίσης, οι Στωικοί δέχτηκαν επιθέσεις ότι εισάγουν δυο τελικούς σκοπούς, ο ένας πραγματώνεται από τους φαύλους και είναι τα κατά φύσιν και ο δεύτερος από τους σοφούς και είναι το όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, απόψεις που διατυπώθηκαν από τον Ηριλλο.¹⁵² Όμως όπως διατείνεται ο Κικέρων αυτό είναι αβάσιμο, καθώς τα κατά φύσιν αποτελούν την ύλη, τα μέσα για την επίτευξη των πρωταρχικών αγαθών της φύσης.¹⁵³

Τα προτιμητέα αδιάφορα έχουν επιλεκτική αξία και ονομάζονται ληπτά, ενώ είναι κινητικά της όρμης, και τα εκλέγουμε λογικά χωρίς όμως να διερευνάται αν η εκλογή τους βασίζεται στον ορθό λόγο. Ενώ η αρετή είναι το μόνο αιρετό, αυτό που αξίζει να επιλεγεί και είναι αυτοτελές κινητικό της ορμής.¹⁵⁴ Μονο η αρετή αξίζει να επιλέγεται για την ίδια, και γενικά το αιρετό διαφέρει από το ληπτό όσο διαφέρει το αγαθό από αυτό που έχει αξία.

Τα κατά φύσιν όμως αν και αδιάφορα, η επιλογή τους έχει αξία καθώς από τη μια αποτελούν την ύλη της αρετής και από την άλλη γιατί αποτελούν την αρχή των καθήκοντων, των κατάλληλων πράξεων κατά τα πρώτα στάδια της διανοητικής ανάπτυξης του ανθρώπου.¹⁵⁵ Είναι άξια να αποκτηθούν αλλά όχι άξια να επιλεγούν καθ'εαυτά, στην πραγματικότητα τελικός σκοπός είναι η φρόνιμη επιλογή τους, ένα είδος ύλης που διαθέτει εκλεκτική αξία.

¹⁵² Διογένης Λαέρτιος, *Απαντα*, Βιβλίο 7,ό.π., 165,7 : «Διαφέρειν δέ τέλος και ύποτελίδα τῆς γάρ καί τούς μή σοφούς στοχάζεσθαι, τοῦ δέ μόνου τόν σοφόν'».

¹⁵³ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*,ό.π.,III 22

¹⁵⁴ SVFIII.121,ό.π.: «Όρμης μὲν οὖν κινητικά τά κατά φύσιν».& SVFIII.131, «Αίρετόν μὲν γάρ εἶναι τό όρμης αὐτοτελοῦς κινητικόν, ληπτόν δέ εὐλογίστως ἐκλεγόμεθα».

¹⁵⁵ SVFIII 491,ό.π.: «Πόθεν ἀρξωμαι...και τίνα λάβω τοῦ καθήκοντος ἀρχήν και ὕλην τῆς ἀρετῆς ἀφείς τήν φύσιν καί τά κατά φύσιν;»

Έτσι τα καθήκοντα, οι κατάλληλες πράξεις και τα κατά φύσιν αποτελούν τα πρωταρχικά αντικείμενα τα οποία επιλέγει ο άνθρωπος στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης τους, τα οποία είναι κοινά και για τους σοφούς και για τους φαύλους. Κατά το τελευταίο όμως στάδιο της διανοητικής του ωρίμανσης, ο άνθρωπος συμπερασματικά ανακαλύπτει τον αυθεντικό εαυτό του, από μια αντανάκλαση της σοφίας της φύσης και συνειδητοποιεί τον αυθεντικό του ύπαρξη, καταλαβαίνει ότι ο αληθινός προορισμός του είναι να δράσει αρμονικά όπως η φύση καθώς αποτελεί απόσπασμα του θείου λόγου.

Σ' αυτό το στάδιο δεν φθάνουν όλοι, όμως όσοι αποκτήσουν την αντίληψη του αγαθού, θα προσκολληθούν σ' αυτό και θα έχουν στη συνέχεια μόνο ένα δευτερογενές ενδιαφέρον για τα κατά φύσιν, μόνο αν συμβάλλουν στην πραγμάτωση της αρετής και δε δίστανται από αυτή. Τότε ο άνθρωπος κατακτά την αρετή και τα καθήκοντα του είναι τέλεια, είναι κατορθώματα, γίνονται εντέχνως καθώς ο σοφός είναι μίμημα θείου λόγου και κατέχει την τέχνη της ζωής που είναι απομίμηση της τέχνης της φύσης.

Τα κατορθώματα είναι μια ξεχωριστή κατηγορία καθηκόντων, τα οποία περιγράφουν και αποτιμούν τον ηθικό χαρακτήρα του δρώντα, συμπίπτει με τη διάκριση μεταξύ νομιμότητας και ηθικότητας του Κάντ αλλά και με τη χριστιανική αντίληψη περί ηθικής.¹⁵⁶ Ο Απ. Παύλος θεωρεί και αυτός ότι η ζωή και ο θάνατος είναι αδιάφορα αλλά η αξιολογία αυτών χρησιμεύει ως ηθική προτροπή, για το διαχωρισμό των πραγμάτων που είναι πραγματικά σημαντικά. Ο θάνατος όμως στους Στωικούς είναι αδιάφορο γιατί δεν εξαρτάται από την ανθρώπινη βούληση ενώ για τον Απ. Παύλο αποκτά ιδιαίτερη αξία γιατί ο Χριστός νίκησε το θάνατο με την ανάσταση του.¹⁵⁷ Επίσης όπως η αγαθή θέληση του Κάντ έτσι και η στωική τέχνη της ενάρετης ζωής δεν εξαρτάται από τη λοταρία της μητέρας φύσης.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Τσάτσος Κ., *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, 9^η εκδ., Εστία, Αθήνα 2005, σελ.286

¹⁵⁷ Jaquette .L.James, Life and Death "Adiaphora" and Paul's Rhetorical Strategies, *Novum Testamentum*, Vol.38, Fasc.1 (Jan.1996), σελ..52 &36

¹⁵⁸ Sherman Nancy, Ancient Conceptions of Happiness, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol.55, No 4, (Dec.1995), σελ.919

Όλα τα κατορθώματα είναι δικαιопραγήματα , ευνομήματα και γίνονται για το σωστό λόγο και στον κατάλληλο χρόνο ενώ τα καθήκοντα είναι ενεργήματα με βάση αυτό που προσιδιάζει στην ανθρώπινη φύση και έχει εύλογη υπεράσπιση.

Η ζωή ανήκει στα φυσικά πλεονεκτήματα ,δεν έχει εγγενή αξία , με την έννοια ότι δεν έχει απόλυτη αξία, η οποία πάντα ωφελεί και το οποίο αποτελεί ένα καθήκον που ισχύει πάντα ανεξάρτητα από τις περιστάσεις. Ενώ η διατήρηση της ζωής είναι ένα καθήκον άνευ περιστάσεων, που σημαίνει ότι υπό κανονικές συνθήκες και τηρουμένων των αναλογιών είναι φυσικό να επιλέγεται . Όμως η επιλογή της ζωής από το θάνατο όπως και η επιλογή της υγείας από την ασθένεια εξαρτάται αποκλειστικά από το τι πρόκειται να κάνει ο φορέας. Τα καθήκοντα άνευ περιστάσεως , όπως της υγείας δεν ερμηνεύεται ότι ποτέ δεν πρέπει να παραμελείς την υγεία σου αλλά καθώς τέτοιες περιπτώσεις είναι σπάνιες , πρέπει να φροντίζεις για την υγεία σου ως αντικείμενο γενικής πολιτικής και όχι ως ανταπόκριση σε αυτή ή σε εκείνη τη συγκεκριμένη περίπτωση.¹⁵⁹Το να διατηρείς τη ζωή σου , αποτελεί μια φυσική προτίμηση και αποτελεί έναν εμπειρικό κανόνα ο οποίος είναι ευάλωτος.

Ανήκει στα praeccepta , στις ηθικές προσταγές και όχι στα decreta –στις ηθικές αρχές. Τα praeccepta είναι ζωτικής σημασίας γιατί βοηθούν τον δράοντα να γνωρίσει ποιες πράξεις είναι αρμόζουσες και γιατί υπόκειται σε κανόνες ή προσταγές. Όμως εξίσου σημαντικό είναι ο πράττων να εντοπίζει τις περιπτώσεις που εξαιρούνται ¹⁶⁰

Η διάκριση καθηκόντων και κατορθωμάτων σηματοδοτεί, σύμφωνα με τον Α.Μάνου, τη διάκριση οντολογικού και δεοντολογικού επιπέδου , πράγμα που τελικά οδήγησε στη διάκριση του σοφού από το μέσο άνθρωπο.¹⁶¹

¹⁵⁹ Sedley David, Η περί καθηκόντων διαμάχη μεταξύ Στωικών και Πλατωνικών, ό.π.,σελ.149

¹⁶⁰ Brad Inwood, Κανόνες και Συλλογιστική στη Στωική Ηθική, μτφρ .Π.Πολυμένης, *Δευκαλίων*, 15/1, 1997,σελ. 119&123

¹⁶¹ Μάνος Ανδρέας, *Η Ευδαιμονία ως εύροια του βίου στην Αρχαία Στωική Φιλοσοφία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου –Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002,σελ.107

Τα καθήκοντα είναι γενικοί κανόνες αλλά μπορεί να είναι και λανθασμένοι ,είναι κανόνες που απευθύνονται στους ανθρώπους που είναι φαύλοι ή προκόπτοντες οι οποίοι μπορεί να τους δεχτούν όπως τις απόψεις ενός εμπειρογνώμονα¹⁶² που στόχο έχει την ηθική τους βελτίωση καθώς η αρετή είναι διδακτική και το πέρασμα από την άγνοια στη γνώση γίνεται στιγμιαία. Όλοι έχουν τη δυνατότητα να ενεργήσουν ενάρετα, αν αποβάλλουν τα πάθη τους, τις λανθασμένες αξιολογικές τους πεποιθήσεις .Γι' αυτό το να ζήσεις με κακία είναι προτιμότερο από το να μη ζεις, αφού η ζωή είναι αναγκαίος όρος για να κατάκτηση της ευδαιμονίας και της αρετής. Ακόμα όμως κι αν δεν κατορθώσει ο άνθρωπος να ζήσει ενάρετα είναι προτιμότερο να ζήσει στη φαυλότητα παρά να αποχωρήσει από τη ζωή,καθώς η ζωή είναι προτιμότερη από το θάνατο, και καθώς η παραμονή στη ζωή υπολογίζεται με βάση τα κατά φύσιν και όχι με βάση το αγαθό το οποίο δεν κατέχουν.

Η ζωή ανήκει στα κατά φύσιν προτιμώμενα, σε αυστηρά ηθική γλώσσα για τους Στωικούς μόνο η αρετή έχει εγγενή αξία , όλα τα άλλα είναι ηθικώς αδιάφορα ¹⁶³αν κα αποτελούν αναγκαίο όρο για την εξάσκηση της αρετής και την κατάκτηση της ευδαιμονίας¹⁶⁴Η ζωή δεν έχει αυτόνομη ηθική αξία, αλλά επιλεκτική αξία και δεν αποτελεί το υπέρτατο αγαθό.¹⁶⁵Όμως οι Στωικοί όπως και ο Αριστοτέλης υποστηρίζουν ότι ευδαιμονία εξ ορισμού συμπεριλαμβάνει όλα όσα έχουν εγγενή αξία και όσα επιλέγονται επάξια για χάρη του.Η ζωή είναι αναγκαία αλλά δεν αποτελεί συστατικό της ευδαιμονίας, γιατί δεν εξαρτάται από την ανθρώπινη βούληση είναι ένα χαρακτηριστικό του κόσμου και οι Στωικοί αρνήθηκαν ότι αυτά τα κοσμικά χαρακτηριστικά έχουν εγγενή αξία.¹⁶⁶ Η ζωή μπορεί να θεωρηθεί ως αγαθό μόνο από την κοσμική προοπτική,ως απόρροια της αρμονίας της φύσης και της έλλογης δράσης της , της θείας πρόνοιας.

¹⁶²Kidd.G.I, *The Relation of Stoic Intermediates to the Summum Bonum, with Reference to Change in the Stoa*,ό.π.,σελ.186

¹⁶³Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα. Η φιλοσοφική προϊστορία , η πρωτοϊστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική*, τομ. Α',Παπαζήση , Αθήνα 1986,σελ56

¹⁶⁴Long.A.A, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π.,σελ303

¹⁶⁵Protopapadakis .D.E., “Notions of the Stoic Value Theory in Contemporary Debates: Euthanasia and Suicide”,*Zbornik- Journal for Classical Studies* ,τ.11,2009,σελ.2

¹⁶⁶Nussbaum Martha, *Therapy of Desire: Theory and Practice to Hellenistic Ethics*,ό.π,σελ .361-362

Από την ανθρώπινη προοπτική, αγαθό είναι μόνο αυτό που δημιουργείται από τον άνθρωπο, ο ομολογούμενος βίος, η αρετή, μια ζωή αρμονική και συνεκτική, προσηλωμένη σε σταθερές ηθικές αρχές, που είναι μίμηση της τέχνης της φύσης και συμβάλλει στην διατήρηση της παγκόσμιας ευταξίας.

Μόνο ο ενάρετος κατανοεί την έλλογη δράση της φύσης, την κοσμική αρμονία και η βούληση του ταυτίζεται με τον καθολικό νόμο, ο οποίος τον προστάζει να ζήσει ενάρετα γιατί αυτό προσιδιάζει στη φύση του ανθρώπου, λόγω της συγγένειας του με το Θεό ώστε αυτό το θείο απόσπασμα του λόγου που διατηρεί μέσα του να μην το απεμπολήσει. Η κοσμική φύση λειτουργεί καθολικά και δεν μεροληπτεί υπέρ του μέρους και γι' αυτό η ζωή του μεμονωμένου ατόμου δεν προμοδοτείται, δεν συγκαταλέγεται ως αγαθό. Όμως ο άνθρωπος όταν επιλέγει τη ζωή από το θάνατο, τον πόνο από την ασθένεια, πράττει βάσει του λόγου του, της σύνεσης και μόνο ένας ασύνετος θα επέλεγε τα αντίθετα. Έχουν αξία, και αυτά η φύση δεν ζητά από τον άνθρωπο να τα θυσιάσει, απλά να τα χρησιμοποιήσει έλλογα διατηρώντας την αξιοπρέπεια του λόγου. Και όταν το μέλλον είναι άγνωστο, ο άνθρωπος οφείλει να φροντίζει αυτά που είναι κατά φύσιν, γιατί ο ίδιος ο θεός του έδωσε την ικανότητα να τα επιλέξει. Αν όμως γνωρίζει ότι είναι μοιραίο να αρρωστήσει, οφείλει να παραδοθεί με προθυμία στην ασθένεια χωρίς φόβο και μεμψιμοιρία¹⁶⁷ Γιατί ο ενάρετος άνθρωπος γνωρίζει ότι η ασθένεια δεν στέκεται εμπόδιο στην προαίρεση του, και μόνο σε εξαιρετικές και σπάνιες περιπτώσεις όταν διακυβεύεται η αξιοπρέπεια του λόγου του, η ακεραιότητα του βίου του, τότε και μόνο τότε ως έσχατη ελπίδα οδηγείται στην εύλογη εξαγωγή από τη ζωή, έχοντας εκπληρώσει τον προορισμό του και έχοντας δικαιώσει την ύπαρξη του.

Γι' αυτό το ανέχου και απέχου, αποτελεί το κύριο δόγμα της Στοάς, δείγμα της καρτερίας στις αντιξοότητες της ζωής και της σθεναρής αντίστασης, σε ό,τι απειλεί την αξιοπρέπεια, την ελευθερία και την αρετή του και αποτελεί καθήκον με τη στωική σημασία του όρου που είναι η άλλη όψη του δικαιώματος.¹⁶⁸

¹⁶⁷Επίκτητος, *Διατριβή Α*, ό.π., 6.9: «μέχρις ἄν ἄδηλα μοι ἦ τά ἐξῆς ...εἰ γε ἦδεν ὅτι νοσεῖν μοι καθείμαρται νῦν, καὶ ὤρμων ἄν ἐπ'αὐτό».

¹⁶⁸Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, Το δικαίωμα της αντίστασης (;) και οι στωικοί, *Δικανικοί Λόγοι 3*, Αθήνα 1995, σελ.83

Κι αν τα περισσότερα από τα συμβατικά δικαιώματα σήμερα θα κατατάσσονταν στα κατά φύσιν, ο όροι δικαιοπράγημα και εξουσία αυτοπραγίας αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁶⁹ και οι Στωικοί υπερασπίστηκαν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου που εδραιώνεται στην καθολική έλλογη φύση τους, στην αναγνώριση της συγγένειας μεταξύ τους με κοσμοπολίτικη διάσταση. Οι πολίτες της κοσμοπόλης ζουν σε ένα ηθικό κλίμα που συμβάλλει στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των συμπολιτών τους δικαιώματα που οι Στωικοί πιστεύουν ότι μοιραζόμαστε όλοι εκ του γεγονότος ότι είμαστε άνθρωποι.¹⁷⁰

Γι' αυτό όταν έρθει ο καιρός ο σοφός σαν έτοιμος από καιρό, θα αποχαιρετήσει την Αλεξάνδρεια που χάνει με αξιοπρέπεια και χωρίς θλίψη και παράπονο. Θα φύγει με αξιοπρέπεια, όπως ταιριάζει σε κάποιον που αξιώθηκε μια τέτοια πόλη, και καθώς η όλη η ζωή του ήταν μια μελέτη θανάτου, θα αντιμετωπίσει το τέλος του ταξιδιού ατραγωδώς, ως τη φυσική απόληξη της ζωής. Χωρίς την πεποίθηση της αθανασίας της ψυχής, η ψυχή του σοφού ξαναγυρίζει και ενώνεται με την ψυχή του Παντός, της οποίας ποτέ δεν έπαυσε να αποτελεί τμήμα. Ο θάνατος είναι φυσικός και η φύση είναι αγαθή και συνεπώς δεν είναι τίποτε στο θάνατο κακό που μπορεί να δικαιολογήσει την το φόβο των απαίδευτων. Η ζωή δεν είναι ιερή όπως στον Πλάτωνα, στο Νεοπλατωνισμό και στο Χριστιανισμό και έχοντας χάσει την πολιτική διάσταση που είχε στον Αριστοτέλη, ο στωικισμός αποτελεί μια μελέτη ζωής και θανάτου, που προσπάθησε εκείνη την ταραγμένη εποχή να συμπαρασταθεί στον άνθρωπο, αποκαλύπτοντας του τη δύναμη της ψυχής του. Και καθώς τα ηθικά διλήμματα που έθεσαν δεν έχουν αλλάξει, η φιλοσοφία τους αναδεικνύεται επίκαιρη καθώς υπόσχεται μια συμφιλίωση με το θάνατο και καταδεικνύει το μεγαλείο του ανθρώπου.

¹⁶⁹ Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, Στωικισμός και ανθρώπινα δικαιώματα, *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, επιμ. Δραγώνα –Μονάχου Μ., -Γ. Ρουσόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σελ. 365

¹⁷⁰ Mitsis Philip, Οι Στωικοί και τα δικαιώματα, *μτφρ. Ε. Βαμπούλη, Δευκαλίων*, 15/1, 1997, σελ. 192

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:Η ΕΥΛΟΓΟΣ ΕΞΑΓΩΓΗ

2.2.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από όλα τα ζωντανά όντα , μόνοι οι άνθρωποι έχουν συνείδηση της θνητότητας τους, μια βεβαιότητα η οποία τους προκαλεί αισθήματα άγχους, υπαρξιακής αγωνίας καθώς ο θάνατος τις περισσότερες φορές νοηματοδοτείται ως συμφορά, από την οποία πρέπει κανείς να διαφύγει με κάθε τρόπο, ένα τρομερό μυστήριο που το νόημα του αποκαλύπτεται μόνο αφού επέλθει το μοιραίο. Από την άλλη, πολλές φορές ο άνθρωπος οδηγείται στην αυτοκτονία ,η οποία είναι μια αυτοκαταστροφική πράξη που επιτελεί κάποιος έχοντας πλήρη γνώση ότι η πράξη αυτή θα προκαλέσει το θάνατο του.

Η αυτοκτονία αποτελεί ένα ζήτημα ζωής και θανάτου, ένα αινιγματικό και ανησυχητικό φαινόμενο που στη σημερινή εποχή σημειώνει αυξητική τάση ,καθώς τα τελευταία σαράντα χρόνια ,τα ποσοστά της αυτοκτονίας έχουν αυξηθεί κατά 60% παγκοσμίως. Ενώ ένας σημαντικός αριθμός αυτοκτονιών δεν καταγράφεται ως αυτοκτονία είτε λόγω αποφυγής του κοινωνικού στίγματος είτε λόγω της αντικειμενικής αδυναμίας για διευκρίνιση των συνθηκών θανάτου.¹⁷¹ Είναι ένα σύνθετο φαινόμενο , το οποίο έχει αποτελέσει το αντικείμενο φιλοσοφικών, ιατρικών κοινωνιολογικών και θεολογικών προσεγγίσεων. Όπως γράφει ο Α.Καμύ, δεν υπάρχει παρά ένα πραγματικά σοβαρό πρόβλημα :εκείνο της αυτοκτονίας .Με το να κρίνει κανείς πως η ζωή αξίζει ή δεν αξίζει τη ζει κανείς , απαντά στο θεμελιώδες ερώτημα της φιλοσοφίας.¹⁷² Ενώ ο Heidegger διακήρυξε ότι η πραγματική ελευθερία είναι η ελευθερία να πεθάνεις.¹⁷³

¹⁷¹Κουλούρη Αγορίτσα, Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά και Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, *Νοσηλευτική* 2009,48(3):293

¹⁷²Camus Albert,*Ο Μύθος του Σίσυφου*, μτφρ Β.Χατζηδημητρίου, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973,σελ.11

¹⁷³Ganofski S, Το πρόβλημα του ανθρώπου –Ζωή και Θάνατος, μτφρ.Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ *Μελέτη θανάτου, 2ο Συμπόσιο Φιλοσοφίας* ,Τύποις Αδελφών :Ρόδη, Ελευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ο Πλήθων,σελ.49

Από τη σκοπιά του δικαίου, η απόπειρα αυτοκτονίας δεν τιμωρείται καθώς προστατεύεται η νοσηματοδότηση και η αξιολόγηση της ζωής –και όχι η ερμηνεία της ως βιολογικού φαινομένου.¹⁷⁴ Όπως επισημαίνεται το δικαίωμα στη ζωή δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποτελέσει φραγμό στην ελευθερία αυτοκαθορισμού του ανθρώπου.¹⁷⁵ Ενώ οι ψυχικές διαταραχές σε ένα μεγάλο ποσοστό –ιδιαίτερα η κατάθλιψη και η κατάχρηση ουσιών συνδέονται με το φαινόμενο της αυτοκτονικής συμπεριφοράς. Ο Edwin Schneidman όρισε την αυτοκτονία ως μια συνειδητή πράξη μιας αυτοεπιβεβλημένης εκμηδένισης, που γίνεται καλύτερα κατανοητή σαν πολυδιάστατη δυσφορία για το άτομο ,που έχει ανάγκη και που καθορίζει ένα ζήτημα στο οποίο αυτή η πράξη γίνεται αντιληπτή σαν η πιο ενδεδειγμένη λύση.¹⁷⁶ Ενώ ο Emile Durkheim υποστηρίζει ότι η αυτοκτονία είναι κυρίως η πράξη απελπισίας ενός που δεν ενδιαφέρεται να ζήσει και διαπιστώνει ότι κάθε φορά που πραγματοποιούνται σοβαρές αναπροσαρμογές στο κοινωνικό σώμα, οι άνθρωποι έχουν μεγαλύτερη κλίση για αυτοκαταστροφή. Στη σημερινή εποχή , ο άνθρωπος χάνει το ουσιαστικό νόημα της ζωής ,γίνεται άθυρμα των οικονομικής ευμάρειας και η απληστία θεωρείται ως ένα σημάδι νοσηρότητας. Γι' αυτό απαιτείται χαλιναγώγηση των παθών του ,όπου η ηθική θα αποτελέσει την ρυθμιστική αρχή για την αφύπνιση της συνείδησης τους.¹⁷⁷

Γι' αυτό η στωική φιλοσοφία, η οποία αποτέλεσε μια μελέτη θανάτου αναδεικνύεται επίκαιρη καθώς συμφιλίωσε τον άνθρωπο με το θάνατο και ανέδειξε την ψυχική αρμονία ως αναγκαία και επαρκή προϋπόθεση του ευδαίμονα βίου. Προτείνουν ότι για τη διανοητική υγεία απαραίτητη είναι η φροντίδα ώστε οι προσκολλήσεις στα αντικείμενα να είναι συμβατές με την ικανότητα αντιμετώπισης της απώλειας¹⁷⁸. Μια τέχνη του βίου , που διδάσκει τον τρόπο αντιμετώπισης της απώλειας και καταδεικνύει την αυθεντικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης , από την οποία σήμερα ο άνθρωπος έχει αλλοτριωθεί.

¹⁷⁴Κατρούγκαλος Γ., *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Σάκκουλα, Αθήνα 1993,σελ.16-17.

¹⁷⁵Παρασκευόπουλος Ν., Ποινική Ευθύνη από Αυτοκαταστροφικές τάσεις ,Ελλ.Επιθ.Εγκλ. 3-4/1989,σελ.58

¹⁷⁶Κούρτης Α., Δημογραφικά και κλινικά χαρακτηριστικά των ασθενών με ιστορικό απόπειρας αυτοκτονίας ή /και αυτοτραυματισμού, *Εγκέφαλος*, Αρχεία Νευρολογίας και Ψυχιατρικής,τομ.40, τεύχος 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003

¹⁷⁷Durkheim Emile,*Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μτφρ.Μ.Μαρκάκης,Γερ.Αναγνωστίδη, Αθήνα1930,σελ 17,275&279

¹⁷⁸Becker.C.Lawrence, Human Health and Stoic Moral Norms,*Journal of Medicine and Philosophy*,2003, No.2,σελ226

Η οικείωση του ανθρώπου με την ψυχή του που προτείνουν οι Στωικοί υπόσχεται να βοηθήσει τον άνθρωπο να επαναπροσδιορίσει τις αξίες του και να εκπληρώσει τον ανθρώπινο προορισμό του.

2.2.2 Η αυτοκτονία στην προ-στωική φιλοσοφία

Η αυτοκτονία στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής και εμβριθούς μελέτης. Η λέξη αυτοκτονία σχηματίστηκε προφανώς από τις λατινικές ρίζες κατά τον 17^ο αιώνα, αλλά η παραδοσιακή λατινική γλώσσα δεν είχε καμιά τέτοια λέξη. Οι συγγραφείς της αρχαίας Ρώμης έπρεπε να προσφεύγουν σε ολόκληρες φράσεις για να δηλώσουν την πράξη του σκόπιμου θανάτου. Το ίδιο ισχύει και για τους αρχαίους Έλληνες, αν και υπάρχει μετέπειτα χρήση των επιθέτων -αυτοθάνατος και βιαιοθάνατος- που χρησιμοποιούνται ειδικά για τις αυτοκτονίες. Αυτό που δηλώνεται ως αυτοκτονία είναι πάντα ένας θάνατος που σχεδιάζεται από το ένα άτομο και γίνεται δική του πράξη με σκοπό το θάνατο ενώ οι περιπτώσεις που περιγράφονται ως αυτοθυσίες δεν σχετίζονται με αυτούς τους σκόπιμους θανάτους.¹⁷⁹ Στα λατινικά ο όρος *mors voluntaria*, εκθέτει την εθελοντική φύση του θανάτου, της αγγλικής λέξης *suicide – self killing*, ενώ στα γερμανικά σήμερα συνυπάρχουν οι όροι *suizid*, *seldstmord* και *freitod* – που ο τελευταίος αποτελεί και νεολογισμό του Νίτσε.¹⁸⁰

Στο νησί της Κέας, οι ηλικιωμένοι ακολουθώντας ένα παλαιότατο έθιμο, κατέστρεφον δια κωνείου το βίον, φεύγοντες τας του γήρατος ενοχλήσεις.¹⁸¹ Οι Πυθαγόρειοι τον 5^ο αιώνα π.Χ, αντιτάχθηκαν στην αυτοκτονία και τη θεώρησαν αξιωματικά κτήμα της θεότητας, που δεν επιτρέπεται να αφήσουν τη φρουρά χωρίς την άδεια εκείνης.¹⁸²

¹⁷⁹Cooper .M.J., *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, στο *Reason and Emotion – Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton N.J, Princeton University Press, c1999, σελ.516

¹⁸⁰Daude David, *The Linguistics of Suicide*, *Philosophy and Public Affairs*, Vol.1, No.4 (Summer, 1972), σελ.390 & 414

¹⁸¹Δημητρακόπουλου.Χ. Παναγ., *Η αυτοκτονία εξ επόψεως φιλοσοφικής και χριστιανικής*, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής*, τόμ.Γ', ανάπτυπον, Θεσσαλονίκη 1965, σελ.353

¹⁸²Τσέλλερ –Νεστλέ, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ.Θεοδωρίδη, ¹³έκδοση, Εστία, Αθήνα 1997, σελ.40

Γι' αυτό και επικρίνουν κάθε μορφή αφαίρεσης της ανθρώπινης ζωής επειδή πίστευαν ότι ο άνθρωπος είναι κτήμα του θεού. Η απαγόρευση της αυτοχειρίας είναι θεϊκή εντολή και το να εγκαταλείψει το σταθμό της κάποιος ισοδυναμεί με παραβίαση του ηθικού νόμου.¹⁸³

Ο Πλάτωνας πραγματεύεται το θέμα της αυτοκτονίας στα έργα του *Φαίδων* και *Νόμοι*. Στον *Φαίδωνα*, ο Σωκράτης συζητά την πυθαγόρεια απαγόρευση της αυτοκτονίας και την υπερασπίζεται χωρίς όμως αναγκαστικά να δεσμεύεται στην αποδοχή της απαγόρευσης.¹⁸⁴ Ο Πλάτωνας επιδίωξε να συγκρατήσει την απεριόριστη αντίθεση Πυθαγορείων στην αυτοκτονία και αν και αντιτάσσεται στην αυτοκτονία, η θέση του δεν είναι απόλυτη. Η αντίθεση του έχει θρησκευτικό υπόβαθρο, αν όμως οι περιορισμοί του περιβάλλοντος καθιστούν τον επικείμενο θάνατο αμετάκλητο, κάποιος μπορεί να αποχωρήσει πρόωρα, όταν κανένας άλλος δρόμος δεν φαίνεται ανοιχτός, αλλά αυτή η ευκαιρία εμφανίζεται σπάνια.¹⁸⁵ Ο Σωκράτης κατάφερε να τροποποιήσει και να επεξηγήσει τη στάση των Πυθαγορείων για την αυτοκτονία, επισημαίνοντας τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες η αυτοκαταστροφή είναι επιτρεπτή και αποδεκτή, μόνο όταν ένα σημάδι από το θεό έχει δοθεί.¹⁸⁶ Επίσης, τονίζεται ότι όσοι ασχολούνται με τη φιλοσοφία, δεν μελετούν τίποτα άλλο παρά το να πεθάνουν και να είναι νεκροί. Και άρα θα ήταν παράλογο, όταν φτάσει η ώρα του θανάτου, αυτοί να αγανακτούν γι' αυτό που τους ενδιέφερε και τους απασχολούσε.¹⁸⁷

¹⁸³Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*, Georgetown University Press, Washington 2001,σελ.166&187

¹⁸⁴Cooper .M.J., Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide,στο *Reason and Emotion – Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, ό.π.,σελ523

¹⁸⁵Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*,ό.π.,σελ.166

¹⁸⁶Garisson.P.Elise, Attitudes toward Suicide in Ancient Greece, *Transactions of the American Philological Association* (1974 -),Vol.121 (1991),pp.15& Πλάτων, *Φαίδων*, μτφρ. Γ.Μαυρόπουλος, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2007, 62C: « Ίσως τοίνυν ταύτη οὐκ ἄλογον μὴ πρότερον αὐτόν ἀποκτινύναι δεῖν, πρὶν ἀνάγκην τινὰ θεός ἐπιπέμψῃ, ὥσπερ καὶ νῦν ἡμῖν παροῦσαν».

¹⁸⁷Πλάτων, *Φαίδων*, ό.π.,64 A: « Ὅσοι τυγχάνουσιν ὀρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ἄλλους, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθάναι».

Στους *Νόμους*, ο Πλάτωνας θεωρεί την αυτοκτονία ως απόρροια μιας άδικης κρίσης που επιβάλλει ο πράττων στον εαυτό του και την χαρακτηρίζει ως ενέργεια δειλή και ανανδρη. Γι' αυτό και οι αυτόχειρες πρέπει να τιμωρούνται με ταφή σε απομονωμένους τάφους και ερημικά μέρη. Αντίθετα, η αυτοκτονία δεν πρέπει να τιμωρείται αν κάποιος έδρασε κάτω από δικαστική εντολή ή αν ήταν αναγκασμένος να αυτοκτονήσει λόγω μιας βασανιστικής και αναπόφευκτης ατυχίας ή αν είχε πάρει μέρος σε μια ατιμωτική πράξη, που κάτω από το βάρος αυτών των δυσμενών συνθηκών δεν μπορούσε πλέον να ζήσει. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η αυτοκτονία είναι πράξη ασεβής, που καταλύει την πολιτική οργάνωση και ευταξία.¹⁸⁸ Ενώ συμβουλεύει ότι αν κάποιος έχει διεφθαρμένα κίνητρα θα πρέπει να καταφύγει στην αρωγή των ιεροτελεστιών για να εξαγνιστεί και να ικετεύσει τους θεούς. Αν όμως δεν κατορθώσει με αυτόν τον τρόπο να εξαγνιστεί επιβάλλεται να δει το θάνατο ως τη μόνη επιθυμητή εναλλακτική λύση και να αποχωρήσει από τη ζωή.¹⁸⁹

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η αυτοκτονία είναι απαγορευμένη από το νόμο και ο αυτόχειρας διαπράττει μια άδικη πράξη που φέρνει το μίasma στην κοινωνία. Η αυτοκτονία είναι μια εκούσια πράξη και όταν διαπράττεται από οργή αντιτίθεται στον ορθό λόγο, κάτι που ο νόμος δεν επιτρέπει. Γι' αυτό και οι αυτόχειρες στερούνται τα πολιτικά τους δικαιώματα, δηλαδή τις μεταθανάτιες τιμές.¹⁹⁰ Η απαγόρευση της αυτοκτονίας δε στηρίζεται σε θρησκευτικές αλλά μάλλον σε κοινωνικές εκτιμήσεις, στο σωστό τρόπο με τον οποίο οι πολίτες πρέπει να αισθανθούν υπεύθυνοι απέναντι στο κράτος.¹⁹¹

¹⁸⁸Plato, *Laws*, II Book IX, transl. R.G. Bury - Litt. D., Harvard University Press, G. Britain 1968, 873C-D: «Λέγω δέ ὅς ἄν ἑαυτὸν κτείνειν ..μήτε πόλεως ταξάσης δίκη, μήτε περιοδύνω ἀφύκτω προσπεσούση τύχη ἀναγκασθείς, μηδὲ αἰσχύνης τινός ἀπόρου καὶ ἀβίου μεταλαχῶν ἀργία δέ καὶ ἀνανδρίας δειλία ἑαυτῶ δίκην ἄδικον ἐπίθη...θάπτειν ἀκλειεῖς αὐτούς, μήτε στήλαις μήτε ὀνόμασι δηλοῦντας τούς τάφους».

¹⁸⁹Plato, *Laws*, II, Book IX, ὁ.π., 854C: «Εἰ δέ μή, καλλίω θάνατον σκεψάμενος ἀπαλλάττου τοῦ βίου».

¹⁹⁰Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δ. Λυπουρλής, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006, Βιβλίο Ε' 1138_a: «Ὁ δέ δι' ὀργὴν ἑαυτὸν σφάττων ἐκῶν τοῦτο δοῖα παρά τὸν ὀρθὸν λόγον, ὃ οὐκ ἔσ' ὁ νόμος, ἀδικεῖ ἄρα..διό και ἡ πόλις ζημιοῖ, καὶ τις ἀτιμία πρόσεστι τῷ ἑαυτὸν διαφθειραντι ὡς τὴν πόλιν ἀδικούντι».

¹⁹¹Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*, ὁ.π., σελ. 167

Για τους Επικούρειους, ο θάνατος είναι οὐδέν πρὸς ἡμᾶς, καθώς το καλό και το κακό βρίσκεται στην αίσθηση μας. Όμως ο θάνατος σηματοδοτεί τη στέρηση κάθε αίσθησης. Γι' και η σωστή εκτίμηση ότι ο θάνατος δεν σημαίνει τίποτα για μας, μας βοηθά να χαρούμε τη θνητότητα του βίου. Ο θάνατος δεν είναι κάτι φοβερό αλλά ο άνθρωπος υποφέρει με την προσδοκία του θανάτου. Όμως ο θάνατος είναι ένα τίποτα για μας, καθώς όταν υπάρχουμε αυτός είναι ανύπαρκτος, ενώ όταν έρχεται αυτός είμαστε ανύπαρκτοι εμείς.¹⁹² Όμως θεωρείται εντελώς τιποτένιος όποιος βρίσκει πολλές εύλογες αιτίες για να τερματίσει τη ζωή του ενώ ο σοφός ούτε φοβάται το θάνατο, ούτε αποχωρεί από τη ζωή.¹⁹³ Ο Επίκουρος περιφρονεί το θάνατο, ο κόσμος είναι μια σκηνή, στην οποία πρέπει ο καθένας να παίζει το ρόλο τους και αυτή η μεταφορά είναι οικεία και στους Στωικούς. Η αποχώρηση από τη ζωή αποτελεί αντικείμενο αδιαφορίας, όταν πλέον δεν προκαλεί ευαρέσκεια, όπως η έξοδος από το θέατρο.¹⁹⁴ Η αυτοκτονία για τους Κυνικούς είναι ένα θέμα αδιαφορίας. Παρόλο υποστήριζαν και μερικές φορές εφάρμοσαν την αυτοκτονία για ποικιλία λόγων, δεν προσέδωσαν μεγάλη σημασία σ' αυτήν. Η ζωή πρέπει να αντιμετωπίζεται είτε με το λόγο ή με τη θηλιά¹⁹⁵ και η αυτοκτονία ήταν μια έκφραση ανεξαρτησίας ή τόλμης για πολλούς Κυνικούς και Στωικούς.¹⁹⁶ Ο σοφός άνθρωπος είναι ελεύθερος να αυτοκτονήσει αλλά η ελευθερία του αυτή είναι ασήμαντη σε σχέση με τις άλλες ελευθερίες του.¹⁹⁷

¹⁹² Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*, Βιβλίο 10, ό.π.,124: «Συνέθιζε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθήσεως ὁ θάνατος»&125: «τὸ φρικαδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὤμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῆ, τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν».

¹⁹³ Anderson Eric, *Ο Επίκουρος τον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Δ. Γιαννόπουλος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002,σελ.87

¹⁹⁴ Van Hoof,A.J.L.,*From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classica Antiquity*,Routledge,London &New York 1990,σελ.189

¹⁹⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*,Βιβλίο 6,ό.π.,24: «Συνεχές τέ ἔλεγεν εἰς βίον παρασκευάσθαι δεῖν λόγον ἢ βρόχον».

¹⁹⁶ Ξενάκης Τζαίησον, *Χίπηδες και Κυνικοί*, 6η έκδ., Απόπειρα, Αθήνα 1998,σελ.29

¹⁹⁷ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ.238

Ο θάνατος δεν είναι σε καμιά περίπτωση αποτρόπαιος για έναν Κυνικό, διασκεδάζει τον εαυτό του με τη παράδοξη συμπεριφορά του ανόητου , που αυτοκτονεί λόγω του φόβου του θανάτου όπως στην περίπτωση ενός ναυαγίου ή αν έχει περικυκλωθεί από εχθρούς.¹⁹⁸

2.2.3.Η αυτοκτονία στη στωική φιλοσοφία.

«Για τίποτε άλλο δεν υπάρχει ύστατη ανάγκη προετοιμασίας του εαυτού μας παρά μόνον για το θάνατο:κάθε άλλη πράξη αποδεικνύεται μάταιη. Όμως για το θάνατο η προετοιμασία μας δεν θα είναι μάταιη:αυτή η μέρα θα έρθει σύντομα».

(Σενέκας , Επιστολές, 70.18)

Η ελληνιστική περίοδος αποτελεί μια εποχή αβεβαιότητας καθώς οι πολιτειακοί θεσμοί του παρελθόντος είναι πλέον παρωχημένοι. Ο άνθρωπος είναι μετέωρος και επισφαλής και στρέφεται στον εαυτό του ,αναζητώντας δύναμη για να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες και τις δυσχέρειες της ζωής. Η Στωική φιλοσοφία αποτέλεσε έναν οδηγό της ζωής και αποκάλυψε ότι η ευδαιμονία του ανθρώπου περνάει μέσα από το μονοπάτι της αρετής. Παράλληλα αποτέλεσε μια μελέτη θανάτου ,προσπαθώντας να συμφιλώσει τον άνθρωπο με τη θνητότητα του και κατέδειξε ότι το ψυχικό σθένος είναι αποτέλεσμα της γνώσης και της απελευθέρωσης από τα πάθη που ταλανίζουν την ανθρώπινη ψυχή.

Η ζωή και ο θάνατος είναι αδιάφορα, το μοναδικό αγαθό είναι το εσωτερικό φρόνημα του ανθρώπου, η εγγενής αξία του λόγου του , η προαίρεση του. Η ζωή έχει θετική αξία αν και αδιάφορο, καθώς αποτελεί αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη για την κατάκτηση της εύροιας του βίου. Όταν όμως διακυβεύεται η αξιοπρέπεια του ανθρώπου , είναι ανεπίτρεπτη η διατήρηση της ζωής με οποιοδήποτε κόστος. Κανένα αγαθό,ακόμα και η ίδια η ζωή δεν πρέπει να συντηρείται από τον άνθρωπο όταν η ηθική του ακεραιότητα βρίσκεται υπό καθεστώς διακινδύνευσης και ελλοχεύει ο κίνδυνος της διάσπασης της προσωπικής του ταυτότητας.

¹⁹⁸Van Hooff ,A.J.L.,*From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*,ό.π.,σελ.188

Σ' αυτές τις εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις, οι Στωικοί δίνουν τη δυνατότητα στον άνθρωπο να ασκήσει το συγγραφικό του δικαίωμα και να επιλέξει την αποχώρηση του από τη ζωή σε πρώτο πρόσωπο ,ολοκληρώνοντας με συνοχή το ξεχωριστό του ρόλο. Η εύλογος εξαγωγή από τη ζωή δεν αποτελεί την τραγική απόληξη του ανθρώπου που βρίσκεται σε απόγνωση αλλά αποτελεί μια πράξη αντίστασης σε ό,τι απειλεί την ελευθερία του ανθρώπου , μια ύστατη πράξη της εξουσίας αυτοπραγίας

Σε οριακές στιγμές που η υποκειμενική διάσταση της ζωής υπερχειλίζει , όταν οι περιστάσεις καθιστούν τη ζωή απαράδεκτη , η αυτοκτονία ενδέχεται να είναι η πιο λογική επιλογή. Αν η ενάρετη πράξη, η οποία αποτελεί το μόνο εγγενές αγαθό, οδηγεί στο θάνατο-ο οποίος ανήκει στα αδιάφορα-, ο στωικός σοφός θα τον καλοδεχτεί χωρίς μεμψιμοιρία αλλά με καρτερικότητα και θάρρος.

Η προσπάθεια ανασύστασης της στωικής θεωρίας για την αυτοκτονία αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα καθώς τα αποσπάσματα που σώθηκαν για την αρχαία και μέση περίοδο της σχολής δεν είναι παρά ελάχιστα. Όπως επισημαίνει ο Anton.J.L van Hoof καμιά μελέτη γύρω από το θέμα της αυτοκτονίας στην αρχαιότητα δεν είναι σε θέση να δείξει πως ακριβώς ήταν.¹⁹⁹Ωστόσο παρά τα εμπόδια και βασιζόμενοι στις δοξογραφικές πηγές θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε τη στωική σκέψη για την αυτοκτονία ,δίνοντας έμφαση στη νεότερη περίοδο του Στωικισμού, όπου τα στοιχεία είναι επαρκή.

2.2.4 Η ηθική δικαιολόγηση της αυτοκτονίας –Οι προϋποθέσεις.

Στη Στοά , τίποτα δε φαίνεται να προβάλλεται σαν αίτημα , εκτός ίσως από το δικαίωμα του εκούσιου θανάτου, επισημαίνει η Μ.Δραγώνα.²⁰⁰Όμως όπως υπογραμμίζει ,μετά την καταχρηστική μετάφραση ποικίλων ελευθεριών και επιλογών σε ανθρώπινα δικαιώματα , ιδιαίτερα στο χώρο της βιοηθικής , με την επέλαση της γλώσσας των δικαιωμάτων σε γλωσσικά παιγνίδια είναι πολύ επιφυλακτική στην απόδοση ακόμα και στους Στωικούς ενός δικαιώματος θανάτου.²⁰¹

¹⁹⁹ Van Hoof, A.J.L.,*From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*,ο.π.,σελ.82

²⁰⁰ Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα. Η φιλοσοφική προϊστορία , η πρωτοϊστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική*, τομ. Α',ό.π.,σελ55

²⁰¹ Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, *Θάνατος , αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία, Αφιερωματικός τόμος εις τον καθηγητήν Δημ.Κ.Κούτραν*, Αθήνα 2006,σελ111-112.

Η Στωική θεωρία της αυτοκτονίας ήταν πιο περίτεχνη από τις άλλες φιλοσοφικές θέσεις που μελέτησαν την αυτοχειρία. Γι' αυτούς, υπό τον όρο ότι η στιγμή και ο λόγος ήταν σωστοί, ένα άτομο ήταν δικαιολογημένο στο να σχεδιάσει μια λογική αποχώρηση από την ζωή –την εύλογον εξαγωγήν.²⁰²

Για τους Στωικούς ο θάνατος άνηκε στα ηθικώς αδιάφορα και μάλιστα ήταν αποπροηγμένος καθώς δε συνέβαλε στον ομολογούμενο βίο, όμως σε καμιά περίπτωση δεν έπρεπε να προκαλεί το φόβο. Οι Στωικοί προτείνονται ως ένα παράδειγμα λογικής και αυτόνομης αυτοκτονίας –αυτοκτονία που είναι λογικά μελετημένη με λίγο συναίσθημα και χωρίς φόβο.²⁰³ Η ίδια η ζωή έχει επιλεκτική αξία και παύει να απαρτίζει το υπέρτατο καλό. Αντίθετα θεωρείται ότι είναι μόνο ένα μέσο για ένα άξιο ή ένα ανάξιο τέλος. Όπως εύλογα επακολουθεί τα ηθικά άτομα δεν θα πρέπει με κάθε τρόπο να αγωνιστούν να διατηρήσουν τη ζωή τους, παρά μόνον αν η διατήρησή της δικαιολογείται με βάση τον προαναφερθέντα σκοπό. Συνεπώς κάποιος θα πρέπει να απαρνηθεί τη ζωή του, αν η διατήρησή της υπονομεύει την επίτευξη της αρετής.²⁰⁴

Όπως επισημαίνει ο Rist οι Στωικοί δεν ενδιαφέρονται για την πράξη της αυτοχειρίας καθ' εαυτή, αλλά για το κατά πόσον αυτή είναι εύλογη, δηλαδή αν ο σκοπός της είναι εύλογος.²⁰⁵ Για μια δεοντολογική θεωρία όπως η Στωική, η λογική ορθότητα και η ηθικότητα είναι ταυτόσημοι όροι. Η λογική αυτοκτονία είναι η ηθική αυτοκτονία και οποιαδήποτε αυτοκτονία που είναι ηθική είναι επίσης και έλλογη. Ένα από τα σημαντικά προτιμώμενα αδιάφορα που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε κατάλληλα ή όχι είναι η ζωή μας. Και μια από τις αποφάσεις που πρέπει να πάρουμε για τη ζωή μας είναι αν θα πρέπει και τότε να τερματίσουμε τη ζωή μας.²⁰⁶

²⁰²Griffin Mirriam, Philosophy, Cato and Roman Suicide: I, *Greece & Rome, Second Series*, Vol.33, No. 1(Apr.,1986),σελ.70

²⁰³Clarke. M. David, Autonomy, Rationality and the Wish to Die, *Journal of Medical Ethics*, Vol.25, No. 6, (Dec.,1999),σελ.459-460.

²⁰⁴Protopapadakis .D.E., "Notions of the Stoic Value Theory in Contemporary Debates: Euthanasia and Suicide",;ό.π., σελ 2-3

²⁰⁵ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ239

²⁰⁶ Miller., J., "Stoics and Spinoza on suicide," *Der Einfluss des Hellenismus auf die Philosophie der frühen Neuzeit*, ed. by Gábor Boros (Harrassowitz, 2005). Published as Band 108 of the *Wolfenbütteler Forschungen*.

Για να είναι η αυτοκτονία ηθική θα πρέπει να είναι σύμφωνη με το Λόγο και κατ' επέκταση με τη φύση. Έτσι καταλήγουν, η ηθική της αυτοκτονίας να εξαρτάται από τον τύπο του ατόμου, μια και όλοι δεν μπορούν να δικαιολογήσουν τις αποφάσεις τους με βάση το λόγον διδόναι. Για την αρχαία Στοά μόνο ο σοφός και όχι ο κάθε άνθρωπος –όπως πρέσβευε η νεότερη Στοά–είναι αυτός που επιλέγει να τερματίσει τη ζωή του καθιόντως. Ενώ όσοι δεν είναι σοφοί, οι φαύλοι ή οι προκόπτοντες οφείλουν να παραμείνουν στη ζωή .Σύμφωνα με τον Κικέρωνα όταν έρθει η κατάλληλη στιγμή, είναι καθήκον του σοφού να αποχωρήσει από τη ζωή , αν και είναι ευτυχής , ενώ του φαύλου να παραμείνει στη ζωή αν και δυστυχής Γιατί οι λόγοι για την παραμονή στη ζωή ή για την αποχώρηση από αυτή θα πρέπει να υπολογιστούν ολοκληρωτικά από τα πρωταρχικά προειρημένα πράγματα της φύσης.²⁰⁷ Ο Sandabach υπογραμμίζει ότι αυτό δεν είναι ένα θέμα απλής απαρίθμησης των πλεονεκτημάτων και των δυσκολιών της ζωής αλλά καταδεικνύει ότι η συνείδηση βρίσκεται μπροστά σε δύσκολες επιλογές και εσωτερικές συγκρούσεις. Σε τέτοιες καταστάσεις μόνο ο σοφός μπορεί να κάνει τους σωστούς υπολογισμούς και να λάβει τη λογικά ορθή απόφαση.²⁰⁸

Οι Στωικοί αποδέχτηκαν την αυτοκτονία ίσως εμπνευσμένοι από το ισχυρό ηθικό παράδειγμα του Σωκράτη. Ακολουθώντας το Σωκράτη, αυτοί θεώρησαν ότι η φιλοσοφία δεν είναι μόνο η τέχνη της καλής ζωής αλλά και του καλού θανάτου και αντιμετώπισαν την πράξη του θανάτου ως σημαντική δοκιμασία του ηθικού φρονήματος και της δύναμης του προσώπου.²⁰⁹ Γι' αυτούς όλα καθήκοντα ήταν οι πράξεις που πραγματώνονταν με ευλογιστία και μπορούσαν να έχουν αιτιολογημένη υπεράσπιση. Αλλά η αυτοκτονία ανήκε στα καθήκοντα κατά περιστάσιν²¹⁰τα οποία επιβάλλονται υπό εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις. Γιατί σε κανονικές περιστάσεις , το καθήκον κάποιου είναι να συντηρεί τη ζωή του σύμφωνα με τα εγγενή φυσικά ένστικτα. Ως εκ τούτου, εξαιρετικά ισχυροί λόγοι έπρεπε να βρεθούν.

²⁰⁷Cicero, *De finibus bonorum and malorum*,ό.π.,III 60

²⁰⁸Sandabach .F. H , *The Stoics*, Indianapolis / Cambridge: Hackett Publishing Company Inc 1989,σελ.49

²⁰⁹Carrick Paul,*Medical Ethics in Ancient World*, ό.π.,σελ.162

²¹⁰ Διογένης Λαέρτιος, *Απαντα*,ό.π.,7.109: «κατά περιστάσιν δέ το πηροῦν ἑαυτόν».

Σύμφωνα με το Δ.Λαέρτιο ο Στωικός σοφός μπορεί εύλογα να αποχωρήσει από τη ζωή όταν καλείται να υπερασπιστεί την πατρίδα του ή τους φίλους του, αν υποφέρει από αβάσταχτους πόνους ή αν καταστεί θύμα ακρωτηριασμού ή αθεράπευτης ασθένειας.²¹¹ Η ζωή συνυποδηλωτικά αποτελεί ένα συμπόσιο, το οποίο μπορεί να σταματήσει για τους εξής λόγους: α)λόγω μεγάλης και απρόσμενης ανάγκης, β)λόγω της αισχροτήτας των λόγων των συνδαιτημόνων, γ)λόγω αλλοίωσης των εδεσμάτων, δ)όταν τα εδέσματα τελειώσουν και ε)λόγω μεγάλης μέθης. Αυτοί οι πέντε λόγοι στη συνέχεια μεταφράζονται: α)ως αυτοθυσία υπέρ της πατρίδας, β)ως αντίσταση στα τυραννικά καθεστώτα, γ)ως μακροχρόνια νόσος η οποία εμποδίζει την ψυχή να χρησιμοποιεί ως εργαλείο της το σώμα, δ)ως πενία, αν και δεν υπάρχει ομοφωνία αποσπασμάτων²¹² και δ)ως παραλήρημα που φτάνει κάποιος λόγω αφύσικης μέθης.²¹³ Επίσης, στο Σενέκα και στο Μάρκο Αυρήλιο το γήρας αποτελεί λόγο για την αυτοκτονία.²¹⁴ Όπως επισημαίνει η Α.Αβαγιανού, ο τρόπος θανάτου του γηραιού φιλοσόφου είναι η έκφραση των βιοθεωριών του, για τις οποίες γίνεται πειστικός μέσω αυτού.²¹⁵

²¹¹Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα*,ό.π.,7.130: «Εὐλόγως τέ φασιν ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφὸν καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κἄν ἐν σκληροτέρα γένηται ἀλγηδὸνι ἢ πηρώσεσιν ἢ νόσοις ἀνιάτοις».

²¹²Γαλανάκης Εμμ., *Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Διατριβή επί διδακτορία, Ιωάννινα 1996,σελ.153

²¹³SVFIII768,ό.π.: «Ἄλλὰ καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι –τὴν φιλοσοφίαν ὑπέλαβον μελέτην εἶναι τοῦ φυσικοῦ θανάτου..κατὰ αὐτοὺς οὖν κατὰ πέντε τρόπους γίνονται καὶ εὐλογοὶ ἐξαγωγαί' ἢ διὰ χρεῖαν μεγάλην καταλαβοῦσαν ...ἢ διὰ τοὺς ἐπεισχωμάζοντας τυράννους...ἢ διὰ μακρὰν νόσον κωλύουσιν ἐπὶ πολὺ ὄργανω χρῆσθαι τὴν ψυχὴν τῶ σώματι ...ἢ διὰ πενίαν ...ἢ διὰ ληρόν».

²¹⁴Griffin Mirriam, Cato, and Roman Suicide: I, *Greece & Rome, Second Series*,ό.π.,σελ74 &Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εἰς ἑαυτὸν*,ό.π.,3.1: «Ἄλλὰ κακὲν λογιστέον, ὅτι, εἰ πλέον βίῃ τις, ἐκεῖνο γε ἄδηλον, εἰ ἐξαρκέσει ὁμοίᾳ αὔθις ἢ διανοία πρὸς τὴν σύνεσιν τῶν πραγμάτων»&⁶⁰ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol.I, ό.π.,58.35: « non relinquam senectutem, si me totum mihi reservabit, totum autem ab illa parte meliore; at si coeperit concutere mentem, si partes eius convellere, si mihi non vitam reliquerit, sed animam, prosiliam ex aedificio putrid ac ruenti».

²¹⁵Αβαγιανού Α., *Ευθάνατος θάνατος: Το καλῶς θανεῖν στην αρχαία Ελλάδα*, στο *Ευθανασία: Η σημαντική του «καλοῦ» θανάτου*, ΕΙΕ, Αθήνα 2000,σελ.48

Συμπερασματικά, ο Rist²¹⁶ υπογραμμίζει ότι αν και δεν υπάρχει καμιά μοναδική θεωρία για την αυτοκτονία ωστόσο μπορούμε να αναγνωρίσουμε σε μεγάλο βαθμό έναν αριθμό μη διατυπωμένων θεωρήσεων που είναι κοινές σε πολλούς Στωικούς . Ενώ ο C.Cosans θεωρεί ότι ο Διογένης ο Λαέρτιος φαίνεται να αντιπροσωπεύει την «κύρια»στωική άποψη.²¹⁷ Ενώ η ανίατη και μακροχρόνια ασθένεια ως αιτία για την εύλογη αποχώρηση πιστοποιεί ότι οι Στωικοί αποδέχονταν την εκούσια ευθανασία στην περίπτωση αυτή.²¹⁸ Γιατί ο σοφός ζει όσο πρέπει και όχι όσο μπορεί

2.2.5 Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός-η εφαρμογή και τα παράδοξα.

Η στωική εύλογος εξαγωγή δεν υπήρξε μόνο μια θεωρητική μελέτη της αυτοκτονίας , καθώς αρκετοί Στωικοί την εφάρμοσαν και στην πράξη προς επίρρωση της βιοθεωρίας τους, σε καταστάσεις διακινδύνευσης της αξιοπρέπειας και της διανοητικής τους υγείας. Γιατί δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα από το να συγκαταλέγεσαι στους νεκρούς πριν ακόμα πεθάνεις και αυτός που φοβάται το θάνατο ποτέ δε θα κάνει στη ζωή του κάτι αντάξιο του ζωντανού ανθρώπου.²¹⁹

Στην αρχαία Στοά ,ο ιδρυτής της, ο Ζήνων , σε ηλικία 98 ετών , όταν κάποια μέρα καθώς έβγαине από τη σχολή έπεσε και έσπασε το δάχτυλο του , χτύπησε το χέρι του στη γη και λέγοντας το στίχο από τη Νιόβη-«έρχομαι ,γιατί με καλείς»-πέθανε από ασφυξία κρατώντας την αναπνοή του ή αρνούμενος τη λήψη τροφής.²²⁰

²¹⁶ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ254

²¹⁷ Cosans.E.Christopher, *Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός :ο Επίκτητος για την αυτοκτονία σε περίπτωση ασθένειας*, στο *Βιοηθική, Αρχαία θέματα σε σύγχρονους προβληματισμούς*,G.Kuczewski &R.Polansky,μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Τραυλός, Αθήνα 2007,σελ.421

²¹⁸ Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, *Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία*,ό.π.,σελ120.

²¹⁹ Seneca.A.L.,*Περί της πνευματικής γαλήνης*,μτφρ.,Ν.Πετρόχειλος,εκδ.2^η ,Πατάκη,Αθήνα 2006, 5.5: «ultimum malorum est e vivorum numero exire , antequam moriaris»,&11.6: «Qui mortem timebit, nihil umquam pro homine vivo faciet».

²²⁰ Διογένης Λαέρτιος,*Απαντα*,ό.π.,7.28 : «ἐκ τῆς σχολῆς ἀπιὼν προσέπταισε καὶ τό δάκτυλον περιέρρηξε .Παίσας δέ τήν γήν τῇ χειρὶ ,φησί τό ἐκ τῆς Νιόβης, ἔρχομαι,τί μ'αὖεις;καὶ παραχρῆμα ἐτελεύτησεν , ἀποπνίξας ἑαυτόν»,& SVFI.36, ό.π.: «καί ἀποσχόμενος τροφῆς τελευτήσαι τόν βίον»

Ενώ και ο Κλεάνθης, σε ηλικία 80 ετών πέθανε από ασитία με αφορμή κάποια πάθηση του στόματος.²²¹ Η ασитία υπήρξε ένας από τους πιο δημοφιλείς τρόπους αυτοκτονίας στην αρχαιότητα. Η αυτοκτονία των δυο αυτών Στωικών εντάσσεται στο πλαίσιο των υπέργηρων φιλοσόφων.²²² Ο Σενέκας αναφερόμενος στην αυτοκτονία του Ζήνωνα, τονίζει το γεγονός ότι ήταν ηλικιωμένος και ερμήνευσε το ατύχημά του ως θεϊκό σημάδι, ότι δηλαδή το σώμα του ήταν τόσο εύθραυστο ώστε να αποτελεί εμπόδιο στη συνέχιση μιας ενάρετης ζωής. Ενώ παρόμοιος αιτιολογία ισχύει και για την αυτοκτονία του Κλεάνθη.²²³ Ο Rist διατείνεται ότι ο Ζήνων αντιμετώπισε το ατύχημά του ως θεϊκό σημάδι, πως η ώρα του θανάτου είχε φτάσει και σ' αυτό το σημείο υποφώσκει η ηχώ του Πλατωνικού Φαίδωνος.²²⁴

Στην αρχαία Στοά, η αυτοκτονία δεν αποτελεί ένδειξη της απόλυτης ελευθερίας αλλά αποτελεί μια δυνατότητα για το σοφό. Αυτό που τους ενδιέφερε είναι το πότε είναι ο κατάλληλος καιρός και εύλογο να αυτοκτονήσεις. Η πράξη από μόνη της, όπως και άλλες πράξεις στο στωικό κόσμο είναι αδιάφορες. Σημασία έχει η πρόθεση και αυτή πρέπει να είναι εύλογη.²²⁴ Ενώ και ο Αντίπαρος αυτοκτόνησε.²²⁵

Ένα από τα μεγαλύτερα παράδοξα της αυτοκτονίας σ' αυτή την περίοδο του Στωικισμού, όπως και στη μέση είναι ότι μόνο ο σοφός αν και ευτυχισμένος μπορεί εύλογα να αποχωρήσει από τη ζωή, ενώ ο φαύλος αν και δυστυχής οφείλει να παραμείνει στη ζωή.²²⁶ Καθώς και το γεγονός ότι μόνο ο σπουδαίος έχει καλά γηρατεία και καλό θάνατο. Γιατί τόσο το εὐγηρεῖν όσο και το εὐθανατεῖν εμπεριέχουν την έννοια της αρετής.²²⁷

²²¹ Διογένης Λαέρτιος, *Απαντα*, ό.π., 7.176: «Καί τελευτᾶ τόνδε τόν τρόπον: διώδησεν αὐτῷ τό οὔλον.....καί τās λοιπάς ἀποσχόμενον τελευτῆσαι ταῦτά Ζηνῶνι».

²²² Αβαγιανού Α., *Ευθάνατος θάνατος: Το καλῶς θανεῖν στην αρχαία Ελλάδα*, σελ.47

²²³ Griffin Mirriam, *Cato, and Roman Suicide: I*, ό.π., σελ.74

²²⁴ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π., σελ 239&243

²²⁵ Τσέλλερ –Νεστλέ, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, ό.π., σελ.286

²²⁶ SVFIII759: «Ταῦτα τοίνυν ἐν τῇ Στοᾷ νομοθετεῖται, καί πολλούς μὲν ἐξάγουσι τῶν σοφῶν, ὡς ἄμεινον εὐδαιμονοῦντας πεπαῦσθαι», & SVFIII760: «Λυσιτελεῖ ζῆν ἄφρονα μάλλον ἢ <μή> βιοῦν, κἄν μηδέποτε μέλλη φρονήσειν».

²²⁷ SVFIII601: «Εὐγηρεῖν τέ μόνον καί εὐθανατεῖν τόν σπουδαῖον, εὐγηρεῖν γάρ εἶναι τό μετά ποιῶ γήρως διεξάγειν κατ' ἀρετήν, εὐθανατεῖν δέ τό μετά ποιῶ θανάτου κατ' ἀρετήν τελευτᾶν».

Μόνο ο σοφός διαθέτει την επιστημονική γνώση για μια τέτοια σημαντική απόφαση, που η πραγμάτωση της δεν επιδέχεται ανάκληση. Αν και ευτυχισμένος ο σοφός μπορεί να θέσει τέλος στη ζωή του καθώς η ευδαιμονία του στηρίζεται στην αρετή του, η οποία δεν αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου. Όταν λοιπόν κρίνει ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος της έλλογης ικανότητας του και της ακεραιότητας της προσωπικότητάς του, επιλέγει να θυσιάσει ένα προτιμώμενο αδιάφορο-τη ζωή-για χάρη του μοναδικού ηθικού αγαθού της αρετής. Όταν οι συνθήκες είναι αβέβαιες, ο σοφός θα αναστείλει τη συγκατάθεση του και δεν θα διαπράξει αυτοκτονία. Αντίθετα ο φαύλος, εξ ορισμού, δεν μπορεί λόγω άγνοιας και επιστημονικής ανεπάρκειας να λάβει μια τέτοια αμετάκλητη απόφαση με ευλογιστία.

Ένα άλλο στοιχείο που ξεχωρίζει τον σοφό από τον κοινό άνθρωπο είναι η απάθεια, η οποία όταν ερευνάται σε σύγκριση με τις στωικές απόψεις για την εύλογο εξαγωγή από τη ζωή, επιδεικνύει το απόλυτο συστατικό της εθελοντικής εγκατάλειψης από τη ζωή: μια τέτοια απόφαση δεν μπορεί να βασιστεί στην εμπειρία του σωματικού πόνου ή της διανοητικής δυστυχίας. Αντίθετα η απώλεια της αξιοπρέπειας θεωρείται καταστροφική για μια τόσο εύθραυστη κατάσταση όπως η αρετή.²²⁸

Όμως δυσχέρεια δημιουργεί και το γεγονός ότι το πρότυπο του σοφού ήταν δυσεύρετο και οι ίδιοι οι Στωικοί δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως σοφοί.²²⁹ Ακόμα και ο Χρύσιππος αυτοπροσδιοριζόταν ως προκόπτων. Αν αυτά τα αποσπάσματα ερμηνευτούν με αυστηρότητα, τότε καταργείται αναπόφευκτα μαζί με την πραγματική υπόσταση του σοφού, η θεωρία για την εύλογο εξαγωγή, που τόσο πολύ απασχόλησε τη Σχολή, και υποβαθμίζεται ως δυνητική απόδειξη της ελευθερίας του ιδεατού και ανυπόστατα σοφού.²³⁰

²²⁸Protopapadakis .D.E., “Notions of the Stoic Value Theory in Contemporary Debates: Euthanasia and Suicide”, ό.π., σελ.3

²²⁹SVFIII 657,ό.π.: «Εἰ πᾶσα φαύλου κατ’αὐτοῦς ὑπόληψις ἄγνοιά ἐστι και μόνος ὁ σοφός ἀληθεύει καί ἐπιστήμην ἔχει τάληθοῦς βεβαίαν, ἀκολουθεῖ μέχρι δεῦρο ἀνευρέτου καθεστῶτος τοῦ σοφοῦ κατ’ἀνάγκην καί τάληθές ἀνεύρετον εἶναι», & SVFIII662,ό.π.: «Καί μὴν οὐθ’αὐτόν ὁ Χρύσιππος ἀποφαίνει σπαιουδαῖον οὔτε τινά τῶν αὐτοῦ γνωρίμων ἢ καθηγεμόνων».

²³⁰ Γαλανάκης Εμμ., *Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, ό.π., σελ.144&145

Όπως αναφέρει ο Rist πως αν είναι σωστό πως μόνο ο σοφός άνθρωπος μπορεί φυσιολογικά να αφαιρέσει τη δική του ζωή , αυτός μπορεί να είναι ο λόγος γιατί δεν αφαίρεσε τη δική του, γιατί δεν θεωρούσε τον εαυτό του σοφό.²³¹

Μια επιπλέον αντίφαση διαπιστώνεται καθώς από τη μια η αρετή είναι αυτάρκης για την πραγμάτωση της εύροιας του βίου και από την άλλη η ευλογιστία της εξαγωγής να εξαρτάται από τα κατά φύσιν και τα παρα φύσιν αδιάφορα.Όπως επισημαίνει ο J.Cooper,η παραπάνω άποψη είναι κατανοητή καθώς ο σοφός όταν επιλέγει την αυτοκτονία, η έκκληση για της συνέχιση της εσωτερικής του καλής κατάστασης αναγκαστικά αποβάλλεται. Θα το πετύχει αυτό, αν και μόνο αν κάνει ό,τι αποφασίσει για άλλους λόγους,που δεν έχουν να κάνουν με ηθικές αξίες. Και αντίστοιχα ο φαύλος, δεν μπορεί να κάνει έκκληση σε ηθικές αξίες τις οποίες δεν κατέχει , άρα οφείλει να αναλογιστεί τα φυσικά πλεονεκτήματα καθώς μπορεί να βελτιώσει τον εαυτό του.²³²

Επίσης, αντιφατικό εμφανίζεται το γεγονός ότι οι Στωικοί πρεσβεύουν ότι ένα από τα πρωτογενή καθήκοντα του ανθρώπου είναι το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, το οποίο συγκρούεται φαινομενικά με την αυτοκτονία. Όμως, όταν ο άνθρωπος αποκτήσει συνείδηση του ύψιστου αγαθού,οι Στωικού υποθέτουν ότι αυτά τα ένστικτα δεν υπάρχουν καθώς ο σοφός συνεχίζει να ενδιαφέρεται για τη ζωή αλλά όχι καθ'εαυτή ,μόνο στο πλαίσιο που συμβάλλει στην ενάρετη δράση.

Τέλος, ασάφεια δημιουργεί το γεγονός σε ποιες οριακές καταστάσεις επιλέγεται ο θάνατος έναντι του πόνου , καθώς και τα δυο αποτελούν αποπροηγμένα αδιάφορα. Σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις που ο σωματικός πόνος είναι δυσβάστακτος και υπονομεύει τη διανοητική σταθερότητα του σοφού, τότε το εὐθανατεῖν ενδέχεται να είναι η πιο ενδεδειγμένη λύση , αν και σε αυτές τις περιστάσεις δεν ορίζεται με ακρίβεια ένα σταθερό σημείο.

²³¹ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 242

²³²Cooper .M.J., *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, ό.π.,σελ535

Οι Στωικοί της μέσης περιόδου δεν εμφανίζουν ουσιαστικές διαφορές από τους προκατόχους της Σχολής ως προς το θέμα της αυτοκτονίας.²³³ Ενώ ο Ποσειδώνιος , την αυτοκτονία την απέκρουε σε αντίθεση με τη Μέση Στοά.²³⁴ Η αξιοπρέπεια χάνεται ανεπανόρθωτα αν η ζωή τελειώσει για επιπόλαιους λόγους. Ο σοφός πάντα ρωτά πως είναι η ζωή και όχι πόση είναι. Όταν το πλήθος κακοτυχιών και εμποδίων εμφανιστούν και η διανοητική γαλήνη κινδυνεύει να διαταραχθεί ,ο Στωικός πρέπει να αναρωτηθεί εάν υπό τις συνθήκες αυτές πρέπει να αποτινάξει τα δεσμά της σκλαβιάς με έναν πραγματικά αξιοπρεπή τρόπο.²³⁵ Η φιλοσοφία γίνεται ο οδηγός της ζωής και η αξιοπρέπεια αποκτά πρωταρχική σημασία. Όπως και στους πρώιμους Στωικούς έτσι και στον Κικέρων , η αυτοκτονία δεν είναι στην πρώτη γραμμή της φιλοσοφικής συζήτησης.²³⁶

Ο Κικέρων εξαιρεί την αυτοκτονία του Κάτωνα , ο οποίος όχι μόνο έζησε αλλά και πέθανε σύμφωνα με τις φιλοσοφικές του αρχές. Σε παρόμοιες καταστάσεις , ένας άνθρωπος πρέπει να αυτοκτονήσει ενώ ένας άλλος όχι. Η κατάσταση του Κάτωνα μετά το θρίαμβο του Καίσαρα ήταν διαφορετική από εκείνη των άλλων ανθρώπων που ο τρόπος ζωή τους ήταν λιγότερο αυστηρός και οι χαρακτήρες του ήταν πιο υποχωρητικοί. Αλλά ο Κάτων που διακρινόταν για τη μοναδική ψυχική σταθερότητα που διέθετε , η οποία είχε ενισχυθεί από τις συνεχείς δοκιμασίες και που πάντοτε επέμενε στις αποφάσεις που λάμβανε όφειλε μάλλον να πεθάνει παρά να αντικρίσει την όψη του τυράννου.²³⁷ Αφού διάβασε το Φαίδωνα , έπεσε να κοιμηθεί και το πρωί έσυρε το ξίφος του και το κάρφωσε πάνω του. Αμέσως μαζεύτηκε κόσμος από την Υτίκη και με μια φωνή τον αποκαλούσαν σωτήρα και ευεργέτη τους , το μόνο ελεύθερο άνθρωπο, το μόνο αήττητο. Ο θάνατος του Κάτωνα απέδειξε ότι η στωική αρετή δεν ήταν ένα απραγματοποίητο γεγονός και ότι ο σοφός μπορούσε να υπάρξει επί γης.²³⁸

²³³ Μάνος Ανδρέας, Οι Στωικοί περί της αυτοχειρίας, *Αρχαιολογία*, Μάρτιος 2006,98:57

²³⁴ Τσέλλερ –Νεστλέ ,*Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*,ό.π.,σελ.321

²³⁵ Van Hoof.A.J.L, *From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*,ο.π.,σελ.190

²³⁶ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 242

²³⁷ Cicero,*De officiis*,ό.π.,I.112

²³⁸ Clarke .L.S.,*Το ρωμαϊκό πνεύμα-Ιστορία της Ρωμαϊκής Σκέψης από τον Κικέρωνα ως το Μάρκο Αυρήλιο* ,μτφρ., Πολ. Δημητριάδου-Α.Τρομάρας, University Studio Press,Θεσσαλονίκη 2004,σελ.120

Γιατί ο Σοφός , όταν διακυβεύεται η αξιοπρέπεια του και η συνοχή των αρχών του , είναι κατάλληλο να εγκαταλείψει τη ζωή σε μια στιγμή που απολαμβάνει την υπέρτατη ευτυχία , αν μια ευκαιρία του προσφέρεται για να πραγματοποιήσει μια έγκαιρη έξοδο.²³⁹ Ο θάνατος αποτελεί ένα λιμάνι και καταφύγιο αλλά μέχρι ο θεός να το επιτρέψει , πρέπει να συνεχίσει τα επίγεια καθήκοντά του.²⁴⁰

Ενώ στη νεότερη Στοά, η αυτοκτονία ήταν δηλωτική της ανθρώπινης ελευθερίας και τώρα και ο κοινός άνθρωπος και όχι μόνο ο σοφός μπορεί να πραγματοποιήσει την εύλογη εξαγωγή.²⁴¹ Η ζωή εξακολουθεί να έχει επιλεκτική αξία και ο σοφός εξακολουθεί να διακρίνεται από τον φαύλο καθώς διαθέτει την επιστημονική εγκυρότητα και τη γνωστική αρτιότητα. Όμως η ερμηνεία αυτών των αρχών έχει αλλάξει καθώς οι νεότεροι Στωικοί θεωρούσαν ότι και οι φαύλοι μπορούσαν υπό κατάλληλες συνθήκες να πετύχουν το βαθμό της δικαιολόγησης που απαιτείται για μια τέτοια ενέργεια.²⁴²

Ο Σενέκας , βλέπει την αυτοκτονία ως την απόλυτη δικαίωση της ελευθερίας του ανθρώπου , ίσως ακόμα και ως τη μόνη αυθεντικά ελεύθερη ενέργεια. Αναφερόμενος στο θάνατο του Σωκράτη , τον οποίο ερμηνεύει ως αυτοκτονία, γράφει , ότι ο φιλόσοφος θα μπορούσε να είχε τερματίσει τη ζωή του από αστία και όχι από δηλητήριο. Αντί γι' αυτό όμως πέρασε τριάντα ημέρες μέσα στη φυλακή σκοπεύοντας να αναδείξει την υπακοή του προς τους νόμους και για να κάνει τις τελευταίες του στιγμές , μια διαπαιδαγώγηση για τους φίλους του.(Σενέκας, *Epistulae Morales*,70.9).

Η ελεύθερη διάθεση απέναντι στο θάνατο αποτελεί για το Σενέκα σύμβολο της ελευθερίας ²⁴³ και η δυνατότητα να αποχωρήσεις από τη ζωή αντιμετωπίστηκε ως το μεγαλύτερο όφελος για την ανθρωπότητα και αποτέλεσε μια επιλογή που συνόψισε την ηθική ελευθερία.²⁴⁴ Ο Σενέκας τονίζει λιγότερο από τον Επίκτητο την ανάγκη να παραληφθεί ένα σημάδι από το Θεό.

²³⁹ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*,ό.π.,III 60

²⁴⁰ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 245

²⁴¹ Μάνος Ανδρέας, *Οι Στωικοί περί της αυτοχειρίας*, ό.π.,σελ.59

²⁴² Miller., J., "Stoics and Spinoza on suicide," ό.π.,

²⁴³ Van Hoof.A.J.L., *From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*,ό.π.,σελ.190

²⁴⁴ Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*,ό.π.,σελ.162-163

Η αυτοκτονία αποτελεί έκφραση της ελευθερίας της συνείδησης και μια πράξη αντίστασης στην τυραννική εξουσία και στις κακοτυχίες που φαλκιδεύουν την πνευματική γαλήνη. Γι' αυτόν η αυτοκτονία ήταν κάτι περισσότερο από ένα θεωρητικό πρόβλημα: η ασθενική φύση του, τον είχε καταστήσει εξοικειωμένο με τη θνητότητά του ήδη από τη νεότητά του ενώ τα πολιτικά δεδομένα της εποχής του και η βιαιότητά του Νέρωνα , του έδωσαν το έναυσμα για να συνηγορήσει υπέρ του ελεύθερου θανάτου.²⁴⁵

Η ίδια η ζωή δεν είναι σπουδαίο πράγμα. Σπουδαίο πράγμα είναι να πεθάνει κανείς ένδοξα, σοφά και γενναία. Σκέψου πόσο συχνά επαναλαμβάνεις την ίδια πράξη-τροφή, ύπνος, ερωτική συνεύρεση-ένας γύρος που τείνουν να κάνουν όλοι οι άνθρωποι. Όχι μόνο ο σοφός , ο γενναίος ή ο άτυχος αλλά και ο πιο δύστροπος άνθρωπος θα μπορούσε να εύχεται το θάνατο(Σενέκας, *Epistulae Morales*,77.6).Όμως ο Σενέκας συμβουλεύει την περισυλλογή πριν την αυτοκτονία , καθώς δεν ενδιαφέρεται για το δικαίωμα του ανθρώπου να αυτοκτονήσει οποιαδήποτε στιγμή αλλά κυρίως για την ικανότητα του ατόμου να ξεφύγει από μια ζωή , η οποία έχει αποψιλωθεί από τη δύναμη της αρετής και της απόλαυσης των αγαθών σύμφωνα με τη φύση. Οι επιτόλαιοι λόγοι , όπως η ανία και η πλήξη οδηγούν στη διάπραξη λανθασμένων και όχι ηθικά δικαιολογημένων αυτοκτονιών. Μια κούραση και μια ανία που προκαλεί η αέναη επανάληψη των ίδιων πραγμάτων καταβάλλει κάποιους ανθρώπους , οι οποίοι δεν έχουν να κάνουν τίποτα το νέο και δεν βλέπουν τίποτα νέο. Αυτό το συναίσθημα τους προκαλεί αηδία και τους οδηγεί να πιστέψουν ότι η ζωή δεν είναι πικρή αλλά περιττή. Οι αυτοκτονίες τέτοιων ανθρώπων οφείλονται σε γνωστικό σφάλμα και αποδοκιμάζονται καθώς δεν είναι απόφαση μια ευλόγιστης κρίσης αλλά μια αστόχαστη και μια απερίσκεπτη τάση της ψυχής τους.²⁴⁶ Αντίθετα η αυτοκτονία θα πρέπει να προέρχεται από μια σίγουρη απόφαση και από μια ισορροπημένη αντίληψη. Γιατί σε τίποτα άλλο δε δικαιώνεται καλύτερα ο αιώνιος νόμος απ' ότι στο γεγονός ότι μας έδωσε έναν μόνον τρόπο εισόδου στη ζωή αλλά πολλές εξόδους απ' αυτήν.

²⁴⁵ Van Hoof.A.J.L.,*From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*,ό.π.,σελ.190

²⁴⁶ Hill.D.Timothy, *Ambitiosa Mors- Suicide and Self in Roman Thought and Literature*, Routledge, New York 2004, σελ.176&177

Αυτό είναι ο μόνος λόγος, για τον οποίο δεν μπορούμε να παραπονούμαστε για τη ζωή, το γεγονός δηλαδή ότι η ζωή δεν κρατά κανένα χωρίς τη θέλησή του (*Epistulae Morales*, 70.14&15)

Έτσι για τίποτα άλλο δεν υπάρχει ύστατη ανάγκη προετοιμασίας του εαυτού μας παρά μόνο για το θάνατο: κάθε άλλη πράξη προετοιμασίας αποδεικνύεται μάταιη. Όμως για το θάνατο, η προετοιμασία δεν θα είναι μάταιη: η μέρα αυτή σίγουρα θα έρθει (*Epistulae Morales*, 70.18). Σε περίπτωση επώδυνης ασθένειας, ο Σενέκας αναρωτιέται γιατί θα πρέπει κάποιος να αναμείνει τη σκληρότητα της ασθένειας, όταν ο ίδιος μπορεί να αποχωρήσει στη μέση των βασανιστηρίων και να απαλλαγεί από τα προβλήματά του; Η πνευματική γαλήνη και η μεγάλη ελευθερία εξαγοράζεται με το τρύπημα μιας καρφίτσας. Γι' αυτό θα πρέπει να σκεφτόμαστε τη ζωή σαν ένα σπίτι που το έχουμε νοικιάσει και το οποίο κάποια μέρα θα πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να το αφήσουμε. (*Epistulae Morales*, 70.16-18)

Όμως η έξοδος από τη ζωή δεν θα πρέπει να γίνει με σπουδή ή με απερίσκεπτη ταχύτητα από το σοφό. Πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν μια έξοδος χωρίς απερισκεψία (*Epistulae Morales*, 24.24&25). Ενώ στην *Επιστολή* 70 περιγράφει συνυποδηλωτικά, το πότε είναι ο κατάλληλος καιρός να γλιστρήσει κάποιος το σχοινί. Ο θάνατος αποτελεί το λιμάνι ύστερα από ένα ταξίδι είτε σύντομο είτε μακρινό. Σημασία δεν έχει η διάρκεια του ταξιδιού αλλά η ποιότητα του, οι εμπειρίες που προσέφερε (*Epistulae Morales*, 70.3&4). Στη ζωή έχει αξία η ποιότητα και όχι η ποσότητα, και γι' αυτό ο σοφός ζει όσο πρέπει και όχι όσο μπορεί. Όταν η τύχη του προβάλλει εμπόδια, διατηρώντας την πνευματική του γαλήνη και χωρίς φόβο, εξετάζει προσεκτικά αν είναι η κατάλληλη στιγμή να αποχωρήσει από τη ζωή με ευλογιστία και χωρίς να αντιμετωπίζει το θάνατο ως μεγάλη απώλεια. Γιατί το ζήτημα δεν είναι αν θα πεθάνει νωρίτερα ή αργότερα καθώς ένας καλός θάνατος είναι προτιμότερος από μια κακή ζωή. (*Epistulae Morales*, 70.6) Και αναρωτιέται γιατί όταν παρουσιάζεται η ευκαιρία να έχει κάποιος έναν θάνατο κάτω από τα βασανιστήρια και έναν εύκολο, να μην επιλέξει τον τελευταίο; Όπως επιλέγει κάποιος το πλοίο που θα ταξιδέψει και το σπίτι που θα ζήσει, έτσι επιλέγει και το θάνατό του όταν είναι έτοιμος να αποχωρήσει από τη ζωή. Γιατί ο άνθρωπος οφείλει να κάνει τη ζωή του αποδεκτή στους άλλους, αλλά το θάνατό του οφείλει να τον κάνει αποδεκτό μόνο για τον ίδιο καθώς όποιος αναθέτει τη ζωή του στη μοίρα κλείνει το δρόμο προς την ελευθερία (*Epistulae Morales*, 70.11-15)

Η αυτοκτονία δεν προτείνεται από το Σενέκα ως λύση απέναντι σε κάθε δυσκολία της ζωής, αυτό το ηθικό δικαίωμα δεν είναι απεριόριστο. Ακόμα και ένας βαριά ασθενής πρέπει να ζυγίσει προσεκτικά τη δύσκολη και επώδυνη θέση του με τη μέγιστη προσοχή και να μην εγκαταλείψει τη ζωή επιπόλαια και με σπουδή.²⁴⁷ Ο ίδιος ο Σενέκας, έλαβε διαταγή από το Νέρωνα να αυτοκτονήσει γιατί κατηγορήθηκε για συμμετοχή στη συνωμοσία του Πείσωνα. Ο ίδιος ήπιε το κώνειο χωρίς αποτέλεσμα καθώς το σώμα του είχε εξασθενήσει και τελικά αφού πρόσφερε θυσία στο Δία τον Ελευθερωτή, στο τέλος μεταφέρθηκε σ' ένα λουτρό και πνίγηκε από τους ατμούς του. Η αναφορά του στο Δία, στον Ελευθερωτή θυμίζει τις τελευταίες στιγμές του Σωκράτη. Με αυτόν τον τρόπο ενήργησε με αυτοκυριαρχία μπροστά στις εντολές του Νέρωνα και επιβεβαίωσε τη θεωρία του να έχει ενεργήσει ως ηθικός μάρτυρας, μια δυναμική που εξετάζεται στα κείμενά του και ελέγχεται μέσα από την πνευματική του εξάσκηση αλλά που στην πραγματικότητα αποδεικνύεται μόνο μέσα από το θάνατο.²⁴⁸ Η μακαριότητα την οποία διατηρεί ο σοφός στις δύσκολες καταστάσεις είναι η μακαριότητα του Δία, που απολαμβάνει όπως και εκείνος την ευτυχία να είναι με τον εαυτό του.²⁴⁹

Για τον Επίκτητο, σημασία έχει η προαίρεση, το εσωτερικό φρόνημα του ανθρώπου, το οποίο είναι το μόνο ἐφ' ἡμῖν ενώ όλα τα εξωτερικά αγαθά δεν είναι στη δύναμη μας και γι' αυτό δεν θα πρέπει να προσκολληθούμε σ' αυτά (*Εγχειρίδιον*, I,1-2). Ο θάνατος δεν είναι δεινόν αλλά η ιδέα που έχουμε για το θάνατο και αυτός ο φόβος είναι δείγμα της απαίδευτης ψυχής (*Εγχειρίδιον*, 5). Ο θάνατος είναι φαινόμενον δεινόν, το οποίο πρέπει να το αναλογίζεσαι καθημερινά ώστε να μπορείς να τον αντιμετωπίσεις όχι με ανανδρία ούτε με σφοδρή επιθυμία αλλά με περιφρόνηση (*Εγχειρίδιον*, 21&19,2). Ο δρόμος προς την ελευθερία περνάει μόνο μέσα από την περιφρόνηση των πραγμάτων που δεν εξαρτώνται από εμάς. (*Εγχειρίδιον* 19,2). Τα αδιάφορα θα πρέπει να επιδιώκονται μόνο αν συμβάλλουν στη διατήρηση της αξιοπρέπειας και της εντιμότητας, σε καμιά περίπτωση όμως δεν θα πρέπει να θυσιάζεται η αρετή που είναι το μόνο αυθεντικό αγαθό για την κατάκτηση των αδιάφορων πραγμάτων. (*Εγχειρίδιον*, 24.3)

²⁴⁷ Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*, ό.π., σελ. 164&166

²⁴⁸ Hill.D.Timothy, *Ambitiosa Mors- Suicide and Self in Roman Thought and Literature*, ό.π., σελ. 181

²⁴⁹ Pierre Habot, *Αρχαίας φιλοσοφίας εγκώμιον*, μτφρ., Αλ.Μιχαήλ, Εξάντας-Νήματα, Αθήνα 2004, σελ. 34

Επομένως, αν η ζωή αποτελεί εμπόδιο στη διατήρηση της αταραξίας και της προαίρεσης, η πόρτα είναι ανοικτή(ΔιατριβαίI,24.20),όταν οι καταστάσεις της ζωής σου δημιουργούν μια αβάστακτη και ανείπωτη απარέσκεια ,πρέπει να αποχωρήσεις (Διατριβαί I,25.20) αλλά αν επιθυμήσεις να παραμείνεις αυτό πρέπει να γίνει ατραγωδώς. Η αποχώρηση δεν πρέπει να γίνει με βιασύνη, επιπολαιότητα και σπουδή.(Διατριβαί I,9.17)

Ο θάνατος δεν αποτελεί κανένα κακό και ο Επίκτητος δεν αναφέρει καν τη δυνατότητα να θεωρήσουμε το θάνατο ως ένα προτιμητέο αδιάφορο, όπως έκαναν οι άλλοι Στωικοί. Απλά η ώρα του θανάτου είναι ο καιρός όπου η ύλη επιστρέφει σε εκείνα από τα οποία συντέθηκε και έτσι βρίσκουμε παρηγοριά με το να βλέπουμε την αποκατάσταση του κορμιού μας να υπηρετεί ένα ουσιώδη ρόλο στη μεγαλύτερη ζωή του σύμπαντος.²⁵⁰ Στις οριακές καταστάσεις του ανθρώπου, συμβουλεύει να αναλογιζόμαστε το παράδειγμα του Σωκράτη και του Ζήνωνα(Εγχειρίδιον,12)

Η αρρώστια δεν αποτελεί επαρκή αιτία για εύλογη αιτιολόγηση της αυτοκτονίας, καθώς μπορεί να αποτελεί εμπόδιο για το σώμα όχι όμως και για την προαίρεση. Ο άνθρωπος θα πρέπει να αναμένει ένα σήμα από το Θεό και όταν αυτό δοθεί, τότε θα έχει σημαίνει η ώρα της εξόδου από τη ζωή. Όμως μέχρι τότε θα πρέπει ο άνθρωπος να επιδείξει καρτερικότητα και ψυχική αντοχή και να παίζει το ρόλο που του έχει δοθεί(ΔιατριβαίI,9.16-17 & Εγχειρίδιον 17). Μόνο όταν ο Θεός δώσει το ανακλητήριο σήμα από τη ζωή, όπως στην περίπτωση του Σωκράτη, ο άνθρωπος θα πρέπει να υπακούσει σ' αυτόν που το δίνει(ΔιατριβαίI,29.29-30 & Διατριβαί I,9.16). Δεν πρέπει όμως η αποχώρηση από τη ζωή να γίνει άνανδρα, ίσως και ο Σενέκας να το είχε πει αλλά για τον Επίκτητο είναι πως ο Θεός δεν το επιθυμεί.²⁵¹

Ο θάνατος για τον Επίκτητο είναι θέμα αδιαφορίας, γι' αυτόν ο καιρός και όχι τα φυσικά ή τα ανθρώπινα συμπτώματα, τα οποία οφείλει ο Στωικός να αντιμετωπίσει ως έργα της φύσης, αποτελεί το κριτήριο που καθορίζει την εύλογη εξαγωγή.²⁵²

²⁵⁰ Cosans.E.Christopher, Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός :ο Επίκτητος για την αυτοκτονία σε περίπτωση ασθένειας, ό.π.,σελ.423&425.

²⁵¹ Rist J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 251

²⁵² Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία,ό.π.,σελ126

Η αρρώστια και η δυστυχία δεν αποτελούν επαρκή λόγο για τη δικαιολόγηση της εύλογης εξαγωγής, καθώς μπορείς να αντιμετωπίσεις τις δυσχέρειες αυτές της ζωής με το σωστό τρόπο ,χωρίς να στεναχωριέσαι γι' αυτά που συμβαίνουν και να μην χαίρεσαι υπερβολικά αν ο ιατρική διάγνωση για την ασθένεια σου είναι καλή ούτε να στεναχωριέσαι για το αντίθετο(*Διατριβαί*III,10.13-14) .Σημασία έχει το εσωτερικό φρόνημα, ο τρόπος που αντιμετωπίζεις την αρρώστια και όλες οι συμβουλές του Επίκτητου στηρίζονται στη Θεία Πρόνοια και προωθούν το θεϊκό Λόγο ως τη μόνη ασφαλή βάση για τη διανοητική υγεία.²⁵³

Όμως, όταν το σπίτι γεμίσει καπνό , αν ο καπνός δεν είναι υπερβολικός , τότε πρέπει να παραμείνεις, αν όμως δεν το αντέχεις, τότε φεύγεις. Η πόρτα είναι ανοιχτή(*Διατριβαί* IV,10.27) . Ο Ξενάκης ερμηνεύει τη στάση του Επίκτητου για την αυτοκτονία ως σημάδι ελευθερίας, και το να απορρίπτεις την αυτοκτονία σημαίνει να μετατρέπεις τη ζωή σε παγίδα καθώς η προκατάληψη ότι η αυτοκτονία είναι αμαρτία μπορεί να προκαλέσει ή να επαυξήσει τη δυστυχία²⁵⁴ Ενώ ο Rist θεωρεί την επικτήτεια αυτοκτονία ως πρόβλημα ελευθερίας της βούλησης και διαπιστώνει ότι η πράξη είναι προβληματική. Όπως επισημαίνει η διαφορά του από το Σενέκα είναι τεράστια, καθώς για τον Επίκτητο ο ελεύθερος άνθρωπος δεν είναι απόλυτα απασχολημένος με τη φυσική του μοίρα και δεν υπάρχει καμιά εξύμνηση της αυτοκτονίας. Παράλληλα, συγκλίνει με την άποψη του Bonhoffer ότι για τον Επίκτητο η αυτοκτονία είναι επιτρεπτή σε περιπτώσεις φυσικού πόνου , μόνο όταν αυτός ο πόνος είναι εξαιρετικά ακραίος. Ενώ ο Cosans επισημαίνει ότι η διαρκώς παρούσα διαθεσιμότητα της αυτοκτονίας πράγματι ακούγεται συχνά σαν κύρωση. Παρά ταύτα , το να μας υπενθυμίζει τη δυνατότητα της αυτοκτονίας και το να μας λέει ότι πρέπει να τη διαπράξουμε είναι δυο διαφορετικά πράγματα.²⁵⁵ Περισσότερο η αυτοκτονία υπάρχει ως δυνατότητα , ως ασφαλιστική δικλείδα της αξιοπρέπειας και της προαίρεσης του ανθρώπου, ως αντίσταση κατά της μεμψιμοιρίας.

²⁵³Long .A.A, *Epictetus-a stoic and Socratic guide to life*, ό.π.,σελ249

²⁵⁴Ξενάκης ,Γζαίησον, *Επίκτητος –ζωή και στωικισμός*, μτφρ. Δεσπ.Τσίκη, Νεφέλη,Αθήνα 1983,σελ37

²⁵⁵ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 251-252&Cosans .E. Christopher, *Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός : ο Επίκτητος για την αυτοκτονία σε περίπτωση ασθένειας*, ό.π., σελ427

Η βιοθεωρία του Επίκτητου όμως τολμάει την πρόσβαση ως τα έσχατα , για να περισώσει με την απολυτοποίηση της καρτερίας, το ηθικό μεγαλείο του ανθρώπου και στην εποχή της παρακμής.²⁵⁶

Ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρεται στην αυτοκτονία με ήρεμη και αμερόληπτη λογική, αν η ζωή γίνει πικρή, η εύλογη αποχώρηση από τη ζωή ενδέχεται να είναι η μόνη λύση. Στο βιβλίο του , *Τά Εις έαυτόν*, από την αρχή ως το τέλος κυριαρχεί η σκέψη του θανάτου. Ο θάνατος εμφανίζεται διαδοχικά ως επικείμενος που μπορεί να τον εμποδίσει από την τελική εξύψωση στο επίπεδο της φιλοσοφικής ζωής ή ως ένα φαινόμενο της φύσης που δεν είναι πιο αξιοσημείωτο από οποιοδήποτε άλλο και τελικά ως απελευθέρωση , η οποία θα τον απαλλάξει από τον κόσμο , στον οποίο οι άνθρωποι αγνοούν τη μόνη αξία:αυτή της αρετής και του ηθικού αγαθού.²⁵⁷

Το βασικό του μήνυμα είναι η απλότητα , καθώς όταν νιώθεις ότι εκπίπτεις και δεν μπορείς να κρατηθείς όρθιος , μπορείς να αποτραβηχτείς σε μια γωνιά ή πάλι να φύγεις από τη ζωή χωρίς θυμό, αλλά έτσι απλά, ελεύθερα και σεμνά , αφού θα έχεις κατορθώσει αυτό :να φύγεις μ' αυτόν τον τρόπο(*Τά εις έαυτόν*,Χ.8β). Ο θάνατος δεν είναι κάτι κακό , αφού συμβαίνει σύμφωνα με τη φύση και η αναμονή του θανάτου πρέπει να γίνεται με γαλήνη ,αφού δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια διάλυση των στοιχείων που συνθέτουν το έμβιο όν (*Τά εις έαυτόν*, ΙΙ.17).Ο θάνατος και η ζωή είναι αδιάφορα και οι θεοί υπάρχουν και νοιάζονται για τα ανθρώπινα και χάρισαν στον άνθρωπο όλες τις δυνατότητες για να μπορεί να αποφύγει τις πραγματικές συμφορές (*Τά εις έαυτόν*,ΙΙ.11). Η ζωή είναι ένα ταξίδι και αφού μπήκες στο καράβι και ταξίδεψες, όταν φτάσεις , πρέπει να κατέβεις(*Τά εις έαυτόν*,ΙΙΙ.36)

Η φιλοσοφία αποτελεί τον οδηγό της ζωής και η αρωγή της είναι πολύτιμη στο να βοηθήσει τον άνθρωπο να διατηρήσει τον δαίμονα που έχει μέσα του – και αυτός δεν είναι άλλος από το νου και τη λογική του καθενός-απρόσβλητο καθώς η ψυχή είναι μια σβούρα και η τύχη ανεξιχνίαστη(*Τά εις έαυτόν*,ΙΙ.17). Ο άνθρωπος που θα πεθάνει πολύ νωρίς και ο μακροβιότερος το ίδιο πράγμα χάνουν: μόνο το παρόν θα στερηθούν , ενώ ό,τι δεν έχεις-το μέλλον-δεν μπορείς να το χάσεις(*Τά εις έαυτόν*, ΙΙ.14).

²⁵⁶ Δεσποτόπουλου .Ι.Κ., Επίκτητος, στο *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Παπαζήση, Αθήναι 1978,σελ.212.

²⁵⁷ Pierre Habet, *The Inner Citabel* ,ό.π.,σελ.275

Ακόμα κι αν η δράση του ανθρώπου διακόπηκε από το θάνατο , αυτό δεν έχει σημασία και δεν καθιστά το έργο του ελλιπές, γιατί αυτό που καθιστά μια δράση πλήρη είναι η ηθική πρόθεση με την οποία πραγματώνεται και όχι το περιεχόμενο στο οποίο ασκείται.²⁵⁸

Όταν οι συνθήκες δεν σου επιτρέπουν να ζήσεις, τότε μπορείς να φύγεις, όχι όμως σαν να συμβαίνει κάποιο κακό, τότε γίνεσαι καπνός και φύγεις(*Τά εις έαυτόν*,V.29) Όχι μόνο δεν πρέπει να θρηνηίς ,αλλά πρέπει να καλοδέχεσαι οτιδήποτε σου συμβαίνει ακόμα και αν σου φαίνεται σκληρό γιατί εκεί οδηγεί: στην ευδωση , στην εκπλήρωση του θεϊκού σχεδίου(*Τά εις έαυτόν*,V,8β). Ο σκοπός είναι να συμβιώσουμε με τους θεούς και να επιτελέσουμε το έργο του ανθρώπου(*Τά εις έαυτόν*,V.27 &V.1) Ο άνθρωπος για να φύγει από τη ζωή πρέπει να περιμένει το ανακλητικόν σήμα από το Θεό(*Τά εις έαυτόν*,III.5).Ως προς την αντιμετώπιση του πόνου, όπως επισημαίνει ο Rist, ο Μ. Αυρήλιος ακολουθεί τους Επικούρειους, καθώς γράφει ότι όταν ο πόνος είναι ανυπόφορος οδηγεί στο θάνατο και έτσι ασήμαντος ενώ αν είναι χρόνιος είναι υποφερτός.²⁵⁹ Όμως είναι καλύτερο το να πεθάνεις , αν δεν είσαι καλός άνθρωπος γιατί η ύπαρξή σου απαξιώνεται από το λόγο(*Τά εις έαυτόν*,X.32).Η ψυχή θα πρέπει να βρίσκεται σε ετοιμότητα για να αποχωριστεί από το σώμα, αλλά αυτή η απόφαση θα πρέπει να είναι απόρροια προσωπικής συγκατάθεσης και ώριμης σκέψης και όχι να στηρίζεται σε ένα συλλογικό πάθος, σε μια ψιλή εναντίωση όπως συμβαίνει με τους χριστιανούς. Η απόφαση πρέπει να εκδηλώνεται σεμνά ώστε να πείθει και χωρίς θεατρνισμούς και επιτηδειότητα, ατραγωδώς(*Τά έαυτόν*,XI.3) Αυτή η διαφοροποίηση του από το χριστιανισμό, μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι η στωική θεωρία είχε ερείσματα τόσο λογοκρατούμενα ώστε να συγκρούεται με την θρησκεία της αγάπης.

Ο άνθρωπος θα πρέπει να είναι εξοικειωμένος με το θάνατο, χωρίς να τον περιφρονεί αλλά να τον προσμένει ως μια φυσική διαδικασία . Αν όμως ελλοχεύει ο κίνδυνος της απώλειας της αυθεντικής ύπαρξης , ο άνθρωπος θα πρέπει να εύχεται ο θάνατος να έρθει γρήγορα.(*Τά εις έαυτόν*,IX.3)

²⁵⁸ Pierre Habot, *The inner citabel*, ό.π., σελ.187

²⁵⁹ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 253

Ο σωματικός πόνος θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με εγκάρτηση και αταραξία(*Τά εις εαυτόν*, IX.41) και δεν αποτελεί επαρκή λόγο για την εύλογη αποχώρηση από τη ζωή. Η λήψη μιας τέτοιας αμετάκλητης απόφασης θα πρέπει να στηρίζεται στον ασκημένο λογισμό, σε περιστάσεις που ο άνθρωπος κρίνει ότι η παραμονή του στη ζωή θα καταλύσει τη διανοητική του αρτιότητα και θα τον οδηγήσει στην πνευματική έκπτωση. Πριν όμως αυτό συμβεί, οφείλει να φύγει από τη ζωή, όταν το μόνο όφελος που μπορεί να αποκομίσει από αυτήν είναι η λειτουργία των σωματικών του λειτουργιών ενώ θα έχει απολέσει τη δυνατότητα αυτοδιάθεσης του και την ικανότητα εξακρίβωσης των καθηκόντων του. Πριν συμβεί η διανοητική έκπτωση, ο άνθρωπος θα πρέπει να αποχωρήσει γιατί μετά θα είναι αδύνατον να γνωρίζει αν είναι ο κατάλληλος καιρός για την έξοδο(*Τά εις εαυτόν*, III.1). Όπως επισημαίνει ο Rist, η αυτοκτονία στο Μ. Αυρήλιο είναι ένα θέμα αδιαφορίας, το οποίο αν πραγματοποιηθεί θα πρέπει να γίνει σωστά.²⁶⁰

Συμπερασματικά, αν και δεν υπάρχει μια μοναδική στωική άποψη για την αυτοκτονία, παρατηρείται ωστόσο μια συμφωνία στο γεγονός ότι η αυτοχειρία είναι διαφορετικά, μια εκδήλωση της αδιαφορίας προς το ηθικά αδιάφορο αγαθό της ζωής. Ο θάνατος θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με πνευματική ετοιμότητα και η αυτοχειρία δικαιώνεται από την ηθική πρόθεση του δρώντα και αποτελεί μια έλλογη ενέργεια, η οποία σε οριακές καταστάσεις διατηρεί αλώβητη την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και διασφαλίζει την ηθική ακεραιότητα δίνοντας στον άνθρωπο τη δυνατότητα να ασκήσει το συγγραφικό του δικαίωμα και να επιλέξει το τέλος της ζωής του σε πρώτο πρόσωπο.

²⁶⁰ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 253

2.2.6.Η Αυτοκτονία μετά τη στωική φιλοσοφία ως τη σύγχρονη εποχή.

Την ίδια περίπου εποχή που επικρατεί ο Στωικισμός, ο Πλωτίνος ιδρύει τη Νεοπλατωνική σχολή, το 204/205 μ.Χ. Ο Πλωτίνος θεωρεί δεδομένο ότι η άποψη του Πλάτωνα –του σοφότερου φιλοσόφου–είναι η πιο ορθή και η κεντρική ερώτηση για την αυτοκτονία είναι αν είναι συμβατή με τη λογική επιδίωξη του εξαγνισμού της ψυχής.²⁶¹ Η κάθαρση, ο εξαγνισμός είναι πράγματι ένα υποκατάστατο της καθαρότητας, καθότι η αρετή που και στον Πλωτίνο είναι κάθαρση συνίσταται στην απαλλαγή από τα κακά, ενώ στην κατάσταση της καθαρότητας δεν παρίσταται ανάγκη απαλλαγής, αφού η ψυχή γίνεται εκείνο στο οποίο αποβλέπει. Ο Πλωτίνος μολονότι απέτρεψε τον Πορφύριο να αυτοκτονήσει, φαίνεται ότι δεν ήταν αντίθετος προς τη βίαιη εξαγωγή υπό καταστάσεις τρέλας, αιχμαλωσίας και επώδυνης νόσου. Ο θάνατος θεωρείται ως φυγή από την πατρίδα, όπως για τον Επίκτητο ως αποδημία.²⁶²

Για τον Πλωτίνο, η αυτοκτονία διαταράσσει την ψυχή του νεκρού και τον εμποδίζει να αποσπασθεί από το σώμα για να κερδίσει εκ νέου τις ουράνιες σφαίρες. Η αυτοκτονία λόγω απώλειας της έλλογης ικανότητας όπως την αντιλαμβάνονται οι Στωικοί, δεν μπορεί να συμβεί στο σοφό καθώς η λογική στον Πλωτίνο έχει ένα ξεχωριστό και προγενέστερο σκοπό, καθαρά διανοητικό και αυτός ο σκοπός επιτελείται ολοκληρωτικά χωρίς εξάρτηση από το σώμα ή τις ανάγκες του και άρα κανένα επιχείρημα δεν υπάρχει που υποστηρίζει ότι η λογική από μόνη της μπορεί ποτέ να υπαγορεύσει τον τερματισμό της ζωής κάποιου.²⁶³ Ακόμα όμως και όταν συμβεί η απώλεια της λογικής ικανότητας, η αυτοκτονία κατατάσσεται στα αναγκαία και στα λόγω των περιστάσεων προτιμότερα, όχι στα καθευατά αδιάφορα.²⁶⁴

Στο Χριστιανισμό η αυτοκτονία καταδικάζεται καθώς η ζωή θεωρείται δώρο του θεού και η ψυχή αθάνατη.

²⁶¹Cooper .M.J., *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, ό.π.,σελ 538

²⁶²Μάνου Ανδρέα, *Η οντολογία του Πάθους στο έργο του Πλωτίνου*, Διατριβή Επί Διδακτορία, Αθήνα 1990,σελ121,130&133

²⁶³Cooper .M.J., *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, ό.π.,σελ 539

²⁶⁴Πλωτίνου,*Εννεάς Πρότη*,μτφρ. Π.Καλλιγιάς, Κέντρο Εκδόσεων Ελλήνων Συγγραφέων, Αθήνα 1994, I,9,11-14

Ο Αυγουστίνος υποστήριξε ότι το οὐ φονεύσεις είναι απόλυτη απαγόρευση που ισχύει για τον άνθρωπο τόσο για τον άλλο , όσο και για τον εαυτό του και θεωρεί ότι η Στωική φιλοσοφία διακρίνεται για την υπεροψία της και αποδίδει την αυτοκτονία του Κάτωνα σε έλλειψη αντοχής και καρτερίας.²⁶⁵ Η ζωή για το χριστιανό είναι μια αποδημία , μια περίοδο δοκιμασίας και πειθαρχίας καθώς ο πόνος και τα βάσανα δεν ήταν κακό, αλλά και καλό, απαραίτητο μέρος της ωφέλιμης πειθαρχίας της ζωής.²⁶⁶

Στο Μεσαίωνα εδραιώνεται η απόλυτη απαγόρευση της αυτοκτονίας και καταλήγει να ενσωματωθεί στη θεμελιώδη δομή της χριστιανικής σκέψης. Ο T.Aquinas , ερμηνεύει την έκτη από τις εντολές του Μωυσή ως θεϊκή απαγόρευση της αυτοκτονίας. Η αυτοκτονία εξισώνεται με την ανθρωποκτονία και το 531 μ.Χ η εκκλησία αποφασίζει ότι καμιά θρησκευτική ιεροτελεστία δεν θα πρέπει να γίνει στον τάφο του ενόχου και καμιά θεία λειτουργία δεν θα πρέπει να ψαλθεί για την ψυχή του. Οι αυτόχειρες διαπράττουν θανάσιμη αμαρτία και δεν τοποθετούνται μέσα στην εκκλησία.²⁶⁷

Στην εποχή της Αναγέννησης εμφορικά ατομικότητα και η αυτοκτονία ήταν μια τιμητική έξοδος για τους τραγικούς ήρωες του Σαίξπηρ, αν και οι ιερείς εξακολουθούν να τη θεωρούν αμαρτία. Ο Μοντεσκιέ επιστρέφει στο Σενέκα και στους αρχαίους τονίζοντας ότι δε χρειάζεται τίποτα άλλο για να πεθάνεις παρά μόνο τη θέληση. Η ζωή είναι σκλαβιά αν υπάρχει η θέληση για το θάνατο.²⁶⁸ Ενώ στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα ο J. Donne έγραψε μια πραγματεία με τίτλο *Biathanatos*, στην οποία υποστήριξε ότι η αυτοκτονία σε σπάνιες περιπτώσεις ίσως είναι σωστή.²⁶⁹

Στον 18^ο αιώνα , κάθε νομοθεσία ενάντια στις προσωπικές επιλογές άρχισε να φαίνεται απολίτιστη και παράλογη ενώ οι προκαταλήψεις εναντίον της αυτοκτονίας αντιμετώπιστηκαν με απέχθεια. Είναι απλά λογικό ότι ένας άνθρωπος μπορεί να κάνει ότι θέλει με τη ζωή του , εφόσον το κάνει με ορθότητα και ευπρέπεια. Πάνω απ' όλα όμως πρέπει να γίνει ήσυχχα και χωρίς συναισθηματική ένταση.

²⁶⁵ Αυγουστίνος, *Η Πολιτεία του Θεού*, μτφρ. Ανδρ. Δαλέζιου, Αθήνα 1954, σελ. 17-18

²⁶⁶ Manson Edward, Suicide as a Crime, *Journal of the Society of Comparative Legislation*, New Series, Vol.1, No.2(Jul.,1899),σελ.314

²⁶⁷ Ο.π., σελ.315

²⁶⁸ Noon Georgia, On Suicide, *Journal of the History of Ideas*, Vol.39, No.3(Jul.-Sep.,1978),σελ.378

²⁶⁹ Daude David, *The Linguistics of Suicide*, ό.π.,σελ.419

Ο D. Hume τονίζει ότι η αυτοκτονία είναι μια ιδιωτική και γι' αυτό ασήμαντη πράξη καθώς «η ζωή του ανθρώπου δεν έχει μεγαλύτερη αξία για το σύμπαν από ότι η ζωή ενός στρειδιού».²⁷⁰ Ο Σπινόζα διατείνεται ότι πρέπει να πάψουμε να φοβόμαστε και κυρίως να φοβόμαστε το θάνατο. Ο ελεύθερος άνθρωπος τίποτα δε σκέφτεται λιγότερο από το θάνατο και η σοφία του δεν είναι ο στοχασμός πάνω στο θάνατο αλλά πάνω στη ζωή.²⁷¹ Μολονότι πρεσβεύει ότι η αυτοκτονία είναι απίθανη ,όταν ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την επιλογή να διατηρήσει τη ζωή του με δολιότητα ή την πιθανότητα να πεθάνει και να μην είναι δόλιος , τότε κάποιος πρέπει να επιλέξει το τελευταίο. Αυτή η τελευταία θέση φαίνεται να υπονοεί ότι η αυτοσυντήρηση δεν είναι πάντοτε πρωταρχική και αν υπάρχουν πιθανές συνθήκες που η αυτοκτονία θα έπρεπε ή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί , δεν είναι τελικά αδύνατη.²⁷²

Ο Κάντ αν και συμφωνεί σε κάποια σημεία με τη Στωική ηθική , εντούτοις εκφράζει την έντονη αποστροφή του για την προσφυγή στην αυτοκτονία ακόμα και αν μετριάζει την ηθική κατάκριση κάποιων που επιτελούν αυτή την πράξη.²⁷³ Στην Κριτική του Πρακτικού Λόγου, συμφωνεί με τη θέση των Στωικών ότι ο πόνος δεν αποτελεί ένα ηθικό παρά μόνο ένα φυσικό κακό. Γιατί ο πόνος δε μειώνει την αξία του προσώπου ούτε κατ' ελάχιστον, παρά μόνο την αξία της κατάστασής του.²⁷⁴

Στην καντιανή φιλοσοφία η ανθρωπότητα αποτελεί αυτοσκοπό και είναι το μόνο που έχει αξία , η οποία στηρίζεται στην έλλογη δράση και στην ικανότητα του ανθρώπου να ανάγεται πάνω από τα φαινόμενα της εμπειρίας και να πράττει με τέτοιο τρόπο ώστε ο υποκειμενικός του γνώμονας να μπορεί να καθολικευτεί και να λειτουργήσει δεσμευτικά ως καθολικός νόμος.

²⁷⁰ Noon Georgia, *On Suicide*, ό.π.,σελ.379&380

²⁷¹ Kenny Antony, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφρ.,Δεσπ.Ριτσάκη,Νεφέλη,Αθήνα 2005,σελ.211

²⁷² Miller., J., "Stoics and Spinoza on suicide," ό.π.,

²⁷³ Seilder .J.Michael, Kant and Stoic on Suicide, *Journal of History of Ideas*,Vol.44,No.3 (Jul.-Sep.,1983),440

²⁷⁴ Kant Immanuel,*Κριτική του πρακτικού λόγου*,μτφρ.,Κ.Ανδρουλιδάκης,Εστία,Αθήνα 2006,σελ.93

Η κατηγορική προστακτική δε στηρίζεται σε εμπειρικά δεδομένα αλλά έχει a priori μορφή, είναι ένα αίτημα του πρακτικού λόγου, το οποίο στηρίζεται στο σεβασμό προς την ανθρωπότητα και στη δυνατότητα του ανθρώπου να πράττει αυτόνομα και ταυτόχρονα να υπακούει στη δική του αυτονομοθεσία η οποία μπορεί να ισχύσει ως διυποκειμενικός νόμος. Έτσι, το καθήκον είναι να πράττει κάποιος με ένα τέτοιο τρόπο ώστε να χρησιμοποιεί την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό του όσο και στο πρόσωπο κάθε ανθρώπου πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο.²⁷⁵

Για τον Κάντ η ηθικότητα είναι η απαραίτητη συνθήκη ώστε το έλλογο όν να μπορεί να θεωρηθεί ως αυτοσκοπός. Γιατί μόνο με την ηθικότητα είναι δυνατόν να υπάρξει ως συννομοθέτης, ως ένα μέλος στο κράτος των σκοπών. Άρα, μόνο η ηθικότητα και η ηθική ανθρωπότητα είναι οι μόνες που έχουν αξία η οποία είναι πέρα από κάθε τιμή. Η αυτονομία αποτελεί το θεμέλιο της αξιοπρέπειας και είναι η μόνη που έχει απόλυτη αξία.²⁷⁶ Γι' αυτό αυτός που αυτοκτονεί μεταχειρίζεται τον εαυτό του απλά και μόνο ως μέσο για να ξεφύγει από τις δυσχερείς καταστάσεις. Όμως με αυτόν τον τρόπο θυσιάζει την έλλογη ικανότητά του και επομένως καταστρέφει την πηγή της ηθικότητας, η οποία έχει απόλυτη αξία για να αποδεσμευτεί από τα βάσανα τα οποία έχουν απλά μια τιμή. Με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιεί τον εαυτό του απλά σαν μέσο, προσβάλλει στο πρόσωπό του την ανθρωπότητα ως και άρα δεν είναι ηθικά αποδεκτή η αυτοκτονία.

Ο Κάντ θεωρεί την αυτοκτονία ως μια άγρια λύση, με την οποία ο άνθρωπος βουλιάζει πιο χαμηλά από τα θηρία και θεωρεί ότι ο θυμός, τα πάθη και η τρέλα είναι οι κύριες αιτίες διάπραξης της. Είναι μια ανθρώπινη ήττα, καθώς ο άνθρωπος μεταχειρίζεται τον εαυτό του ως μέσο ενώ συμφωνεί με τους Στωικούς ότι ο άνθρωπος τοποθετείται στον κόσμο από το Θεό και δεν μπορεί να αφήσει την προσδιορισμένη θέση πριν ανακληθεί από αυτόν. Όμως ο Κάντ αρνήθηκε να αποδεχτεί οτιδήποτε άλλο εκτός από το φυσικό θάνατο σαν σημάδι του Θεού για έξοδο από τη ζωή. Η αυτοκτονία δεν είναι αποτρόπαια επειδή ο Θεός την έχει απαγορεύσει αλλά έχει απαγορευθεί από το Θεό επειδή είναι αποτρόπαια.²⁷⁷

²⁷⁵ Kant Imm. *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ., Γ.Τζαβάρας, Δώδωνα, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σελ.81

²⁷⁶Ο.π., σελ.90-91

²⁷⁷Seidler J.Michael, Kant and Stoic on Suicide, ό.π., σελ. 441&444

Οι Στωικοί θεωρούν ότι η αυτοκτονία μπορεί σε οριακές καταστάσεις, οι οποίες είναι σπάνιες να είναι έλλογη και άρα σύμφωνη με τη φύση όταν διαφαίνεται η πνευματική έκπτωση του ανθρώπου και υπάρχει μια απώλεια των κατά φύσιν αδιάφορων. Ο Κάντ αρνείται ότι ο πόνος, οι εξωτερικές καταστάσεις, οι οποίες έχουν μόνο μια τιμή μπορούν να δικαιολογήσουν ηθικά τέτοιες καταστάσεις. Γιατί καταστρέφουν την ίδια τη ζωή, η οποία αποτελεί στη φαινομενική της προοπτική την αναγκαία συνθήκη της έλλογης δράσης και της ηθικότητας. Οι καταστάσεις αυτές δεν μπορούν να μειώσουν την αξία του προσώπου, μόνο την αξία της συγκεκριμένης κατάστασης όμως ο άνθρωπος οφείλει να δείξει εσωτερική γαλήνη και να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες σαν πρόκληση της μοίρας. Η γαλήνη εκείνη είναι το αποτέλεσμα ενός σεβασμού για κάτι εντελώς διαφορετικό από τη ζωή, καθώς εκείνος ζει πια μόνον από καθήκον.²⁷⁸

Η M.J.Gregor, θεωρεί ότι ο Κάντ αντιτάχθηκε όχι στην αυτοκτονία καθεαυτή αλλά στην αυθαίρετη εκδοχή της. Ο Κάντ γράφοντας για την αυτοκτονία των Στωικών παραδέχεται ότι υπάρχει ένα άλλο σετ συνθηκών που κάνει την αυτοκτονία ευλογοφανή. Και αυτό συμβαίνει όταν ένας άνθρωπος βρεθεί σε περιστάσεις που στερούν από τη ζωή την οποιαδήποτε αξία και δεν μπορεί πλέον να ζήσει σύμφωνα με την αρετή ώστε να πρέπει από ευγενικά κίνητρα να θέσει τέρμα στη ζωή του. Και αναφερόμενος στο παράδειγμα του Κάτωνα υποστηρίζει ότι είναι το μοναδικό παράδειγμα του είδους αυτού και δεν έχει υπάρξει από τότε παρόμοια περίπτωση υπεράσπισης της αυτοκτονίας. Η κύρια δυσκολία που είχε ο Κάντ για να απορρίψει τη στωική θέση για την αυτοκτονία ήταν ότι εξέθετε τόσο καλά τον ηθικό σκοπό και τη δύναμη την οποία υποστήριζε. Ήταν λοιπόν αναγκασμένος να συμφωνήσει ότι η στωική θέση ήταν ταυτόχρονα υποδειγματική και λανθασμένη και πίστευε ότι ο στωικός σοφός που διέθετε τη διανοητική δύναμη και δεν φοβόταν το θάνατο θα έπρεπε να έχει ένα πιο σπουδαίο κίνητρο για να μην αυτοκτονήσει.²⁷⁹

Ο Κ.Μάρξ αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος αποτελεί ένα μυστήριο για τον άνθρωπο: ξέρουμε μόνο να τον ψέγουμε και δεν το γνωρίζουμε και αναρωτιέται:

²⁷⁸ Kant Imm., *Κριτική του πρακτικού λόγου*, ό.π., σελ.131

²⁷⁹ Seidler .J.Michael, *Kant and Stoic on Suicide*, ό.π., σελ.446-447

Αλήθεια , τι κοινωνία είναι αυτή ,στην οποία μέσα στην αγκαλιά των εκατομμυρίων βρίσκει κανείς τη βαθύτερη μοναξιά, στην οποία κάποιον μπορεί να τον καταλάβει η ακατανίκητη επιθυμία της αυτοκτονίας ,χωρίς να το καταλάβει κανείς; Επιπλέον θεωρεί ότι η ταξινόμηση των διάφορων αιτίων της αυτοκτονίας αποτελεί μια ταξινόμηση των ελαττωμάτων της κοινωνίας.²⁸⁰ Στη σημερινή εποχή όπως σημειώνει ο Γ. Πανούσης, τα πράγματα δεν έχουν αλλάξει, ο άνθρωπος εξακολουθεί να παραμένει μυστήριο για τον άνθρωπο, τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο. Η εξαθλίωση μπορεί ακόμα να συνιστά λόγο αυτοαναίρεσης και η καταπίεση να αλλοτριώνει τη συνείδηση, όμως η αυτοκτονία δεν είναι πλέον έναμόνο σύμπτωμα γενικής κρίσης όπως βιώνεται από το συγκεκριμένο άτομο. Συνιστά μια υποδήλωση ελευθερίας που πρέπει να γίνει σεβαστή είτε συμφωνούμε είτε όχι. Η κοσμική Οδύσσεια περιλαμβάνει τη γέννηση και το θάνατο, ένα θάνατο με αξιοπρέπεια και ένα δικαίωμα στο θάνατο χωρίς νομικούς καταναγκασμούς.²⁸¹

Ο E.Durkheim θεώρησε ότι η απόφασή που εμπεριέχει κάποια θυσία της ζωής, επιστημονικά είναι αυτοκτονία. Τα κυριότερα ψυχολογικά αίτια που οδηγούν στην αυτοκαταστροφή θεωρεί τη φρενοβλάβεια , τη μελαγχολία και την κατάθλιψη. Ενώ εξετάζοντας την αυτοκτονία ως κοινωνικό φαινόμενο θεωρεί ότι διακρίνεται σε εγωιστική- που αυξάνεται όταν τα άτομα δεν έχουν αναπτύξει ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς-, σε αλτρουιστική-όταν οι κοινωνικοί δεσμοί είναι πολύ ισχυροί και υπάρχει ελλιπής εξατομίκευση-και στην ανομική που εμφανίζεται σε καιρούς κοινωνικής παρακμής και αποδιοργάνωσης όπου ο άνθρωπος διακατέχεται από αισθήματα ματαιότητας και απελπισίας. Παράλληλα , ερμηνεύει την αυτοκτονία του Κάτωνα σε μια νηφάλια πεποίθηση του χρέους και τη χαρακτηρίζει αλτρουιστική.²⁸²

Ο θάνατος είναι όπως ο ήλιος , δεν θα πρέπει να κοιταχτεί κατάματα. Η αυτοκτονία δεν είναι πλέον ένα έγκλημα στις Η.Π.Α και στις περισσότερες δυτικές χώρες ενώ η αυξανόμενη δύναμη της ιατρικής τεχνολογίας έχει εντείνει το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τον έλεγχο του τρόπου και του χρόνου του θανάτου τους. Τα περισσότερα θύματα του AIDS εκφράζουν την επιθυμία της αυτοκτονίας.

²⁸⁰Μαρξ Κάρλ, *Περί αυτοκτονίας*, μτφρ., Θεοδ. Παρασκευόπουλος, νήσος, Αθήνα 2003,σελ.12,14 &32

²⁸¹Γ.Πανούσης, Επίμετρο, στο Μαρξ Κάρλ, *Περί αυτοκτονίας*, ό.π., σελ.54

²⁸²Durkheim Emile,*Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, ό.π., σελ17,45&325

Ο R.Dworkin διακρίνει ανάμεσα στα βιωματικά και στα κριτικά συμφέροντα. Ως προς τα πρώτα δεν τίθεται ζήτημα ηθικού σφάλματος ενώ η μη ικανοποίηση των κριτικών συμφερόντων αποτελεί ηθικό ολίσθημα. Γιατί αυτά καθιστούν το βίο μας όλο , καθώς αφορούν την κατάκτηση της ευδαιμονίας και τη συμμόρφωσή μας με τις έγκριτες ηθικές κρίσεις για τον αγαθό βίο και στηρίζονται στη δυνατότητα αναστοχασμού της ζωής. Η επιλογή του χρόνου του θανάτου μας αποτελεί ηθικό πρόβλημα ,αποκτά δηλαδή κανονιστικό περιεχόμενο, επειδή επισπεύδοντας ή επιβραδύνοντας το θάνατό μας μεριμνούμε για την ικανοποίηση των κριτικών μας συμφερόντων. Το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια συνδέεται με τα κριτικά συμφέροντα του ανθρώπου , και την αναγνώριση από τους άλλους ότι είναι ένα πλάσμα που διαθέτει την ηθική στάση, έτσι ώστε να είναι εγγενές σημαντικό γι' αυτόν το πώς η ζωή του κυλά.²⁸³

Η αυτοκτονία καταδικάζεται από τη χριστιανική θρησκεία ρητά και απερίφραστα καθώς εξισώνεται με το φόνο και απαγορεύεται η εκκλησιαστική κήδευση με εξαίρεση αυτή του παράφρονα. Η άρνηση αυτή δεν στηρίζεται σε κάποιο νόμο αλλά σε θεμελιώσεις αρχές του Χριστιανισμού που διέπουν την εκκλησιαστική ζωή.²⁸⁴ Η ζωή είναι ιερή, ανήκει στο θεϊκό παράγοντα που καθορίζει τον ρυθμό των όντων σε όλη την κλίμακα της υπάρξεως τους. Και ο άνθρωπος δεν δικαιούται να διαταράξει τον κύκλο της ζωής.²⁸⁵

Σήμερα , στην Ελλάδα, από τον ποινικό κώδικα τιμωρείται μόνον όποιος αφαιρεί τη ζωή άλλου. Η απόπειρα αυτοκτονίας μένει ατιμώρητη. Κατά την Αιτ. Έκθεση του Σχ.Π.Κ. το ατιμώρητο της αυτοκτονίας οφείλεται στην αντίληψη ότι ο καθένας δικαιούται να διαθέτει ελεύθερα τη ζωή του . Η θέση αυτή βρίσκει και συνταγματική κατοχύρωση σήμερα , καθώς τα άρθρα 2& 1 και 5&1 Συντ., κατοχυρώνουν το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, προέκταση του οποίου θεωρείται και το δικαίωμα της ζωής και στο θάνατο.

²⁸³ Dworkin Ronald, *Life's Dominion: An Argument about Abortion and Euthanasia*, Alfred .A. Knopf, New York ,1993, σελ.201-202 &235-236

²⁸⁴ Νικολαΐδης, Β.Απόστολος, *Από τη Γένεση στη Γενετική*, εκδ.Γρηγόρης, Αθήνα 2006, σελ.272

²⁸⁵ Μπέγζος, Π.Μάριος, *Αυτοκτονία και θρησκεία*, *Αρχαιολογία* , Ιούνιος 2006, 99:25

Ταυτόχρονα δεν αποτελεί άδικη πράξη ,εφόσον δεν θίγει έννομα αγαθά οποιοδήποτε τρίτου , αποτελεί μια ενέργεια του ατόμου που περιορίζεται στη σφαίρα της ιδιωτικής του ζωής και στο μέτρο αυτό δεν μπορεί να ενδιαφέρει το δίκαιο και τίθεται θεωρητικά και πρακτικά εκτός δικαίου.²⁸⁶

Οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν ότι ο τρόπος του θανάτου τους έχει συμβολική σημασία και επιθυμούν ο θάνατος τους να εκφράζει και να επιβεβαιώνει έντονα τις σημαντικότερες αξίες που ενστερνίστηκαν κατά τη διάρκεια του βίου τους. Μ' αυτόν τον τρόπο δεν αρνούνται την ιερότητα της ζωής, αντίθετα θεωρούν ότι ένας συντομότερος θάνατος δείχνει μεγαλύτερο σεβασμό για τη ζωή παρά έναν παρατεταμένο.²⁸⁷ Ο κάθε άνθρωπος είναι συγγραφέας της δικής του ζωής και μόνο αυτός έχει τη δικαιοδοσία να γράψει το τέλος της , με έναν τρόπο που να εκφράζει τις πεποιθήσεις και τη συνοχή του βίου του. Συνεπώς οφείλουμε να σεβαστούμε τις αποφάσεις του ανθρώπου που σχετίζονται με τη διακινδύνευση της ζωής του στις γκρίζες ζώνες της ζωής και εκφράζουν την ακεραιότητα του προσώπου του.

Στη σημερινή εποχή παρατηρείται αύξηση των αυτοκτονιών παγκοσμίως ενώ σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ένα εκατομμύριο άνθρωποι κάθε χρόνο αυτοκτονούν. Στην Ελλάδα, από το 2008 οι αυτοκτονίες έλαβαν διαστάσεις επιδημίας , καθώς για το διάστημα 2008-2009 καταγράφηκαν 368 , ενώ για την τριετία 2004-2007 παρατηρήθηκε αύξηση κατά 15%.Ενώ τα επίσημα στοιχεία για τις αυτοκτονίες στη χώρα μας δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, καθώς αναφέρονται στον αριθμό των δηλωμένων αυτοκτονιών.²⁸⁸ Αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι η οικογένεια του αυτόχειρα προσπαθεί να αποφύγει το κοινωνικό στίγμα και συγχρόνως να μην απαγορευθεί η εκκλησιαστική κήδευση στο αγαπημένο τους πρόσωπο.

²⁸⁶Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. *Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος*, 2^ηεκδ., Σάκκουλα,Θεσσαλονίκη1997, σελ.108-109 &ΠαρασκευόπουλοςΝίκος, *Διάλογος για την ελευθερία αυτοκαταστροφής, Ελευθεροτυπία*,07/09/2005

²⁸⁷Dworkin Ronald, *Life's Dominion: An Argument about Abortion and Euthanasia*,ό.π., σελ.211&238

²⁸⁸Κουλούρη Αγορίτσα, *Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά και Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας*, ,ό.π.,σελ.293

Σε μια εποχή αλλοτρίωσης και ηθικής παρακμής, ο άνθρωπος αποξενώνεται τόσο από τον εαυτό του, όσο και από τους συνανθρώπους του. Οι ψυχικές διαταραχές και κυρίως η κατάθλιψη αποτελούν την κυριότερη αιτία των αυτοκτονιών, καθώς ο άνθρωπος που νοσεί νιώθει βαθιά οδύνη και μια ματαιότητα για τη ζωή ενώ λόγω του κοινωνικού στίγματος διστάζει να ζητήσει ψυχιατρική υποστήριξη και ψυχολογική αρωγή²⁸⁹. Οι Στωικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να θεραπεύσουν την ψυχή του ανθρώπου από τα πάθη προτάσσοντας ως ιδανικό την αταραξία, τη στωικότητα απέναντι στις αντιξοότητες της ζωής και την αντίσταση σε οτιδήποτε απειλεί την διανοητική δύναμη του ανθρώπου. Στην εποχή μας ο άνθρωπος έχει απεμπολήσει τον δαίμονα που διαθέτει, την αυθεντική του ύπαρξη, στο βωμό του υλικού ευδαιμονισμού. Όμως, αναζητώντας την ευμάρεια, έχασε την ευδαιμονία, την αυθεντική του ύπαρξη και προσκλήθηκε στα υλικά αγαθά παραμελώντας την ψυχή του, η οποία νοσεί και συχνά αναζητεί τη λύτρωση στην αυτοκτονία. Ο άνθρωπος ξέμαθε να ζει, και σήμερα χρειάζεται μια απελευθέρωση από τα πάθη, μια θεραπεία και μια πρόληψη των αρρωστημάτων της ψυχής γιατί εξέχουσα σημασία έχει η παιδείωση της ψυχής που περνάει μέσα από την παιδεία. Από μια ανθρωπιστική μόρφωση της ψυχής που θα εδραιώσει τις αξίες της ισοτιμίας, της αλληλεγγύης και της φιλανθρωπίας που δίδαξαν οι Στωικοί και θα άρει τις προκαταλήψεις και τις στερεοτυπικές αντιλήψεις και τον στιγματισμό απέναντι στα άτομα που αντιμετωπίζουν ψυχολογικά προβλήματα και διστάζουν να ζητήσουν βοήθεια.

Πρέπει η κοινωνία να κατανοήσει τα αίτια της αυτοκτονίας και να εστιάσει τόσο στην προληπτική όσο και στην υποστηρικτική ψυχοθεραπευτική βοήθεια. Καθώς πολλοί ψυχοθεραπευτές και σύμβουλοι ψυχικής υγείας δεν αισθάνονται άνετα με τους αυτοκτονικούς ασθενείς και προτιμούν να μην τους αναλαμβάνουν. Είτε ασθένεια είτε επιλογή, η αυτοκτονία δεν μπορεί να προληφθεί επιτυχώς όσο παραμένουν οι προκαταλήψεις για την αυτοκτονία και όσο η κοινωνία εθελοτυφλεί και την κοιτάζει μυωπικά.²⁹⁰

²⁸⁹ Noon Georgia, On Suicide, ό.π.,σελ.383

²⁹⁰ Ο.π., σελ.386

Η στωική μελέτη θανάτου, δεν αποτελεί μια απαισιόδοξη στάση για τη ζωή , αλλά μπορεί και σήμερα να υποδείξει το δρόμο για μια τιθάσευση των παθών και των αυτοκαταστροφικών τάσεων και να βοηθήσει τον άνθρωπο να επιτελέσει τον αληθινό προορισμό του, που δεν είναι άλλο από το ανθρωπεύεσθαι. Η αυτοκτονία είναι ένα φαινόμενο που σημαίνει ότι τόσο οι φιλόσοφοι, οι γιατροί , οι ψυχολόγοι , οι κοινωνιολόγοι , οι θεολόγοι και η κοινωνία γενικότερα πρέπει να αντιδράσει στην κραυγή βοήθειας με ενσυναίσθηση και με πνευματική ωριμότητα. Η στωική φιλοσοφία μελετώντας το θάνατο, οδηγεί πίσω στη ζωή ,και συμφιλιώνει τον άνθρωπο με το θάνατο, τον οποίο αντί να τον φοβάται ή να σκιαμαχεί μαζί του μπορεί απλά να τον προσμένει με απλότητα ,θεωρώντας τον όχι τραγωδία αλλά κάνοντας τον δόξα του

Οφείλουμε να γνωρίσουμε τον εαυτό μας και να ζήσουμε με αξιοπρέπεια και εντιμότητα, όρθιοι και όχι ορθούμενοι , καθώς όταν θα έρθει ο καιρός και το ταξίδι της ζωής τελειώσει να μην αναλογιστούμε με παράπονο και να μην ομολογήσουμε ότι άλλα είναι εκείνα που αγαπήσαμε και αλλού γι' αλλού ξεκίνησαμε.²⁹¹ Η στωική αρχή της οικείωσης τόσο με τον εαυτό μας όσο και με τους συναθρώπους μας μπορεί να επαναπροσδιορίσει το νόημα της ζωής σε μια εποχή αποξένωσης ώστε ο άνθρωπος να επαναπροσδιορίσει τις αξίες του και να ξαναμάθει τόσο να ζει όσο και να πεθαίνει.

²⁹¹ Ελύτης Οδυσσέας, Το παράπονο, *Τα ρω του έρωτα*, 4^η έκδ., Ύψιλον, Αθήνα 2006

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: Η ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

3.1 Η ευθανασία στην αρχαιοελληνική σκέψη.

Η λέξη ευθανασία εμφανίζεται στην ελληνιστική περίοδο και σήμαινε απλά ένα καλό, ευγενικό, χωρίς πόνο, ευτυχισμένο θάνατο.²⁹² Ταυτιζόταν με τον ήρεμο και αξιοπρεπή θάνατο ενώ σε αντίθεση με τη σημερινή χρήση του όρου, δεν εξέφραζε ποτέ το τέλος μιας αναξιοπαθούς, απελπισμένης ή επώδυνης ζωής. Δεν εξισωνόταν ποτέ με τη σημερινή έννοια της βοήθειας προς το θάνατο, και δεν υπήρχε καμία θέση για την ιατρική συνδρομή για τον τερματισμό της ζωής.²⁹³ Η πρώτη αναφορά του Ο.Ε.Δ στον όρο ευθανασία με τη τωρινή και κυρίαρχη πλέον σημασία ενός ήπιου θανάτου, ιδιαίτερα σε όσους υποφέρουν από εξαιρετικά επώδυνες και ανίατες ασθένειες γίνεται από τον W.E.H.Lesky, το 1869.²⁹⁴

Έτσι στη σύγχρονη σημασιολογία της η ευθανασία περιέχεται η παρέμβαση του γιατρού, ο οποίος βοηθάει να έρθει ευκολότερα και γρηγορότερα, ο θάνατος ασθενών, των οποίων η ζωή έχει γίνει πλέον δυσβάστακτη και αφόρητη, υπό τον όρο ότι έχουν εκφράσει ρητά την επιθυμία να πεθάνουν.

Ο Πλάτων ενώ αντικρούει την αυτοκτονία, στην *Πολιτεία*, αποδέχεται την αυτοκτονία ως μορφή εκούσιας ευθανασίας για τον άνθρωπο που πάσχει από ανίατη ασθένεια ή από μειονεξία για ωφελμιστικούς λόγους ενώ εγκρίνει και την ακούσια ευθανασία υπό μορφή βρεφοκτονίας για τα παιδιά με μειονεξίες.²⁹⁵ Η υπεράσπιση αυτών των μορφών ευθανασίας ερμηνεύεται από του γεγονός ότι η κοινωνική ευημερία υπερισχύει της ατομικής και δικαιολογείται όχι λαμβάνοντας ως κριτήριο τον πόνο που προκαλεί η ασθένεια αλλά την αδυναμία του ατόμου να επιτελέσει ενεργά και ανεμπόδιστα τον κοινωνικό του ρόλο που είναι συνυφασμένος με τη φύση του.

²⁹²Cooper .M.J., Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide, ό.π.,σελ 515&Αβραμίδης Β.Αθανάσιος, *Ευθανασία*, Ακρίτας, Αθήνα 1995,σελ.13

²⁹³Αβαγιανού Α., Ευθάνατος θάνατος: Το καλώς θανείν στην αρχαία Ελλάδα, ό.π.,σελ.33&

²⁹⁴Van Hoof.A.J.L.,Ancient euthanasia: ‘good death’ and the doctor in the graeco- Roman world,*Social Science &Medicine* 58(2004)σελ.975

²⁹⁵Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*,ό.π.,σελ.166

Όταν η κοινωνική φύση του ανθρώπου αχρηστεύεται και δεν είναι πλέον λυσιτελής ούτε για τον ίδιο ούτε και για την πολιτεία, η ευθανασία προτείνεται ως λύση και υποστηρίζει ότι η ιατρική παραδόθηκε από τον Ασκληπιό κυρίως για εκείνους που τα σώματά τους ήταν υγιή στη φύση και στις συνήθειες τους και είχαν μια κάποια συγκεκριμένη αρρώστια. Αλλά σε εκείνους των οποίων τα σώματα κατατρώχονταν από την αρρώστια δεν χορηγούσε τίποτα για να παρατείνει μια δυστυχισμένη ζωή.²⁹⁶ Ενώ στην ερώτηση αν θα νομοθετούσε για την πόλη μια ιατρική και δικαστική που φρόντιζε μόνο για εκείνους τους πολίτες, οι οποίοι έχουν υγιές σώμα και καλή ψυχή, ενώ για όσους δεν διαθέτουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα τους άφηνε να πεθάνουν, απαντά θετικά θεωρώντας ότι είναι το καλύτερο και για τους ίδιους και για την ίδια την πόλη.²⁹⁷

Ο Αριστοτέλης, αποδέχεται και αυτός την ακούσια ευθανασία για τα νεογνά με εγγενείς ανωμαλίες ενώ ο πόνος και η οδύνη της αρρώστιας²⁹⁸ γιατί μια τέτοια πράξη αποτελεί δείγμα δειλίας και ανανδρία ενώ αντίθετα χαρακτηριστικό του ανδρείου είναι να παραμείνει αδεής τόσο απέναντι στα νοσήματα όσο και απέναντι στο θάνατο. Η αξία της ζωής εδράζεται στην έλλογη δράση του ατόμου και όταν η ζωή αποκτά μόνο εργαλειακή αξία και ο άνθρωπος δεν μπορεί να εκπληρώσει τον κοινωνικό-πολιτικό του προορισμό, τότε τό μή είναι κρεῖττον εἶναι τοῦ ζῆν.²⁹⁹

Αντίθετη στην ευθανασία ήταν η Ιπποκρατική Σχολή. Σύμφωνα με τον Όρκο του Ιπποκράτη –που αποτελεί μέχρι σήμερα τον καταστατικό χάρτη της ιατρικής ηθικής

²⁹⁶ Anagnostopoulos Georgios, Η ευθανασία και ο ρόλος του γιατρού:στοχασμοί πάνω σε μερικές αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, στο *Βιοηθική:Αρχαίες θεματικές σε σύγχρονα προβλήματα*, G.Kuczewski & R.Polansky, μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Τραυλός, Αθήνα 2007,σελ.503

²⁹⁷ Πλάτων, Πολιτεία, τόμ.Ι,μτφρ.Θεόδ.Γ.Μαυρόπουλος, Ζήτρος, Αθήνα 2006,Βιβλίο3,410a: «Οὐκούν και ιατρικήν οἶαν εἶπομεν, μετά τοιαύτης δικαστικής κατά πόλιν νομοθετήσεις,...Τό γούν ἄριστον, ἔφη, αὐτοῖς τέ τοῖς πάσχουσιν καί τῇ πόλει οὕτω πέφανται».

²⁹⁸ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ό.π.,ΒιβλίοΔ',1115a 1- b1: «Ἄνδρεῖος ἐστί ἐν νόσοις ἀδεής καί ό περί καλόν θάνατον ἀδεής»

²⁹⁹ Anagnostopoulos Georgios, Η ευθανασία και ο ρόλος του γιατρού:στοχασμοί πάνω σε μερικές αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, ό.π.σελ.501

και το πρότυπο της ιατρικής δεοντολογίας- επισημαίνεται ότι ο γιατρός οφείλει να ενεργεί πάντα για το καλό του ασθενούς και ορκίζεται ότι δεν θα δώσει θανατηφόρο φάρμακο σε κανέναν ούτε θα βγει από αυτόν μια τέτοια συμβουλή.³⁰⁰ Ο L. Edelstein προτείνει ότι ο Ιπποκρατικός Όρκος αντανakλά ορισμένες πυθαγόρειες πεποιθήσεις για την ιερότητα της ζωής, όμως η άποψη του δεν έχει βάση σύμφωνα με τους σύγχρονους μελετητές, ενώ πολλοί μελετητές τονίζουν ότι ο όρκος δεν αντανakλούσε τις απόψεις του ευρύτερου κοινού σχετικά με αυτά τα θέματα ούτε και αναπαριστούσε με ακρίβεια τη σταθερή πρακτική των γιατρών.³⁰¹ Ενδέχεται να μην αναφέρεται στην απόλυτη απαγόρευση της ευθανασίας αλλά και δεν πρόκειται για νομικό έγγραφο που δέσμευε την ιατρική ελευθερία αλλά για ηθικό ιατρικό κώδικα που εξέφραζε την αντίθεση της συγκεκριμένης σχολής στην ανεξέλεγκτη χρήση φαρμάκων που ήταν συνηθισμένη εκείνη την εποχή³⁰²

Η Ιπποκρατική Ιατρική με την έννοια της ηθικής καθοδήγησης ασκούνταν από μια μικρή μειοψηφία ιατρικών θεραπειών μέσα στο κοινωνικό φάσμα.³⁰³ Στα ιατρικά κείμενα δεν υπάρχει καμιά αναφορά για το στόχο του γιατρού να ανακουφίσει από την ταλαιπωρία εκείνους που είναι ανίατα άρρωστοι. Η παρηγορητική φροντίδα ως προσπάθεια επιδίωξης ενός ευγενικού θανάτου δεν ήταν μια σημαντική ανησυχία της αρχαίας ιατρικής³⁰⁴. Όμως όλοι οι παραπάνω ισχυρισμοί δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένοι, καθώς δε λαμβάνουν υπόψη τη γενική αποστροφή που υπήρχε για το φόνο και για το φόβο του μιάσματος από αιματοχυσία, αντίληψη που ήταν εγγενής στην αρχαία θρησκεία και στη λαϊκή πίστη. Ενώ για όσους κατηγορούν τους γιατρούς που δεν αναλαμβάνουν ασθενείς που έχουν νικηθεί από την αρρώστια τους, η απάντηση είναι μια τέτοια ιατρική πρακτική δεν θα είχε κανένα νόημα.³⁰⁵

³⁰⁰ Ιπποκράτης, *Όρκος*, στο *Ιπποκρατική Ιατρική*, μτφρ.Δ.Λυπουρλής, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983,σελ.91-92: «Οὐ δώσω δέ οὐδέ φάρμακον οὐδενί αιτηθεῖς θανάσιμον, οὐδέ ὑφηγήσομαι συμβουλίην τήνδε».

³⁰¹ Anagnostopoulos Georgios, Η ευθανασία και ο ρόλος του γιατρού:στοχασμοί πάνω σε μερικές αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής παράδοσης,ό.π.σελ.475-476

³⁰² Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*,ό.π.,σελ.96&106

³⁰³ Mendelson Danuta, Roman concept of mental capacity to make end- of – life decisions, *International Journal of Law and Psychiatry*,30(2007),σελ.207

³⁰⁴ Van Hoof.A.J.L.,Ancient euthanasia: ‘good death’ and the doctor in the graeco- Roman world,*Social Science & Medicine* 58(2004)σελ.980

³⁰⁵ Ιπποκράτης,*Ιατρικά θέματα, Περί Τέχνης*,μτφρ.Δ.Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006,σελ.269

Αναγνωρίζοντας σε αυτές τις περιπτώσεις τα όρια της ιατρικής, οι Ιπποκρατικοί θεραπευτές αποδέχτηκαν ότι όταν η ασθένεια υπερβαίνει τη δύναμη της ιατρικής για θεραπεία, πρέπει να θεωρήσουμε υπεύθυνη τη δύναμη της ασθένειας και όχι την έλλειψη ικανοτήτων.³⁰⁶

Για τους Επικούρειους, ο απώτατος ηθικός σκοπός είναι η ηδονή και η τελειότερη μορφή ηδονής είναι η απονία.³⁰⁷ Η ηθική αξία της ζωής δεν εξαρτάται από τη διάρκεια της αλλά από την παρουσία της απονίας και από την ίαση του φόβου του θανάτου που αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της ευδαιμονίας. Στις περιπτώσεις που ο πόνος είναι ήπιος μπορούμε να τον αντέξουμε, ενώ αν είναι ανυπόφορος οδηγεί γρήγορα προς το θάνατο και παραμυθία σ' αυτή την περίπτωση αποτελεί το γεγονός, ότι ο άνθρωπος σε λίγο δε θα αισθάνεται τίποτα. Οι τελευταίες στιγμές του Επίκουρου καταδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί κανείς να διανύσει τα τελευταία στάδια μια επώδυνης ασθένειας παραμένοντας γαλήνιος και ευτυχής. Την τελευταία μέρα της ζωής του και καθώς πλέον ο πόνος ήταν αφόρητος, ο Επίκουρος γράφει ότι χρησιμοποιεί ως αντίβαρο στο σωματικό πόνο την ηδονή που του παρέχουν οι αναμνήσεις των συζητήσεων με τους φίλους του. Ενώ ο επιφανής Επικούρειος, ο Τίτος Πομπώνιος Αττικός, καθώς οι πόνοι του αυξάνονταν συνεχώς αρνήθηκε να θρέψει άλλο την αρρώστια του και πέθανε από ασιτία.³⁰⁸

3.2.Προτελεύτια διλήμματα στη Στωική φιλοσοφία.

Ο Στωικισμός αποτέλεσε μια φυσική μελέτη θανάτου και η αποδοχή της ανίατης ασθένειας ως αιτία της εύλογης εξαγωγής ερμηνεύεται ως κατάφαση της εκούσιας ευθανασίας, η οποία ισοδυναμεί με την αυτοκτονία. Σ' αυτήν την περίπτωση δεν σκιαμαχούσαν με το θάνατο αλλά θεωρούσαν το εὐθανατεῖν ως την έκφραση της υπέρτατης ελευθερίας του σοφού και καλωσόριζαν το θάνατο με τέτοιο τρόπο που αντανakλούσε τη βιοθεωρία τους και επισφράγιζε τη συνοχή και την ακεραιότητα.

³⁰⁶Mendelson Danuta, Roman concept of mental capacity to make end- of – life decisions,ό.π.,σελ.207

³⁰⁷ Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, ό.π.,I.38: « Omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem».

³⁰⁸Anderson Eric, *Ο Επίκουρος τον 21^ο αιώνα*,ό.π.,σελ.83

του βίου τους. Ο θάνατος είναι ηθικά αδιάφορος, ενώ δεινόν αποτελεί ο φόβος του θανάτου και οι ίδιοι αποδεδειγμένοι από τα πάθη δεν φοβήθηκαν να πεθάνουν όπως και δε φοβήθηκαν να ζήσουν.

Αν και δεν υπάρχει ειδική ορολογία που να αναφέρεται στην ευθανασία, η εύλογος εξαγωγή ενσωματώνει τη μορφή της εκούσιας ευθανασίας, η οποία δικαιολογείται ηθικά σε περιπτώσεις εκφυλισμού της διάνοιας, όταν ο άνθρωπος αισθάνεται ότι η ψυχή δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ως εργαλείο το σώμα και εκπίπτει από ερμηνευτής σε απλό θεατή του κόσμου. Η φιλοσοφία τους επέβλεπε στην κατάκτηση της ευδαιμονίας η οποία ταυτίζεται με την ενάρετο χαρακτήρα και την ελευθερία της συνείδησης. Η στωική αρετή δεν ήταν μια κατάσταση, αλλά μια δια βίου άσκηση,³⁰⁹ μια τέχνη που χαρακτηριζόταν από ανεκτικότητα στις δυσχέρειες της ζωής και από δυναμική αποχή από τα πάθη, από τα αρρωστήματα της ψυχής. Στις γκρίζες ζώνες της ζωής, όταν η ανθρώπινη υπόσταση χάνει την ποιότητά της, ο σοφός με τη συγκατάθεση του αποφασίζει με λογική και σύνεση να αποχωρήσει από τη ζωή προκειμένου να διαφυλάξει την προαίρεση του ανεμπόδιστη και την αξιοπρέπεια του αλώβητη.

Στην αρχαία Στοά μόνο ο σοφός έχει τη δυνατότητα να έχει έναν όμορφο θάνατο και καλά γηρατειά γιατί η ευθανασία σημαίνει τον τερματισμό της ζωής με αρετή, την οποία μόνο ο σοφός διαθέτει. Σε μια ταραγμένη εποχή, που οι άνθρωποι είχαν χάσει την πολιτική τους ταυτότητα, η φιλοσοφία ανέλαβε να καθοδηγήσει τους ανθρώπους αποκαλύπτοντας τους ότι η ευδαιμονία αποτελεί προσωπικό επίτευγμα και στηρίζεται όχι σε εξωτερικές συμβάσεις και στην ευμάρεια αλλά στην αυτογνωσία, στην αταραξία και συνείδηση της επιτέλεσης του ανθρωπεύεσθαι. Ενώ στην ύστερη περίοδο, η στάση των Στωικών απέναντι στο θάνατο ήταν εν μέρει μια πράξη αντίστασης στο ρωμαϊκό τρόπο ζωής που ήταν απερίφραστα διεφθαρμένος, αμείλικτος και ανεργάτιστος. Όπως προτείνει ο Alvarez, η στωική αξιοπρέπεια ήταν η ύστατη πράξη αντίστασης στη βίαιη αθλιότητα της Ρώμης.³¹⁰

³⁰⁹ Annas Julia, *The Morality of Happiness*, ό.π., σελ 414 & SVFIII, 202 : «Ἐστι δε ταῦτα αἱ τέ κατὰ μέρος ἀρεταί και αἱ κατ' αὐτάς ἐνέργειαι».

³¹⁰ Nicholson Richard, Should the Patient Be Allowed to Die? *Journal of Medical Ethics*, Vol.1, No.1 (Apr., 1975), σελ.8

Ο S.Freud επανέλαβε αυτές τις απόψεις, όταν πάσχοντας από ανίατο καρκίνο του ουρανίσκου έγραψε ότι οι θεοί είναι φιλεύσπλαχνοι καθώς καθιστούν τις ζωές μας πιο δυσάρεστες καθώς γερνάμε. Στο τέλος ο θάνατος φαίνεται λιγότερο ανυπόφορος από τα φορτία που πρέπει να αντέξουμε.³¹¹

Ο σοφός αποχωρεί από τη ζωή ευλόγιστα, εκούσια και ενάρετα.³¹² Ο σοφός είναι η ηθική αυθεντία και μόνο αυτός στην αρχαία και μέση Στοά γνωρίζει ακριβώς τι πρέπει να γίνει σε κάθε περίπτωση και φροντίζει ώστε αυτό να γίνει τον κατάλληλο καιρό και με το σωστό τρόπο. Το σωστό καιρό τον αντιλαμβάνονταν ως το σημείο εκείνο που η πορεία των πράξεων του ανθρώπου συναντά και εμπίπτει με τα γεγονότα που απορρέουν από μια σειρά αιτιών που ονομάζονται Μοίρα.³¹³

Ενώ στη νεότερη Στοά αίρονται οι επιστημονικές δεσμεύσεις και ακόμα και ο κοινός άνθρωπος και όχι μόνο ο σοφός σε περίπτωση ανίατης μπορεί να δικαιολογήσει υπό κατάλληλες συνθήκες την ευθανασία. Για το Σενέκα δεν υπάρχει καμιά διαφορά, αν ο θάνατος έρχεται σε μας ή αν εμείς πηγαίνουμε να τον συναντήσουμε(Σενέκας,*Epistulae Morales*,69.6). Η προετοιμασία για το θάνατο πρέπει να είναι καθημερινή σκέψη και μόνο τότε ο άνθρωπος θα είναι σε θέση να φύγει από τη ζωή ευχάριστα, γιατί αν πεθάνω με θάρρος είναι όμορφο.(Σενέκας, *Epistulae Morales*,4.5&67.15).Οι περισσότεροι άνθρωποι που υποχωρούν στην αθλιότητα μεταξύ του φόβου θανάτου και των δυσκολιών της ζωής, είναι απρόθυμοι να ζήσουν, όμως δεν ξέρουν πώς να πεθάνουν. Γι' αυτό το λόγο κανένα καλό δεν καθιστά τον κάτοχο του πιο ευτυχισμένο, εκτός από την ικανότητα της διάνοιας να συμφιλιώνεται με την απώλεια(Σενέκας, *Epistulae Morales*,4.6) Επίσης προτείνει:ζήστε μεταξύ των ανθρώπων σαν να σας έβλεπε ο Θεός, μιλήστε με το Θεό, σαν να σας άκουγαν οι άνθρωποι(Σενέκας, *Epistulae Morales*,10.5). Στις οριακές στιγμές της επώδυνης ασθένειας, η πνευματική γαλήνη είναι τόσο αποτελεσματική όσο και η ιατρική αρωγή καθώς η ψυχική ανάταση βοηθά για την έξοδο από τη σωματική αρρώστια.(Σενέκας, *Epistulae Morales*,78.21).

³¹¹ O'Connell Heryn, Chin Ai- Vyrn, Cunningham Conal, Lawlor A.Brian, Suicide In Older People, *British Medical Journal*, Vol.329, No.7471 (Oct.16,2004),σελ.895

³¹²SVFIII,767, ό.π.: « Ὁ δέ τήν ἀρετήν ἔχων καταλείπει ἄν ποτε τόν βίον τόν μετά ἀρετῆς ἔκων διά τήν ἐξαγωγήν τήν εὐλογον».

³¹³ Long.A.A, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, σελ.323

Ο άνθρωπος θα πρέπει να αντιμετωπίζει με γενναιότητα και ο ίδιος δεν θα επέλεγε να τελειώσει τη ζωή του εκούσια για να αποφύγει τον πόνο γιατί ο φιλόσοφος πρέπει να είναι πάνω από τον πόνο .Η έξοδος πρέπει να γίνει όχι λόγω του σωματικού πόνου αλλά επειδή αυτός μπορεί να έχει μια αγριότητα , που καταστρέφει όσα καθιστούν τη ζωή σημαντική. Αυτός που πεθαίνει λόγω του πόνου είναι αδύναμο, ενώ αυτός που ζει για να υποφέρει είναι ανόητος.³¹⁴

Επομένως αποδέχεται την εκούσια ευθανασία σε καταστάσεις επώδυνης ασθένειας αλλά όχι έχοντας ως κίνητρο της δειλίας αλλά για λόγους αξιοπρέπειας .Όταν η ασθένεια δεν είναι ιάσιμη και τα γηρατειά καταστρέφουν τη διανοητική δύναμη και δεν υπάρχει τίποτα άλλο από την αναπνοή της ζωής , τότε ο άνθρωπος θα πρέπει να φύγει από το σπίτι που κατακρημνίζεται και είναι ετοιμόρροπο. Η φιλοσοφία του προσφέρει την πιο περιεκτική εξήγηση των καταγεγραμμένων περιπτώσεων της γηριατρικής αυτοκτονίας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, δηλαδή μια ισχυρή καταδίκη της δειλής ή μη αναγκαίας αυτοκτονίας αλλά και μια κατάλληλη αποδοχή της όμορφης αποχώρησης σε περιπτώσεις ανίατης διανοητικής ή σωματικής ασθένειας , γεροντικής διανοητικής πτώσης, ένδειας και πολιτικής τυραννίας.³¹⁵

Ο ίδιος ο Σενέκας επισφράγισε με το θάνατό του τις πεποιθήσεις του όταν διατάχθηκε να αυτοκτονήσει από το Νέρωνα. Κοντά του ήταν και ο Statius Annaeus τον οποίο εμπιστευόταν καθώς ήταν χρόνια προσωπικός του φίλος και ήταν και σπουδαίος γιατρός ,τον οποίο παρακάλεσε να του παράσχει το δηλητήριο που είχε παρασκευασθεί νωρίτερα γι'αυτόν.³¹⁶ Πιθανόν ο συγκεκριμένος γιατρός δεν ανήκε στην Ιπποκρατική σχολή, αλλά το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι κάποιοι γιατροί στην αρχαιότητα είχαν λιγότερους ενδοιασμούς σχετικά με αυτό το θέμα.³¹⁷

³¹⁴Kaplan &Schwartz, Suicide in Greaco-Roman Thought ,*Journal of Psychology and Judaism*,Vol.24,No.1, Spring 2000,σελ.38-39.

³¹⁵Seidel Geoffrey, Suicide in the elderly of Antiquity, *International Journal of Geriatric Psychiatry*,Vol.10,1995,σελ.1083

³¹⁶Hill.D.Timothy, *Ambitiosa Mors- Suicide and Self in Roman Thought and Literature*,ό.π., σελ.181

³¹⁷Van Hoof.A.J.L.,Ancient euthanasia: 'good death' and the doctor in the graeco- Roman world,ό.π.,σελ.983

Για τον Επίκτητο, η σωματική αναπηρία-πήρωσις-, δεν δικαιολογεί την εύλογη έξοδο από τη ζωή καθώς ο ίδιος σύμφωνα με την παράδοση ήταν χωλός. Η αρρώστια αποτελεί εμπόδιο για το σώμα ,όχι όμως και για τη βούληση, εκτός αν το θέλει η ίδια η βούληση. Η χωλότητα είναι εμπόδιο για το σκέλος , όχι για τη βούληση(*Εγχειρίδιο*,9). Ενώ θεωρεί ότι η υπερβολική ενασχόληση με το σώμα είναι σημάδι μετριότητας , καθώς η σωματική επιμέλεια θα πρέπει να αποτελεί όχι το κύριο μέλημα αλλά πάρεργο.(*Εγχειρίδιο*,41).Εστιάζει στην ελεύθερη προαίρεση, στην ανεμπόδιση θέληση του ατόμου ενώ δε γίνεται λόγος για επίσπευση του θανάτου .Ο θάνατος καλωσορίζεται από το φιλόσοφο, λέγοντας ότι ο θάνατος ας έρθει , όταν θέλει, είτε είναι θάνατος του όλου ή του μέρους(*Διατριβα*III,22.21). Ο άνθρωπος για να κατακτήσει την ελευθερία του πρέπει να μην προσκολλάται σε πράγματα που δεν εξαρτώνται από αυτόν και συμβουλεύει ότι μην πεις ποτέ για τίποτα ότι το έχασα αλλά το επέστρεψα, πέθανε το παιδί σου; επιστράφηκε(*Εγχειρίδιο*,11).

Μερικά χωρία από το έργο του Επίκτητου θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ευθανασία περισσότερη όμως με την αρχαία σημασία του όρου και όχι με τη σύγχρονη. Αναφέρει την περίπτωση ενός αθλητή καθώς η ζωή του κινδύνευε και οι γιατροί έπρεπε να προχωρήσουν σε ακρωτηριασμό των γεννητικών του οργάνων. Ο ίδιος όμως προτίμησε να πεθάνει σαν άνδρας παρά να υποστεί τον ακρωτηριασμό(*Διατριβα*I,2.26-27). Ο Τζ.Ξενάκης ερμηνεύει την απόφαση του αθλητή στο πλαίσιο ότι κάποιος προτιμά να πεθάνει παρά να χάσει την ακεραιότητα του χαρακτήρα του ή την εικόνα που έχει γι' αυτόν καθώς μια τέτοια απώλεια δεν μπορεί να γίνει ανεκτή.³¹⁸Ενώ ο Rist θεωρεί ότι πρόκειται για διαστρέβλωση της παλιότερης στωικής άποψης ότι ο άνθρωπος μπορεί να πεθάνει για τις αρχές του και συμπληρώνει ότι οι Στωικοί δεν μπορεί ποτέ να είναι ταπεινοί καθώς αυτό θα αποτελούσε ύβρη στην αξιοπρέπειά τους ως ελεύθεροι άνθρωποι.³¹⁹ Επιπλέον, ο Cosans το εκλαμβάνει ως παράδειγμα τήρησης σεβασμού προς τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και πιστεύει ότι ο Επίκτητος θα συνιστούσε ένα θάνατο που είναι όσο το δυνατόν πιο συνεπής με το πρόσωπό τους.³²⁰

³¹⁸Ξενάκης, Γ.Τζαίησον, *Επίκτητος –ζωή και στωικισμός*,ό.π.,σελ36

³¹⁹ Rist .J.M, *Stoic Philosophy*, ό.π.,σελ 252

³²⁰Cosans.E.Christopher, *Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός :ο Επίκτητος για την αυτοκτονία σε περίπτωση ασθένειας*, ό.π.,σελ.447

Η ευθανασία στον Επίκτητο δικαιολογείται ηθικά όταν τίθεται ως κριτήριο μια δίκαιη , καλή και ανεμπόδιστη προαίρεση , ενώ μια απερίσκεπτη φυγή από τη ζωή ισοδυναμεί με το φόνο(*Διατριβαί*II,15.10-12).Μόνο η προαίρεση μπορεί να δικαιώσει τέτοιες επιλογές και να αναιρέσει την ανθρώπινη ύπαρξη μέσω του λιμού, της αγχόνης ή του κρημνού(*Διατριβαί*II,23.17-18). Η πιο πιθανή περίπτωση για την οποία ο Επίκτητος θα μπορούσε να προτείνει την ευθανασία είναι σε περιστάσεις όπου μια αρρώστια θα απειλούσε την πνευματική υγεία και την προαίρεση του ανθρώπου. Ο θάνατος θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ατραγωδώς,(*Διατριβαί*IV,7.15) και εκφράζει τη δυσαρρέσκειά του όταν οι άλλοι τον οικτίζουν(*Διατριβαί*IV.6.1)

Συμπερασματικά , η σωματική ασθένεια δεν δικαιολογεί ηθικά την ευθανασία καθώς ο άνθρωπος πρέπει να καλοδεχτεί την αρρώστια και αν είναι δυνατόν να αποκομίσει ωφέλεια από αυτή(*Διατριβαί*III,20.4-5) και να την αντιμετωπίσει ως μια δοκιμασία, ως μια πρόκληση των αξιών και των αρχών του διατηρώντας άτρωτο τον αυτοσεβασμό του. Επομένως η εκούσια ευθανασία ανιχνεύεται στο έργο του ως δυνατότητα περισσότερο , ως ασφαλιστική δικλείδα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αλλά ο Επίκτητος δεν την προτάσσει. Αντίθετα, συνιστά το θάρρος και την εγκαρτέρηση σε αυτές τις οριακές καταστάσεις.

Στο Μάρκο Αυρήλιο, οι αποφάσεις στις γκρίζες ζώνες της ζωής απαιτούν ασκημένο λογισμό και προτρέπει να μην αναλογιζόμαστε ότι η ζωή καθημερινά λιγοστεύει αλλά να σκεφτούμε το ενδεχόμενο ότι αν ζήσουμε περισσότερο , δεν θα μας λείψει η ικανότητα να τρώμε και να αναπνέουμε αλλά η διανοητική δύναμη να εξακριβώνουμε ποια είναι τα καθήκοντά μας και πότε είναι ο καιρός για να αποχωρήσουμε από τη ζωή(*Διατριβαί*III,1).Επομένως για μια απόφαση αυτοκτονίας που θα μπορούσε να αναχθεί σε ευθανασία απαιτεί προφανώς ο Μάρκος Αυρήλιος πλήρη πνευματική και ηθική διαύγεια, απόλυτη αυτονομία που δεν μπορεί να λειτουργήσει σε στιγμές δοκιμασίας. Μια τέτοιου είδους απόφαση θα μπορούσε ίσως να διασφαλισθεί και να νομιμοποιηθεί , θα λέγαμε σήμερα , στις λεγόμενες «διαθήκες ζωής , επιλογές του πότε και του πως του θανάτου μας που πάρθηκαν ορθολογικά σε κατάσταση πνευματικής διαύγειας και νηφαλιότητας.³²¹

³²¹Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, Θάνατος , αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία,ό.π.,σελ133

Αν και ο άνθρωπος θα πρέπει να φροντίζει για τη σωματική του υγεία , δεν θα πρέπει όμως να λατρεύει υπερβολικά το σώμα του αλλά με μέτρο και με τέτοιο τρόπο ώστε να έχει όσο το δυνατόν λιγότερη ανάγκη τους ιατρούς(*Τά εις έαυτόν*,I.16).Πρέπει να καλοδέχεσαι ό,τι σου στέλνει η μοίρα , γιατί όλα γίνονται σύμφωνα με τη φύση και άρα οτιδήποτε συμβαίνει δεν είναι κακό αλλά συμβαίνει δίκαια και είναι απαραίτητο για το συμφέρον του συνόλου(*Τά εις έαυτόν* II.17&IV.9&V.8β).Τίποτα δε συμβαίνει σε κανένα που να μην μπορεί να το αντέξει και ο άνθρωπος οφείλει να συμφιλιωθεί με τη θνητότητά του καθώς το να επιζητάς το αδύνατο είναι τρελό και γνώριμα φαύλου χαρακτήρα(*Τά εις έαυτόν*,V.17-18).

Κυρίαρχη αρετή είναι η απλότητα, ο αυτοσεβασμός και η αδιαφορία για όσα βρίσκονται μεταξύ αρετής και κακίας(*Τά εις έαυτόν*,VII.31).Η ζωή δεν είναι μεγάλη υπόθεση ,ο θάνατος δε θεωρείται σπουδαίο πράγμα επειδή ο θάνατος είναι ένα αναπόδραστο γεγονός και κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από τη μοίρα του. Γι' αυτό ο άνθρωπος οφείλει να μην προσκολλάται υπερβολικά στη ζωή αλλά να κοιτάζει με τι τρόπο θα μπορούσε να ζήσει άριστα το χρόνο που του μέλλεται να ζήσει.(*Τά εις έαυτόν*,VII.35&46).

Ο πόνος είναι ένα κακό για το σώμα όχι για την ψυχή και απαιτείται καθημερινή μελέτη του θανάτου ώστε ο άνθρωπος να μάθει να ζει την κάθε μέρα του , σαν να ήταν η τελευταία.(*Τά εις έαυτόν*,VII.69&VIII.28). Όταν όμως ο άνθρωπος αισθανθεί ότι η ζωή του δεν αξίζει , τον συμβουλεύει να φύγει από τη ζωή όρθιος και όχι ορθούμενος , όπως πεθαίνει ο άνθρωπος της δράσης , αντικρίζοντας με πραότητα τα όσα του αντιστάθηκαν(*Τά εις έαυτόν*,VIII.47). Εύποτμος είναι ο άνθρωπος , που την ώρα που πεθαίνει οι άνθρωποι που βρίσκονται κοντά του δεν καλοδέχονται το συμβάν. Ευθανατεί αυτός που φεύγει από τη ζωή ευμενής , πιστός στις αρχές και στα πιστεύω του , με φιλία και συμπάθεια και όχι σαν να τον τραβούν με το ζόρι. Η ψυχή αυτού του ανθρώπου χωρίζεται αβίαστα από το σώμα και αποχωρίζεται από τους ανθρώπους με αξιοπρέπεια , καθώς πεθαίνει ήρεμα και ωραία , καλοδεχούμενος το θάνατο ως ένα από τα φυσικά γεγονότα(*Τά εις έαυτόν*,X.36)

Ο Ε. Renan, χαρακτήρισε τις πνευματικές ασκήσεις του Μ. Αυρήλιου ως ένα αιώνιο, αληθινό Ευαγγέλιο , το οποίο θα είναι πάντα επίκαιρο γιατί δεν βεβαιώνει κανένα δόγμα. Η θρησκεία του Μ.Αυρήλιου ήταν όπως και αυτή του Ιησού μια απόλυτη θρησκεία κατά περιόδους και αυτό προκύπτει από το απλό γεγονός της υψηλής ηθικής συνείδησης με την οποία αντιμετώπισε τον κόσμο. Εάν μπορούμε να

ξεπεράσουμε τις φθαρτές πτυχές του έργου του, μπορούμε να αισθανθούμε ένα άφθαρτο πνεύμα που μας καλεί σε μια επιλογή ζωής , στη μεταμόρφωση μας και σε μια πλήρη ανασύσταση της στάσης όσον αφορά τους ανθρώπους και τον κόσμο.³²²

3.3. Η ευθανασία στη βιοηθική.

Ο θάνατος αποτελεί ένα αναπόδραστο γεγονός και ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που έχει συνείδηση της θνητότητας του . Ο καλός, ένδοξος και ευτυχής θάνατος αποτέλεσε αντικείμενο των φιλοσοφικών προσεγγίσεων στην αρχαιοελληνική σκέψη, και εξακολουθεί στη σημερινή εποχή να βρίσκεται στο επίκεντρο φιλοσοφικών, θρησκευτικών , ιατρικών και νομικών συζητήσεων. Όμως επειδή αρχή σοφίας ονομάτων επίσκεψις, η σημασία του όρου ευθανασία στην αρχαιότητα δεν σήμαινε την πρόκληση θανάτου ενός ατόμου προκειμένου να ελευθερωθεί από ανίατη, επώδυνη και μη αναστρέψιμη ασθένεια και δεν είχε το νόημα της σύγχρονης έννοιας της ελεήμων θανάτωσης. Αυτό , ίσως εξηγείται εν μέρει από το γεγονός ότι οι άνθρωποι τότε δεν γνώριζαν τι σημαίνει ανίατη ασθένεια –λόγω έλλειψης της ιατρικής γνώσης –ώστε οι συνθήκες που κάποιος θα έβρισκε την ευθανασία μια λογική και υποχρεωτική λύση να ήταν σχετικά σπάνιες.³²³

Σήμερα, η ευθανασία ορίζεται ως η πρόκληση ανώδυνου σωματικά και ψυχικά θανάτου από ευσπλαχνία σε ανθρώπους που βρίσκονται στο τελικό στάδιο κάποιας ανίατης ανίατης ασθένειας ή βαρύτατου τραυματισμού με σκοπό τη λύτρωση τους ύστερα από προσωπική τους επιθυμία. Βασικό κίνητρο στην πράξη αυτή θεωρείται ο οίκτος, η αγάπη και ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου.³²⁴ Η πρώτη αναφορά στην αγγλική βιβλιογραφία γίνεται το 1516 από τον Th. Moore , στο έργο του *Utopia*, στο οποίο τόνισε τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της ευθανασίας .

³²²Pierre Habet, *The inner citabel* ,ό.π.,σελ.307-308&309

³²³Cooper .M.J., *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, ό.π.,σελ516-517

³²⁴Ευαγγέλου Ιάσων, *Το πρόβλημα της ευθανασίας*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή 1999,σελ.31-

Ενώ τον 17^ο αιώνα ο F.Bacon υποστήριξε ότι καθήκον του γιατρού δεν είναι μόνο να αποκαταστήσει την υγεία αλλά και να μετριάσει τον πόνο και τη θλίψη, μια πρακτική που μπορεί να έχει ως στόχο όχι μόνο την αποκατάσταση της υγείας αλλά και την αρωγή για ένα όμορφο και εύκολο θάνατο.³²⁵

Ο Ευγ. Βούλγαρης στη *Διατριβή περί Ευθανασίας*, εξέφρασε την αγάπη του προς τη ζωή αλλά και την επιθυμία να πεθάνει όταν έρθει η ώρα του ήρεμα και ατάραχα , να ευθανατίσει, ακολουθώντας τις Σωκρατικές διδασκαλίες . Ούτε να κακοπεθάνει μετά την ώρα του –δυσθάνατα- ούτε από την άλλη πριν την ώρα του ,αλλά να καλοπεθαίνει στην ώρα του.³²⁶

Ενώ στο 20^ο αιώνα η θηριωδία του Ναζισμού συντάραξε την ανθρώπινη κοινότητα καθώς η μαζική και βασανιστική δολοφονία περίπου 7 εκατομμυρίων ανθρώπων ονομάστηκε από το γερμανικό ναζισμό ευθανασία. Στο όνομα του αληθούς ανθρωπισμού, διαπράχθηκαν ειδεχθή εγκλήματα σε βάρος κατηγοριών του πληθυσμού που χαρακτηρίστηκαν μη εύλογα ζώσες. Με κίνητρο όπως υποστηρίχθηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης , την επιθυμία να βοηθήσουν τα άτομα που δεν μπορούσαν να βοηθήσουν τον εαυτό τους, σε όσους η ζωή τους είχε γίνει μαρτύριο ή σε όσους είχαν χάσει τη ζωή του μέλλοντος.³²⁷

Στη σημερινή εποχή, η ιατρική έχει κατορθώσει να αναβάλλει το χρόνο του θανάτου, όμως ηθικά διλήμματα γεννιούνται όπως αν είναι προτιμότερος ένας βίος αβίωτος ή ένας θάνατος με αξιοπρέπεια καθώς και για το ποιοι θα πρέπει να συμμετάσχουν στη λήψη μιας τέτοιας απόφασης. Είναι μια πρόκληση για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις , την υπαρξιακή συνείδηση και τα συμφέροντα του ανθρώπου. Η κοινή γνώμη διχάζεται προτάσσοντας άλλοτε την ιερότητα και άλλοτε την ποιότητα της ζωής. Η ευθανασία χαρακτηρίζεται ως λύτρωση από μια αβίωτη ζωή αλλά και ως ύβρη που καταλύει τα θρησκευτικά πιστεύω. Το σίγουρο είναι πως υπάρχει μια σημασιολογική διαφοροποίηση από το αρχαιοελληνικό ευθανατείν που σήμαινε το κατ'αρετήν τελευτάν , στη σύγχρονη χρήση του που δηλώνει το τελευτάν ελεύμενος.

³²⁵ Emmanuel .J.Ezekiel, The History of Euthanasia Debates in the United States and Britain,*Ann Intern Med.*1994; 121,σελ.793

³²⁶Βούλγαρης Ευγένιος, *Διατριβή περί Ευθανασίας*, 3^η έκδ.,. Εξάντας, μτφρ. Γ.Δημολιάτης , Μ.Γαναλάκης,Αθήνα 2005,σελ.

³²⁷Πρωτοπαπαδάκης.Δ.Ευάγγελος, *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003,σελ.32-33

Η ευθανασία διακρίνεται σε ενεργητική και παθητική .Η ενεργητική αποτελεί μια εσκεμμένη ενέργεια με ανάθεση ή ανάληψη από κάποιον άλλο, της πράξεως τερματισμού της ζωής ενός προσώπου.³²⁸ Ενώ στην παθητική ευθανασία ο ασθενής αφήνεται να πεθάνει, δηλαδή δεν επιχειρείται ή δεν παρατείνεται μια ιατρική θεραπεία η οποία θα συνέβαλε στη διατήρηση της ζωής. Σήμερα φαίνεται ότι ένα σημαντικό τμήμα της ιατρικής , νομικής και θεολογικής κοινότητας να δέχεται την παθητική ευθανασία ως ηθική πράξη³²⁹ Το 1992, ένα τέτοιο δικαίωμα αναγνωρίστηκε στη Nancy Cruzan, που βρισκόταν σε κώμα , καθώς επετράπη στους γονείς της να τραβήξουν το σωλήνα σίτισης. Στην ένσταση των γιατρών , το Ανώτατο Δικαστήριο της Ουάσιγκτον απεφάνθη ότι βάσει πειστικών και σαφών αποδείξεων, η Cruzan δεν θα ήθελε να συνεχίσει να συνεχίσει μια ζωή χωρίς διέξοδο, εφαρμόζοντας το σύνταγμα το οποίο εγγυάται σε όλους τους πολίτες το δικαίωμα να αρνηθούν την παροχή ιατρικής περιθάλψεως. Πολλές φορές οι γιατροί διστάζουν να αποσύρουν τη μηχανική υποστήριξη της ζωής , επειδή υπάρχει πάντα μια πιθανότητα, όσο κι αν είναι μακρινή της ανέλπιστας ανάρρωσης αλλά και γιατί φοβούνται τη νομική ευθύνη ή την κοινωνική ή την επαγγελματική αποδοκιμασία³³⁰. Για ασθενείς όπως η Cruzan , που δεν έχει τις αισθήσεις της και καμιά πιθανότητα για ανάρρωση , υπάρχει ένα σοβαρό ερώτημα , όπως το αν η απλή διατήρηση των σωμάτων τους είναι ζωή με τη συνηθισμένη έννοια.³³¹

³²⁸ Αβραμίδης .Β.Αθανάσιος, *Ευθανασία*, Ακρίτας, Αθήνα 1995,σελ.17-18

³²⁹ Βασλαματζής .Μ.Μ.,- Καπριδάκη. Σ., Η ευθανασία σε ασθενείς με κακοήθη νεοπλασμάτα και οι νομικοί προβληματισμοί στην εφαρμογή τους, στο *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 2007,24(1),σελ.161

³³⁰ Dworkin Ronald, *Life's Dominion: An Argument about Abortion and Euthanasia*,ό.π., σελ.183-184&197

³³¹ Singer Peter, Is the Sanctity of the Ethic Terminal Ill? Στο Helga Kuhse- Peter Singer(ed.),*Bioethics- An Anthology*, 2 edition, Blackwell,Oxford 2006,σελ.331

Μια ξεχωριστή διαδικασία τερματισμού της ζωής είναι και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία και όταν περιλαμβάνει την αρωγή του γιατρού ορίζεται ως ιατρική συνδρομή σε αυτοκτονία και δεν υπάγεται όρο ευθανασία. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι το άτομο που πεθαίνει είναι η τελικός δράστης του θανάτου ενώ στην ενεργητική ευθανασία ο δράστης είναι ένα άλλο πρόσωπο. Αποτελεί την πράξη κατά την οποία ο γιατρός έχοντας επίγνωση του σκοπού παρέχει τα μέσα ώστε ένας ικανός πνευματικά ασθενής να αυτοκτονήσει, ο οποίος εξέφρασε την επιθυμία αυτή, και στη συνέχεια χρησιμοποιεί ο ίδιος τα μέσα αυτά για να θέσει τέλος στη ζωή του. Η συνδρομή του γιατρού στη διαδικασία αυτή συνίσταται σε μια συμβουλευτική παρέμβαση ή στη χορήγηση συνταγής και όχι στην ενεργό συμμετοχή με τη χορήγηση θανατηφόρας δόσης.³³² Το 1994, ένα δικαστήριο του Μίσιγκαν απάλλαξε το γιατρό Jack Kerkovian από τις κατηγορίες ότι είχε παραβεί το νόμο περι υποβοηθούμενης αυτοκτονίας που είχε ψηφιστεί πρόσφατα στην πολιτεία αυτή ,χορηγώντας μονοξειδίο του άνθρακα σε ασθενή. Οι ένορκοι έκριναν ότι ο συγκεκριμένος γιατρός είχε το ως μόνο κίνητρο να ανακουφίσει τους ασθενείς από τον πόνο και όχι να προκαλέσει το θάνατό τους.³³³

Επίσης, με γνώμονα τη συναίνεση του πάσχοντος η ευθανασία διακρίνεται:α)σε εκούσια, όταν ο ασθενής διατυπώνει ρητά τη θέληση του για έξοδο από τη ζωή ,β)μη εκούσια, όπου είναι αμφίβολη η συναίνεση του ασθενούς καθώς ο ίδιος δεν είναι σε θέση να την εκφράσει ρητώς και με σαφή τρόπο. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται νομικά ο όρος ευθανασία με εικαζόμενη συναίνεση και γ)η ακούσια ευθανασία όπου, ο ασθενής εκφράζει ή είχε εκφράσει κάποια στιγμή την επιθυμία να διατηρηθεί στη ζωή με όλα τα δυνατά μέσα ανεξάρτητα από την κατάσταση της υγείας του.³³⁴

³³²Χαραλάμπους Γιώργος, Ιατρική συνδρομή σε αυτοκτονία:μια ηθική θεώρηση ,*Cogito*,τεύχ.05, Νοέμβριος 2006,σελ.47

³³³Beauchamp.L.,Tom,*Ευθανασία-Ηθικές, φιλοσοφικές, ιατρικές και νομικές διαστάσεις*,μτφρ.Β.Κ. Κάντζολα-Σαμπατάκου, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2007,σελ.36

³³⁴Βασλαματζής .Μ.Μ.,- Καπριδάκη .Σ., Η ευθανασία σε ασθενείς με κακοήθη νεοπλασμάτα και οι νομικοί προβληματισμοί στην εφαρμογή της, ό.π., σελ.154

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη από το γιατρό αυτοκτονία δεν αποτελούν σκοπούς καθ' εαυτούς αλλά στην καλύτερη περίπτωση αποτελούν τα μέσα για να πραγματοποιηθεί το τέλος ενός καλού θανάτου ή ακριβέστερα, μιας εμπειρίας ποιοτικού θανάτου.³³⁵ Στην ελληνική νομοθεσία δεν υπάρχει άμεση αναφορά στην ευθανασία. Ωστόσο, ισχύουν οι διατάξεις που ισχύουν και για την ανθρωποκτονία, σύμφωνα με τα άρθρα 300 και 301 του Ποινικού Κώδικα, επιβάλλεται η ποινή της φυλάκισης σε όποιον αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίπονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο γι' αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια ή σε όποιον με πρόθεση κατέπεισε άλλον να αυτοκτονήσει ή έγινε απόπειρα της καθώς και όποιος έδωσε βοήθεια για την πραγμάτωση της.³³⁶

Στην πολιτεία του Όρεγκον των Η.Π.Α, έγινε επιτρεπτή υπό όρους η υποβοηθούμενη αυτοκτονία, με βάση το νόμο για τον θάνατο με αξιοπρέπεια –Death with Dignity Act- του 1994 ο οποίος ενεργοποιήθηκε ουσιαστικά το 1997. Από το 1997-2009 αναφέρεται ότι 341 ασθενείς τελικού σταδίου επέσπευσαν το θάνατο τους με βάση το νόμο. Η ευθανασία στο Όρεγκον παραμένει απαγορευμένη.³³⁷ Στις μέρες μας γίνεται ολοένα και περισσότερο γίνεται λόγος για ένα δικαίωμα στο θάνατο με αξιοπρέπεια. Ωστόσο διατυπώνεται η άποψη, ότι αν ο καθένας είχε το ηθικό δικαίωμα ώστε να του επιτραπεί ή να λάβει βοήθεια για να πεθάνει, αυτές οι θεσμικές εγγυήσεις δεν θα εκπλήρωναν με τον καλύτερο τρόπο την ηθική μας υποχρέωση να διευκολύνουμε το θάνατο μερικών ανθρώπων. Καθώς πολλές φορές η απόφαση των ασθενών για να πεθάνουν θα συνιστούσε μια πράξη ευμείνειας και απαλλαγής του φορτίου, που προσθέτουν στα αγαπημένα τους πρόσωπα.³³⁸

³³⁵ Emmanuel, J., Ezekiel, What is the Great Benefit of Legalizing Euthanasia of Physician- Assisted Suicide? *Ethics*, Vol. 109, No. 3. (Apr., 1999) σελ. 629

³³⁶ Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., *Εγκλήματα κατά της ζωής*, β' έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 426

³³⁷ Βούλτος Π., Χατζηνικολάου Φ., Ράϊκος Ν., Ντζάου Σ., *Σύγχρονη προσέγγιση της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας*, Εργαστήριο Ιατροδικαστικής – Τοξολογίας, Ιατρικής Σχολής Α.Π.Θ.

³³⁸ Velleman, J., David, Against the Right to Die, *Journal of Medicine and Philosophy* 17:665&678, 1992

3.4 Στωικές αργές στην ιατρική ηθική.

Στη σημερινή εποχή η ευθανασία ορίζεται ως η ελεήμων θανάτωση των ασθενών που πάσχουν από ανίατους πόνους. Σίγουρα, στη Στωική φιλοσοφία, η εύλογος εξαγωγή σε περίπτωση ανίατης ασθένειας που ερμηνεύεται ως ευθανασία, δε στηριζόταν στον οίκτο, ο οποίος άνηκε στην κατηγορία των παθών. Ειδικότερα, ο έλεος αποτελεί μια εκδήλωση της λύπης, μια άλογη συστολή γι' αυτόν που άδικα δυστυχεί. Όμως η ασθένεια, όπως και οτιδήποτε άλλο δεν αποτελεί κακό, καθώς ό,τι συμβαίνει δικαίως συμβαίνει και είναι απαραίτητο για την οικονομία του συνόλου. Γι' αυτό ο σοφός, οποίος διαθέτει τη δύναμη και την καθαρότητα του λόγου κυριαρχεί στα πάθη του και έτσι δεν θα αισθανθεί ποτέ οίκτο.

Όμως η Στωική ηθική, με τη ριζική εναντίωση της στον εγωισμό, χάρις στη διδασκαλία περί οικειώσεως είναι μια φιλοσοφική θεωρία που υποστήριξε την καθολικότητα των ηθικών καθηκόντων. Ο σοφός άνθρωπος κατανοεί τη θέση του μέσα στο σύμπαν και το γεγονός ότι αποτελεί τμήμα της καθολικής φύσης, όπως και οι άλλοι άνθρωποι με τους οποίους συνδέεται με δεσμούς συνοχής, συμπάθειας και άρρηκτης ενότητας. Η έννοια της *humanitas*, περιλαμβάνει την φιλανθρωπία και την ανθρωπιστική καλλιέργεια και αποτελεί μια προσαρμοστική ικανότητα και γενικώς μια καλή διάθεση και προαίρεση προς το συνάνθρωπο.³³⁹ Το καθήκον της φιλανθρωπίας είναι καθολικό και στηρίζεται στη φιλοστοργία και στο σεβασμό³⁴⁰ είναι η ηθική υποχρέωση να συμπεριφερόμαστε εξίσου καλά προς όλους τους ανθρώπους μόνο και μόνο επειδή είναι άνθρωποι.

Ο άνθρωπος οφείλει να κατανοήσει την *personam* που είναι κοινή για όλους τους ανθρώπους και θεμελιώνεται στην έλλογη φύση του ανθρώπου. Από αυτή πηγάζει το καθετί ορθό και πρέπον και από αυτή ξεκινά η λογική διερεύνηση των ανθρώπινων καθηκόντων.³⁴¹

³³⁹Clarke .L.S.,*Το ρωμαϊκό πνεύμα-Ιστορία της Ρωμαϊκής Σκέψης από τον Κικέρωνα ως το Μάρκο Αυρήλιο*,ό.π.,225

³⁴⁰Διογένης Λαέρτιος,*Άπαντα*3,Βιβλίο6,120: «Δοκεῖ δε καί γονέας σεβήσεσθαι ..φασίν δε και τήν πρός τά τέκνα φιλοστοργίαν φυσικήν εἶναι αὐτοῖς».

³⁴¹Sharples.W.R.,*Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*,ό.π.,σελ.182

Όπως γράφει ο Σενέκας, ζούμε μια κοινή ζωή και κανείς δεν μπορεί να ζήσει ευτυχισμένος, αν νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του καθώς αν θέλεις να ζήσεις για τον εαυτό σου, πρέπει να ζήσεις και για τους άλλους. Ο κοινός νόμος, η φύση προστάζει να ωφελώ τους συναθρώπους μου και όπου υπάρχει άνθρωπος υπάρχει και η δυνατότητα ευεργεσίας. Αυτό εξάλλου, προωθεί πάνω από όλα η φιλοσοφία:τη συμπάθεια μεταξύ των ανθρώπων, την ανθρωπιά και την κοινωνικότητα.³⁴²

Η φιλανθρωπία των Στωικών στηρίζεται στην οικειώση.³⁴³ Κι αν ακόμα ο οίκτος είναι ένα ηθικό ελάττωμα για το σοφό, τότε κάλλιστα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ο σοφός δε νοιάζεται για το συνάνθρωπό του. Ο οίκτος είναι ένα πάθος που βλάπτει και αυτόν που τον αισθάνεται και αυτόν που υποφέρει. Όμως η συμπάθεια και η φιλανθρωπία είναι καλά αισθήματα. Όπως γράφει ο Σενέκας, «κάνουμε και εμείς ότι και οι άνθρωποι με τα πάθη, όμως με διαφορετικό τρόπο».Ο Στωικός σοφός δεν γνωρίζει την αρετή της ταπεινότητας, γνωρίζει μόνο το μεγαλείο του ανθρώπου και όχι την αδυναμία του.³⁴⁴

Η φιλανθρωπία βασίζεται στην πραότητα και στην επιείκεια και στη φροντίδα για τους άλλους ανθρώπους, καθώς κάθε πράξη οφείλει να έχει κοινωνική διάσταση.(Μ.Αυρήλιος, *Τά εις εαυτόν*,ΙΧ.9 β&22).Πρέπει να αντιμετωπίζεις τους άλλους με ευνοϊκή διάθεση γιατί όλοι οι άνθρωποι είναι εκ φύσεως φίλοι και συγγενείς καθώς ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ευεργετικός.(Μ.Αυρήλιος, *Τά εις εαυτόν*,ΙΧ.27&9&42β).

Ο Σενέκας επανέρχεται στην αριστοτελική επιείκεια-clementia- ,η οποία στηρίζεται την ορθή αντίληψη των καταστάσεων και οδηγεί στην ευσπλαχνική μετριοπάθεια ιδιαίτερα στα δικαστικά και στα θεσμικά πλαίσια. Η επιείκεια διαφέρει από τη συμπόνοια, όσο διαφέρει η θρησκεία από τη δεισιδαιμονία, γιατί αν ο σοφός είναι εκτεθειμένος στον οίκτο, θα είναι επίσης και στο θυμό.³⁴⁵

³⁴²Σενέκα,*Επιστολή*90,ό.π.,σελ.31

³⁴³SVFI,197: «Η γάρ οικειώσις αἰσθησις ἔοικε τοῦ οικείου καί ἀντίληψις εἶναι».

³⁴⁴Edelstein Ladwing, *Ο Στωικός σοφός*,ό.π.,σελ.20&124&126.

³⁴⁵Nussbaum Martha, *Thearapy of Desire: Theory and Practice to Hellenistic Ethics*,ό.π., σελ .127,129 &Clarke .L.S.,*Το ρωμαϊκό πνεύμα-Ιστορία της Ρωμαϊκής Σκέψης από τον Κικέρωνα ως το Μάρκο Αυρήλιο*,ό.π.,217

Ο οίκτος είναι μια συναισθηματική ασθένεια, ένα ελάττωμα του μικροπρεπούς ανθρώπου ενώ η ευσπλαχνία είναι μια λειτουργία του αδιάφθορου λόγου. Καθώς υπάρχουν γυναίκες, γέροντες ή φαύλοι οι οποίοι επηρεάζονται από τα δάκρυα των εγκληματιών και καθώς κυριεύονται από αισθήματα ελέους θα ήταν έτοιμοι να τους ανοίξουν την πόρτα της φυλακής. Ο οίκτος εξετάζει τη δύσκολη θέση κάποιου και δεν εστιάζει στις αιτίες, ενώ η ευσπλαχνία στηρίζεται στο λόγο.³⁴⁶ Είναι μια άγνοια των γνήσιων αξιών, μια κατάσταση θλίψης που προκαλείται από τις δυστυχίες των άλλων, η οποία δεν βοηθά ουσιαστικά τον άνθρωπο. Προπάντων, ο στωικός σοφός πρέπει να βοηθήσει τους ανθρώπους να διορθώσουν τα λάθη τους, με τη διδασκαλία των γνήσιων αξιών και αν αυτή η προσπάθεια δεν τελεσοσφορήσει, τότε θα πρέπει να δείξει υπομονή και φιλανθρωπία.³⁴⁷ Η βοήθεια του σοφού δεν έχει συναισθηματικά κίνητρα αλλά στηρίζεται στο δεσμό που ενώνει όλους τους ανθρώπους και από όλες τις αρετές του ανθρώπου καμιά δεν είναι πιο αρμόζουσα από την επιείκεια.³⁴⁸

Στη σύγχρονη ιατρική βασικές βιοηθικές αρχές είναι η ευεργεσία, η μη βλάβη, η δικαιοσύνη και ο σεβασμός της αυτονομίας του προσώπου και της ικανότητας του προσώπου να λαμβάνει τις αποφάσεις του αυτεξούσια.³⁴⁹ Η αρχή της ευεργεσίας, στη στωική ηθική στηρίζεται στο καθολικό καθήκον της φιλανθρωπίας και στο σεβασμό της ανθρώπινης φύσης. Πολλοί ψυχοθεραπευτές δεν επιθυμούν, όπως είδαμε, να αναλαμβάνουν ασθενείς με αυτοκαταστροφικές τάσεις. Οι Στωικοί φιλόσοφοι θα πρότειναν ότι ο ιατρός θα πρέπει να διαθέτει τη φρόνηση, τη γνώση του τι προτιμητέο σε κάθε περίπτωση και να μην αισθάνεται φόβο για την έκβαση της ασθένειας, καθώς αυτό που έχει αξία είναι η ηθική πρόθεση και όχι τα αποτελέσματα της πράξης. Θα συνιστούσαν την ευλάβεια, την προσοχή στον ασθενή, χωρίς όμως ο γιατρός να αισθάνεται λύπη ή φόβο καθώς αυτά συνιστούν ανεξέλεγκτες διαταραχές που οφείλονται στην υπερεκτίμηση της αξίας των αδιάφορων πραγμάτων και που μπορούν να θολώσουν την κρίση κατά τη λήψη των αποφάσεων.³⁵⁰

³⁴⁶ Seneca, *Moral and Political Essays*, edit. & transl. by John M. Cooper & J. F. Procope, Cambridge University Press, Great Britain 1995, σελ. 125 & 161

³⁴⁷ Pierre Habor, *The inner citadel*, ό.π., 225

³⁴⁸ Clarke L.S., *Το ρωμαϊκό πνεύμα-Ιστορία της Ρωμαϊκής Σκέψης από τον Κικέρωνα ως το Μάρκο Αυρήλιο*, ό.π., 217

³⁴⁹ Beauchamp L. Tom. & Childress F. James, *Principles of Biomedical Ethics*, 5th edition, Oxford University Press, 2001, σελ. 12.

³⁵⁰ Papadimos J. Thomas, *Stoicism, the physician, and the care of medical outliers*, *BMC Medical Ethics*, 2004, 5:8

Η εξουσία αυτοπραγίας αποτέλεσε κεντρική αρχή της φιλοσοφίας των Στωικών και απαραίτητη προϋπόθεση της ηθικότητας. Η ελευθερία βασιζόταν στην έλλογη φύση του ανθρώπου και στη δυνατότητα του να ακολουθεί το φυσικό νόμο, οποίος είναι θεϊκός. Η δέσμευση και η υποταγή στον καθολικό νόμο, στον ορθό Λόγο που διέπει τη φύση παρέχει στον άνθρωπο την δυνατότητα της αυτονομοθεσίας και της αυτονομίας μόνο και μόνο γιατί και ο ίδιος ο άνθρωπος είναι μέρος του καθολικού Λόγου. Μόνο αν ο άνθρωπος ζει σε συμφωνία με τον φυσικό νόμο και πράττει σύμφωνα με αυτόν, είναι ελεύθερος γιατί ο ανθρώπινος λόγος είναι απόσπασμα του θείου λόγου. Η αυτονομία προϋποθέτει μια βαθιά γνώση του κόσμου και της θέσης που έχει ο άνθρωπος μέσα σ' αυτόν που τον οδηγεί στην δέσμευση του από τον φυσικό νόμο, ο οποίος είναι η πηγή της ηθικότητας.³⁵¹

Η εύλογος εξαγωγή στηρίζεται στην ικανότητα του ανθρώπου να πράττει έλλογα, ακολουθώντας τις επιταγές του φυσικού νόμου που είναι συνάμα και η ηθική νόρμα. Η ζωή δεν έχει απόλυτη αξία, είναι ένα προτιμητέο αδιάφορο, και σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις, όταν διακυβεύεται η πηγή της ηθικότητας, δηλαδή ο λόγος, υπάρχει η δυνατότητα αποχώρησης από τη ζωή στο σωστό καιρό και για το σωστό λόγο. Μ' αυτόν τον τρόπο οι Στωικοί θα αποδέχονταν την εκούσια ευθανασία στο πλαίσιο της μελέτης του φυσικού θανάτου σε περιπτώσεις αδήριτης πνευματικής έκπτωσης, όταν όμως οι λόγοι δεν είναι η δειλία και η λιποψυχία αλλά για λόγους αξιοπρέπειας και ποιότητας ζωής. Φυσικά, η εύλογη εξαγωγή δεν ήταν ιατροκοιμημένη.

Για την ακούσια ευθανασία, αυτού του ασθενούς που δεν έχει συνείδηση της ύπαρξής του, είναι υπερβολικά αναχρονιστικό να αναμένεται στωική απάντηση. Όμως, αφού, η αρετή και η κακία, η ορμή και η αφορμή είχαν τόση σημασία για τη Σχολή, αφού ο οριακός αυτός ασθενής δεν μπορεί να έχει τέτοιες ιδιότητες, ενδεχομένως να ήταν πιο εύκολη η κατάφαση της Στοάς στην ευθανασία τέτοιων περιπτώσεων.³⁵² Ο αφόρητος και καταστρεπτικός πόνος είναι η πιο λογική ηθική δικαιολόγηση για την ευθανασία και την ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Στη στωική θεωρία ο πόνος είναι μια από τις πέντε αιτίες και αποτελεί αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη για την ηθική δικαιολόγηση της εύλογου εξαγωγής.

³⁵¹Cooper John, *Stoic Autonomy*, ό.π.,σελ.26&27.

³⁵²Γαλανάκης Εμμ., *Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία Ελληνική Γραμματεία*,ό.π.,σελ.159

Η ασθένεια και ο πόνος μόνο όταν οδηγεί στη διανοητική έκπτωση και μόνο εφόσον ο καιρός είναι κατάλληλος μπορεί να δικαιολογήσει ηθικά την ευθανασία, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη το χαρακτήρα του συγκεκριμένου ανθρώπου. Όμως και σήμερα, με την ιατρική πρόοδο, ο πόνος δεν μπορεί ηθικά να δικαιολογήσει την ευθανασία³⁵³. Και αυτό γιατί θα παραμελούνταν η καταπραυντική φροντίδα, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή στον Ιατρικό Κώδικα δεοντολογίας, αφού σύμφωνα με το άρθρο 29.1 ο ιατρός σε κάθε περίπτωση ανίατης ασθένειας που βρίσκεται στα τελικά της στάδια, ακόμη κι αν εξαντληθούν όλα τα ιατρικά θεραπευτικά μέσα, οφείλει να φροντίζει για την ανακούφιση των ψυχοσωματικών πόνων του ασθενή. Επίσης, οφείλει να του παρέχει παρηγορητική φροντίδα και σε κάθε περίπτωση να συμπαρίσταται στον ασθενή μέχρι το τέλος της ζωής του και να φροντίζει να διατηρεί την αξιοπρέπεια του μέχρι το σημείο αυτό.³⁵⁴

Ως προς την ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία, οι Στωικοί ήταν πρόθυμοι να υποστηρίζουν κάποιες μορφές της, αν είχαν εξετάσει άμεσα το θέμα. Οι ιστορίες που καταγράφονται από τους αρχαίους φιλοσόφους για τις στωικές αυτοκτονίες περιλαμβάνουν τέτοια βοήθεια και δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση. Αλλά οφείλουμε να θυμόμαστε ότι οι στωικοί περιορισμοί στην ίδια την αυτοκτονία είναι αυστηροί και η φύση της δικαιολόγησης που προσφέρεται σπάνια θα δικαιολογούνταν ηθικά. Αυτό προσιδιάζει καλά με τους υπάρχοντες κανόνες της ιατρικής πρακτικής.³⁵⁵

Ο Van Hoof περιγράφοντας την αυτοκτονία του Σενέκα – την οποία θεωρεί ως την πιο γνωστή περίπτωση ευθανασίας υπό την αρχαία έννοια, συμπεραίνει ότι υπάρχουν σαφώς θετικές ενδείξεις ότι κάποιοι αρχαίοι γιατροί ήταν έτοιμοι να βοηθήσουν στην αυτοκτονία. Ο L. Edelstein έχει την ίδια άποψη, ενώ ο Nutton χαρακτηρίζει αυτά τα στοιχεία πολύ πενιχρά.³⁵⁶

³⁵³ Protopapadakis .D.Evangelos, Notions of the Stoic Value Theory in Contemporary Debates: Euthanasia and Assisted Suicide,σελ.3-4

³⁵⁴Νόμος 3418 Φ.Ε.Κ.Α΄287/28-11-2005,Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας, Άρθρο 29.

³⁵⁵Becker .C.Lawrence, Human Health and Stoic Moral Norms,ό.π.,σελ231

³⁵⁶Van Hoof.A.J.L., Ancient euthanasia: ‘good death’ and the doctor in the graeco- Roman world,ό.π.,σελ.983-984 &Mendelson Danuta, Roman concept of mental capacity to make end- of – life decisions, ό.π.,σελ.208-209

Όταν ο Σενέκας κατηγορήθηκε για συμμετοχή στην συνωμοσία του Πείσωνα , εξαναγκάστηκε από τον Νέρωνα να αυτοκτονήσει με το κόψιμο των φλεβών του. Επειδή όμως η ροή του αίματος ήταν αργή και το σώμα του ήταν εξασθενημένο , ζήτησε τη συνδρομή του Statii Annaeu , τον οποίο εμπιστευόταν γιατί ήταν χρόνια φίλος του και σπουδαίος γιατρός ,ώστε να του παράσχει το κώνειο , το οποίο είχε ωρίτερα παρασκευασθεί γι'αυτόν.³⁵⁷ Ο Hoof, αναφέρει ότι ήταν ο γιατρός που του προσκόμισε το κώνειο ύστερα από παράκληση του Σενέκα³⁵⁸ ενώ η D.Mendelson σημειώνει ότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες προμηθεύτηκε το δηλητήριο είναι άγνωστες. Ο γιατρός ήταν ολοφάνερα απρόθυμος να χορηγήσει το φάρμακο, γιατί ο Σενέκας έπρεπε να τον ικετεύσει για να το δώσει. Όπως καταγράφει ο Tacitus, ο Σενέκας το ήπιε χωρίς αποτέλεσμα και η ανεπάρκεια της δόσης δηλώνει ότι ο φιλόσοφος δεν προμηθεύτηκε το φάρμακο από το γιατρό ή κατόπιν ιατρικής συμβουλής. Το εδάφιο δηλώνει ότι οι Ρωμαίοι γιατροί ήταν απρόθυμοι στο να χορηγήσουν το θανατηφόρο φάρμακο , ακόμα και για ένα άτομο που είχε φτάσει στη φάση της αυτοεκμηδένισης.³⁵⁹

Η απροθυμία του γιατρού να χορηγήσει το κώνειο ίσως επηρεάστηκε από το γεγονός ότι η αυτοκτονία του Σενέκα δεν ήταν εθελοντική αλλά ήταν μια έκτακτη δικαστική ποινή που του επιβλήθηκε από το Νέρωνα Η νομική υπόσταση του Annaeu Statii είναι άγνωστη , όμως η μεγάλη πλειοψηφία των γιατρών ήταν είτε σκλάβοι είτε απελεύθεροι. Η χρήση δηλητηρίων και ολέθριων φαρμάκων –veneficium- συνιστούσε ένα σοβαρότατο αδίκημα και οι σκλάβοι είτε οι απελεύθεροι που αποδεικνύονταν ένοχοι , σταυρώνονταν ή καταδικάζονταν να παλέψουν με άγρια ζώα. Οι Ρωμαίοι πολίτες είχαν ένα έννομο δικαίωμα να αρνηθούν την θεραπευτική αγωγή, που προϋπέθετε την παρουσία διανοητικής διαύγειας και ευγενών κινήτρων καθώς και το στάθμισμα των ιατρικών παραγόντων , του συναισθηματικού κόστους , των κοινωνικών δεσμεύσεων και των φιλοσοφικών αξιών που υιοθετούσαν.³⁶⁰

³⁵⁷Hill.D.Timothy, *Ambitiosa Mors- Suicide and Self in Roman Thought and Literature*,ό.π., σελ.181

³⁵⁸Van Hoof.L.J.Anton, *Ancient euthanasia: 'good death' and the doctor in the graeco- Roman world*,ό.π.,σελ.983

³⁵⁹Mendelson Danuta, *Roman concept of mental capacity to make end- of – life decisions*, ό.π.,σελ.208-209

³⁶⁰Ο.π.,σελ.207,208&209

Επιπλέον, θεμελιώδης στωική αρετή είναι η δικαιοσύνη, η οποία συνδέεται πρώτα από όλα με τον ορθό λόγο και την κοινή φύση. Ο ορθός λόγος, ως γενικός λόγος που διέπει το σύμπαν, είναι αυτός που προσδιορίζει την θέση του κάθε όντος μέσα στον κόσμο, εφόσον η έλλογη συνεκτικότητα του σύμπαντος κόσμου προσδιορίζει με ενάργεια τη θέση του κάθε όντος. Το κάθε όν πρέπει συνεπώς να καταλαμβάνει τη θέση που προκύπτει από την έλλογη προκαθορισμένη φύση του με τα άλλα όντα. Αυτό όμως συμπίπτει με την αρχή της δικαιοσύνης, το να απονέμεται δηλαδή στον καθένα αυτό που του αξίζει.³⁶¹

Η δικαιοσύνη συνδέεται άρρηκτα με την ευσέβεια, καθώς η δικαιοσύνη είναι μια πράξη θέσπισης από το θεό και η προσωποποίηση της φύσης και του ορθού λόγου-, με την επιστήμη της ευεργεσίας, με την ευκοινωνησία και με την ευσυναλλαξία. Στους Στωικούς ανήκει η πατρότητα του φυσικού δικαίου.³⁶² Η φιλανθρωπία περιλαμβάνει την φιλικότητα και την φιλοστοργία και την ομόνοια ενώ η αδικία είναι αμάρτημα το οποίο προκαλεί βλάβη τόσο προς αυτόν που το διαπράττει όσο και προς τον άλλο. Στα πλαίσια της ευεργεσίας υπάγεται και η ωφέλεια και η μη βλάβη καθώς η ωφέλεια είναι η κίνηση ή η στάση σύμφωνα με την αρετή ενώ η βλάβη είναι η άγνοια ή η κίνηση που προέρχεται από άγνοια.³⁶³

Σε μια πρόσφατη έρευνα για τους ογκολόγους των Η.Π.Α, αποκάλυψε την έκπληξη διαπιστώνοντας ότι εκείνοι οι γιατροί που ανέφεραν ότι τα διοικητικά, οικονομικά και άλλα εμπόδια τους απέτρεψαν από την παροχή μιας ολοκληρωμένης φροντίδας που ήθελαν για τους καταληκτικούς ασθενείς τους ήταν πιθανότερο να είχαν διενεργήσει ευθανασία ή ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία κατά τον τελευταίο χρόνο, 1997-1998.³⁶⁴

³⁶¹SVFIII,326: «Οὐ γὰρ ἐστὶν εὐρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν, οὐδ' ἄλλην γένεσιν, ἢ ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τῆς κοινῆς φύσεως» & SVFIII,363: «Δικαιοσύνη ἐστὶ ἀπονεμητικὴ τῶν κατ' ἀξίαν».

³⁶²SVFIII,308: «Φύσει τέ τό δίκαιον εἶναι καὶ μὴ θέσει».

³⁶³SVFIII,117: «Ὡφελεῖν δέ ἐστι κινεῖν ἢ ἴσχειν κατ' ἀρετὴν, βλάπτειν δέ κινεῖν ἢ ἴσχειν κατὰ κακίαν».

³⁶⁴Emmanuel, J., Ezekiel, What is the Great Benefit of Legalizing Euthanasia of Physician-Assisted Suicide? ό.π., σελ.639

Ιατρικά και κοινωνικά , μπορεί να είναι πιθανό να διατηρηθεί μια καλή ποιότητα ζωής γι' αυτούς τους ασθενείς , αλλά μπορεί επίσης να θεωρηθεί πολύ επιζήμιο καθώς μια τέτοια ενέργεια μειώνει σημαντικά τις ευκαιρίες και τους πόρους για τους υγιείς ανθρώπους. Σ' αυτό το σημείο η στωική ηθική θεωρία θα έδινε μια χαρακτηριστική αυστηρή απάντηση καθώς το κόστος , η δυσκολία καθ η στεναχώρια για τη φροντίδα αυτών των ασθενών δεν μετράει αν η φροντίδα απαιτείται από την αρετή ή είναι σύμφωνα μ' αυτή.

Το πρωτεύον ζήτημα για τη στωική θεωρία και τη στωική πρακτική είναι αν το άτομο που πεθαίνει μπορεί να διατηρηθεί ως δραστήριο και ενεργά έλλογον. Η απάντηση σ' αυτή την ερώτηση θα εξαρτάται πάντα από το χαρακτήρα του συγκεκριμένου προσώπου , την ψυχολογία του, την ιατρική του κατάσταση και τις κοινωνικές συνθήκες. Μπορεί οι σοφοί να είναι ευτυχισμένοι σε κάθε περίπτωση , αλλά δεν είμαστε όλοι σοφοί και η στωική ηθική θεωρία μας διδάσκει να αντιμετωπίζουμε τους ανθρώπους όπως είναι και όχι όπως θα θέλαμε να είναι. Οι Στωικοί δεν πλαισίωσαν αυτά τα ζητήματα από την άποψη του επικείμενου θανάτου και της κακής ηδονικής εμπειρίας του ανθρώπου που πεθαίνει. Αυτά αποτελούν δευτερεύοντα ζητήματα και νομοθετήματα που προσπαθούν να περιορίσουν τις αποφάσεις περί θανάτου με αξιοπρέπεια και σ' αυτές τις περιστάσεις θα αποκηρύσσονταν από του Στωικούς.³⁶⁵

³⁶⁵Becker .C.Lawrence, Human Health and Stoic Moral Norms,ό.π.,σελ232

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι Στωικοί σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις και υπό αυστηρές προϋποθέσεις, ηθικά δικαιολόγησαν την αυτοκτονία όχι για λόγους δειλίας ή απογοήτευσης ή φόβου αλλά ως δυνατότητα που επιβεβαιώνει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Η στωική αξιοπρέπεια στηρίζεται στην αξία του λόγου που ενυπάρχει στον κάθε άνθρωπο χωρίς καμιά εξαίρεση. Αυτή η αναγνώριση της αξίας της ανθρώπινης φύσης δημιουργεί την πίστη και το σεβασμό στα θεμελιώδη συστατικά της, στο λόγο και στην ηθικότητα. Η έννοια του προσώπου εκφράζεται συνυποδηλωτικά με τη λέξη *persona* στον Κικέρωνα και οι ρίζες της ανάγονται στην όψιμη αρχαιότητα, με τον ορισμό του Βοήθιου, όπου πρόσωπο είναι η ατομική ουσία μιας έλλογης φύσης.³⁶⁶

Οι Στωικοί περισσότερο από τους υπόλοιπους Έλληνες φιλοσόφους έδωσαν αξία στο ανθρώπινο πρόσωπο, θεωρώντας το ανθρώπινο λογικό, μέρος του κοινού λόγου της φύσης, απόσπασμα του θεού και δέχθηκαν θεωρητικά την ηθική ισότητα των ανθρώπων και την εσωτερική τους αυτονομία. Η αξιοπρέπεια στη Ρώμη ήταν καταρχήν μια πολιτική έννοια. Η ευγενής καταγωγή, το δημόσιο λειτούργημα, η κοινωνική προσφορά καθώς και ο τρόπος έκφρασης και διαγωγής ήταν ουσιώδη γνωρίσματα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με τον Κικέρωνα όμως αρχίζει να διαγράφεται μια στροφή προς την εσωτερική αξιοπρέπεια, και εδώ βρίσκονται οι ρίζες της σύγχρονης έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.³⁶⁷ Υπάρχει μια κοινή σύσταση των ανθρώπων μεταξύ τους και ο άνθρωπος δεν πρέπει να είναι ξένος για τον άνθρωπο, ακριβώς επειδή είναι άνθρωπος. Οι έννοιες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του ανθρωπισμού και της προσωπικότητας που αποτελούν το ουσιαστικό προοίμιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι έννοιες που απηγούνται στο Στωικισμό τουλάχιστον του Παναιτίου, στο *De Officiis* Κικέρωνα και που θεμελιώνουν τα ουσιαστικά ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα προσωπικότητας όπως έχουν αποκληθεί.³⁶⁸

³⁶⁶Κονδύλη Παναγιώτη, *Περί Αξιοπρέπειας*, μτφρ. Λευτ. Αναγνώστου, Ίνδικτος, Αθήναι 2002,σελ.21

³⁶⁷Ο.π.,σελ.17

³⁶⁸Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Ο Νόμος της φύσεως στη Στοά-μία έννοια θεμελιακή για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ό.π., σελ 142

Η βασική καινοτομία είναι το γεγονός ότι στο εξής όλοι οι άνθρωποι επειδή ακριβώς είναι άνθρωποι διαθέτουν αξιοπρέπεια. Η αξιοπρέπεια δεν αποτελεί μόνο προνόμιο αλλά και μια καθολικά δεσμευτική επιταγή και αποτελεί τη βάση του ηθικού καθήκοντος στη στωική θεωρία. Στηρίζεται στον ορθό λόγο , πηγάζει από το φυσικό νόμο , αποτελεί το θεμέλιο της ηθικότητας και δικαιώνει την ανθρώπινη φύση καθώς ο άνθρωπος ανακαλύπτει τον αυθεντικό εαυτό του. Οι Στωικοί είχαν διδάξει ότι δεν ήταν απλή σύμβαση να σέβεται ο άνθρωπος τα δικαιώματα του άλλου, αλλά ότι μάλλον η συνείδηση της εκτίμησης των άλλων ήταν ριζωμένη μέσα του , ήταν πραγματικά η φύση του και έχει γραφτεί ότι χωρίς το στωικό φυσικό νόμο δεν θα υπήρχε η αμερικανική ή η γαλλική επανάσταση.³⁶⁹

Η αξιοπρέπεια αποτελεί μια φυσική έννοια και πηγάζει από το γεγονός του κοινού ορισμού του ανθρώπου ,αποτελεί αρετή, ηθικό χαρακτηριστικό και αξία που εξαιτομικεύει τον άνθρωπο και τον καθιστά πρόσωπο. Ο άνθρωπος είναι ιερό πράγμα για τον άνθρωπο και δεν υπάρχει τίποτα πιο πολύτιμο από το όνομα του ανθρώπου(Senecas, *Ep.Morales*,95,33) και ο άνθρωπος οφείλει να κατανοήσει ότι δεν είναι απλά μέρος αλλά οργανικό μέλος της του σύμπαντος κόσμου και να γι' αυτό πρέπει να αγαπήσει την ανθρώπινη φυλή(Μ.Αυρήλιος,*Τά εις ένατόν*,VII.31).

Η εύλογος εξαγωγή δικαιώνεται ηθικά από τους Στωικούς όταν σε σπάνιες περιπτώσεις διακυβεύεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια , σε οριακές καταστάσεις όπου η δυνατότητα της αυτονομούμενης βούλησης και του έλλογου αναστοχασμού βρίσκονται υπό καθεστώς διακινδύνευσης. Η στωική αρετή δεν είναι μια κατάσταση αλλά μια ενεργητική διάθεση και όταν αυτή εκπίπτει , διακυβεύεται η ακεραιότητα του προσώπου, η ηθική ταυτότητα του προσώπου. Η αξιοπρέπεια , ως καθολικά δεσμευτική αρχή , υποδεικνύει τον σεβασμό σε ανθρώπους που βρίσκονται σε οριακές καταστάσεις και οι οποίοι με γενναιότητα και ηθικό φρόνημα επιλέγουν να αποχωρήσουν από τη ζωή όχι φόβο ή αναζητώντας την αυτοκτονία ως λύτρωση αλλά ως μια δυνατότητα που επισφραγίζει τις βασικές τους αξίες μέσα από μια διαδικασία έλλογου αναστοχασμού.

³⁶⁹ Δραγώνα –Μονάχου Μυρτώ, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*,ό.π.,σελ.49

Επίσης , κάποιες μορφές ευθανασίας, πιθανόν να εγκρίνονταν από τους Στωικούς , σε περιπτώσεις όπου υπάρχει ζωή αλλά όχι και η προοπτική του βίου, της έλλογης δράσης και της ερμηνευτικής θέασης του κόσμου.

Η αξιοπρέπεια είναι ένα δικαίωμα που έχουν όλοι οι άνθρωποι να μην ανέχονται την αναξιοπρέπεια, να μην αντιμετωπίζονται με τρόπους που στον πολιτισμό ή στην κουλτούρα τους θεωρούνται ως ένδειξη ασέβειας. Αυτό το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια θεωρείται ότι είναι πιο θεμελιώδες και επείγον από το δικαίωμα στην ευεργεσία. Είναι πιο επιβεβλημένο γιατί ενώ η αγαθοπραξία είναι δεσμευμένη από τους διαθέσιμους πόρους ενώ η αξιοπρέπεια επιβάλλει να αναπτύξουμε το απαιτούμενο ελάχιστο για την προστασία της. Το δικαίωμα ενός προσώπου να αντιμετωπιστεί με αξιοπρέπεια είναι το δικαίωμα να αναγνωρίζουν οι άλλοι τα κριτικά ενδιαφέροντά του, την αναγνώριση ότι είναι ένα είδος πλάσματος που έχει ηθική στάση και που είναι εγγενώς σημαντικό γι' αυτόν η πορεία της ζωής του.³⁷⁰

Στην καντιανή θεωρία, η ίδια η ανθρωπότητα είναι μια αξιοπρέπεια ,διότι ο άνθρωπος δεν μπορεί από κανέναν άνθρωπο να χρησιμοποιείται απλώς ως μέσον, αλλά πρέπει πάντοτε να χρησιμοποιείται και ως σκοπός , και σε τούτο ακριβώς συνίσταται η αξιοπρέπεια του.³⁷¹ Οι Στωικοί θεωρούνται σημαντικοί πρόδρομοι της θεωρίας του Κάντ καθώς η αυτονομία και στις δυο αυτές ηθικές θεωρίες θεωρείται ως η βάση της ηθικής –καθήκον, αρετή-και η πηγή του ηθικού νόμου απορρέει από το Λόγο που έχει παγκόσμια και καθολική έννοια. Η διαφοροποίηση τους εδράζεται στο γεγονός στη διαφορετική σύλληψη του λόγου, όπου για τους Στωικούς είναι ένα ολόκληρο σύστημα εννοιών που απαρτίζουν μια βασική γνώση του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου μέσα στα κοσμικά πλαίσια ενώ για τον Κάντ αποτελεί αναγκαστικά κάτι το τυπικό,ένα ζήτημα λογικής συνέπειας στο συλλογισμό κάποιου από δεδομένες προτάσεις σε κατάλληλα συμπεράσματα και από αφηρημένες καθολικές αρχές για την οργάνωση της εμπειρίας. Αυτή η διαφορά στην κατανόηση του Λόγου και της ορθολογικότητας είναι στην πραγματικότητα μια κεντρική και θεμελιώδης διαφορά μεταξύ της παράδοσης της αρχαίας φιλοσοφίας και της σύγχρονης από την Αναγέννηση και έπειτα.³⁷²

³⁷⁰Dworkin Ronald, *Life's Dominion: An Argument about Abortion and Euthanasia*,ό.π., σελ.233,236

³⁷¹Κονδύλη Παναγιώτη, *Περί Αξιοπρέπειας*,ό.π.,σελ.68

³⁷²Cooper John ,*Stoic Autonomy*, στο J.Cooper ,ό.π., σελ.25&26

Στη σημερινή εποχή η αξιοπρέπεια , σε αντίθεση με τα έννομα αγαθά , δεν μπορεί να προσβληθεί για χάρη του υπέρτερου συμφέροντος ή σε περιπτώσεις άμυνας ή ως ποινή κατά συγκεκριμένου ανθρώπου φορέα της . Καθώς και σε επίπεδο διεθνών κανόνων, ενώ προβλέπονται περιπτώσεις αφαίρεσης και της ανθρώπινης ζωής στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια απολαμβάνει απόλυτης προστασίας.³⁷³

Οι Στωικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να συμφιλιώσουν τους ανθρώπους με την κοινή τους μοίρα που είναι ο θάνατος και γι' αυτούς η αυτοκτονία δεν αποτελεί μια αδικαίωτη φυγή από μια αφόρητη ζωή αλλά μια προσήκουσα πράξη που είναι απόρροια έλλογου αναστοχασμού και μια έσχατη εκδήλωση του ηθικού φρονήματος και της ελευθερίας. Ο θάνατος δεν είναι ούτε δικαίωμα , ούτε καθήκον. Σε οριακές στιγμές , που η υποκειμενική διάσταση της ζωής υπερχειλίζει, έδωσαν τη δυνατότητα στον άνθρωπο να αποφασίζει σε πρώτο πρόσωπο την ώρα του θανάτου του και το θεμιτό να διατηρεί την αξιοπρέπεια του την έσχατη ώρα . Στη σημερινή εποχή , παρατηρείται αύξηση των αυτοκτονιών που οφείλονται σε ψυχολογικά αίτια. Οι Στωικοί ,θεωρώ, ότι θα ερμήνευαν αυτό το γεγονός απλά στο ότι ο σύγχρονος άνθρωπος απομακρύνθηκε από την πηγή της ευδαιμονίας που είναι η αρετή, και απεμπόλησε την αξία της αυθεντικής του ύπαρξης .Στο γεγονός ότι ξέμαθε να πεθαίνει καλά όπως ξέμαθε και να ζει καλά .Χρειάζεται πρώτα να αγαπήσουμε τον εαυτό μας και να διαφυλάξουμε την ψυχή μας και έπειτα να αγαπήσουμε την ανθρώπινη φυλή και τότε τίποτα δεν θα μας φαίνεται ξένο , ακόμα και ο θάνατος.

³⁷³Μανωλεδάκης Ιωάννης, «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας ; στο Ι.Μανωλεδάκης –C.Prittwitz επιμέλεια έκδ. *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, Ελληνογερμανικό συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1995, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997,σελ.17

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κοινή μοίρα όλων των ανθρώπων, που ανήκουν στη φυλή των θνητών, είναι ο θάνατος. Απ' όλους τους φόβους που καταδυναστεύουν τον άνθρωπο, κανένας δε συγκρίνεται με το δέος που του προκαλεί η συνείδηση της θνητότητάς του. Ένα παράδοξο είδος θανάτου είναι η αυτοκτονία καθώς ορίζεται ως ο τραγικός θάνατος, τον οποίο επιλέγουν εκείνοι, που πιεσμένοι από την ανάγκη, τους βρίσκει ο αβάστακτος πόνος μιας αδιέξοδης δυστυχίας. Κανείς δεν έχει κανένα έλεγχο πάνω στο θάνατό του. Όμως, η αυτοκτονία, δίνει τη δυνατότητα στον αυτόχειρα να καθορίζει το χρόνο του θανάτου του.

Στη σημερινή εποχή ο αριθμός των αυτοκαταστροφικών πράξεων λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις ενώ ένα σημαντικό αριθμός των αυτοκτονιών δεν καταγράφεται είτε σκόπιμα-έχοντας ως στόχο την απόκρυψη της πραγματικής αιτίας θανάτου για την αποφυγή του κοινωνικού στίγματος-, είτε χωρίς πρόθεση-λόγω αντικειμενικής αδυναμίας στο να διευκρινιστούν οι συνθήκες θανάτου.

Η Στωική φιλοσοφία αναδεικνύεται ιδιαίτερα επίκαιρη καθώς έρχεται να συμφιλώσει τον άνθρωπο με το θάνατο, καθώς ο θάνατος δεν αποτελεί δεινό αλλά απλά αποτελεί τον καιρό, τη στιγμή που η ύλη σε εκείνα τα στοιχεία από τα οποία συντέθηκε και έτσι βρίσκουμε παρηγοριά με το να αισθανόμαστε ότι η αποκατάσταση του κορμιού μας υπηρετεί έναν ουσιώδη ρόλο στη μεγαλύτερη ζωή του σύμπαντος. Η στωικότητα αποτελεί την κλασική ηθική στάση της εγκαρτέρησης και της γαλήνιας αντιμετώπισης των δυσχερειών της ζωής και των δεινών που κατατρύχουν την ανθρώπινη ύπαρξη, μεταξύ των οποίων το φοβερότερο είναι ο θάνατος.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να ανασυνθέσει τις θεμελιώδεις αρχές και τα βασικά επιχειρήματα με τα οποία δικαιολογείται ηθικά η αυτοκτονία σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις. Η εύλογος εξαγωγή των Στωικών αποτελεί μια δυνατότητα διαφύλαξης της ελευθερίας σε περιπτώσεις διακινδύνευσης της αξιοπρέπειας και της ακεραιότητας του βίου. Σε οριακές καταστάσεις που η υποκειμενική διάσταση της ζωής υπερχειλίζει, ο άνθρωπος μπορεί να αποφασίσει σε πρώτο πρόσωπο την ώρα του θανάτου του, χωρίς μεμψιμοιρία και φόβο και κάτω βέβαια από εξαιρετικά αυστηρές προϋποθέσεις. Η εύλογος εξαγωγή δεν αποτελεί μια τραγική απόληξη της ζωής, αλλά μια πράξη αντίστασης σε περιπτώσεις που διακυβεύεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η σταθερή ενάρετη διάθεση.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θα γίνει μια ανασύσταση των βασικών αρχών της Στωϊκής φιλοσοφίας και η διάκριση των τριών μερών του φιλοσοφικού τους λόγου. Ιδιαίτερα θα διασαφηνιστούν βασικές αρχές της Στωϊκής θεωρίας, όπως η φύση και ο λόγος. Η φύση έχει περιγραφική και δεοντολογική αξία και ταυτίζεται με την Πρόνοια, με την ειμαρμένη, με τον ορθό λόγο. Είναι όχι λογικά ισότιμη του ορθού λόγου, αλλά αυτή που έχει τον ορθό λόγο ως αναγκαίο χαρακτηριστικό της, είναι μια αξιακή και ηθική αρχή. Επίσης, αν και οι Στωϊκοί δέχτηκαν πολλές επικρίσεις καθώς η θεωρία τους περί ειμαρμένης θεωρήθηκε ατελέσφορη, κατόρθωσαν να διασώσουν την ανθρώπινη ελευθερία στα πλαίσια ενός αιτιοκρατούμενου κόσμου. Η ειμαρμένη είναι μια δύναμη πνευματική, η υλοποίηση της θείας βούλησης και ορίζει εκ των προτέρων τις δυνατότητες που ενδέχεται να ακολουθήσει ένα γεγονός. Το ποια όμως από τις δυνατότητες θα επιλεγεί αποτελεί αποτέλεσμα της ανθρώπινης προαίρεσης και συγκατάθεσης.

Στο δεύτερο μέρος αναλύονται βασικές αρχές της Στωϊκής ηθικής, όπως οι έννοιες της αρετής, των καθηκόντων και των κατορθωμάτων. Στη Στωϊκή δεοντολογική ηθική προκρίνεται η πρόθεση και το κίνητρο και όχι το περιεχόμενο της πράξης καθεαυτό για τελικό κριτήριο της ηθικής αποτίμησης. Η ηθική αποτίμηση δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός της επιτυχίας του επιθυμητού αποτελέσματος. Στη Στωϊκή αξιολογία, το μόνο αγαθό από ηθικής απόψεως είναι η αρετή, η οποία είναι αυτάρκης για την επίτευξη της ευδαιμονίας. Όλα τα άλλα είναι αδιάφορα από ηθικής απόψεως, δεν εξαρτώνται από εμάς και δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία της ευδαιμονίας. Η ζωή δεν έχει απόλυτη αξία, ανήκει στα προτιμώμενα αδιάφορα και δεν αποτελεί την ύλη για την εξάσκηση της αρετής.

Στο τρίτο μέρος καταγράφονται οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια εφαρμογής της στωϊκής ευλόγου εξαγωγής που αποτέλεσε μια μελέτη φυσικού θανάτου. Συγκριτικά εξετάζονται προγενέστερες και μεταγενέστερες φιλοσοφικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την αυτοκτονία. Επίσης, καταγράφονται οι απόψεις της χριστιανικής θρησκείας και του ελληνικού δικαίου στο συγκεκριμένο θέμα. Συμπερασματικά, η αξιοπρέπεια στη Στωϊκή φιλοσοφία προτάσσεται εμφaticά σε δεσμευτικά καθολική αρχή, η οποία καταδεικνύει το σεβασμό προς τον άνθρωπο που βρίσκεται σε οριακές καταστάσεις, ως μια δυνατότητα που επισφραγίζει τις βασικές αξίες και θεμελιώνεται στον έλλογο στοχασμό. Η εξουσία αυτοπραγίας, η Στωϊκή αυτονομία θεμελιώνεται στη δυνατότητα του κάθε ανθρώπου να πράττει με τέτοιο τρόπο, όπως η φύση, δηλαδή καθολικά και έλλογα, ώστε να μπορεί να δεσμεύσει τόσο τον εαυτό του όσο

και τα άλλα έλλογα όντα. Αυτή η αυτονομία αποτελεί το θεμέλιο της αξιοπρέπειας και την πηγή της ηθικότητας. Στην περίπτωση της αυτοκτονίας, η αυτονομία του ανθρώπου αποκτά μορφή λόγου που επιβάλλει υποχρεώσεις μόνο αν παρουσιαστεί ως μια μορφή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η ηθική απαιτεί από εμάς να σεβαστούμε την αξιοπρέπεια του κάθε ατόμου, ακόμη και όταν εκδηλώνει την αυτονομία του με την πράξη της αυτοκτονίας.

Είτε ασθένεια είτε επιλογή, η αυτοκτονία δεν μπορεί να προληφθεί επιτυχώς όσο παραμένουν οι προκαταλήψεις και η κοινωνία εξακολουθεί να την κοιτάζει μυωπικά. Στους σημερινούς χαλεπούς καιρός, Στωική φιλοσοφία έρχεται να συμφιλιώσει τον άνθρωπο με την απώλεια και αναδεικνύεται σε μια επίκαιρη τέχνη του να ζεις ενάρετα και να πεθαίνεις ενάρετα χωρίς να σκιαμαχείς με τη μοίρα σου, δηλαδή με το θάνατο.

SUMMARY

Common fate of all mortal people is death. Among all fears that dominate people, none can be compared to the awe that is caused by the conscience of his mortality. A paradoxical kind of death is suicide; it is defined as the tragic death that is chosen by people, who are pressed by the need and find themselves in an unbearable pain of a dead-end distress. No-one has any control over his death. However, suicide gives the possibility to them to determine the time of their death.

Nowadays, the number of the suicidal acts has worrying dimensions, whereas a significant number of suicides is not recorded either intentionally – aiming at the encryption of the real cause of death avoiding this way the social stigma – or unintentionally because of the objective inability to clarify the conditions of death.

The Stoic Philosophy tends to be significantly timely as it aims to reconcile human with death, for death does not represent the suffering but simply the material of the components and so we find comfort by feeling that the restoral of our body serves a core role in the biggest life of the universe. Stoicism constitutes the classic ethical attitude of insistence and peaceful confrontation of the difficulties of life and the sufferings victimize human existence, among the entire the most terrible one is death.

Main goal of the present study is to recompose the fundamental authorities and the primary arguments, by which suicide is ethically pleaded in extremely rare circumstances. The plausible conclusion of the Stoics represents the possibility of the preservation of freedom in such circumstances, where dignity is at risk and of the integrity of life. In marginal occasions, where the subjective dimension of life exceeds, human may decide on his own the time of his death, without self-pity and fear and of course under extremely strict conditions. The plausible conclusion is not a tragic end of life, but an act of resistance in circumstances where human dignity is jeopardized, the stable good-life.

In the first part of the study, a reestablishment of the fundamental authorities of the Stoic philosophy is made as well as a differentiation of the three parts of the philosophical consideration. More specifically, the basic authorities of the stoic philosophy will be clarified, such as nature and consideration. Nature has descriptive and ethical value and is identified with providence, fate and reasonable consideration. It is not logically equal to reasonable consideration, but the one that has reasonable consideration as a prerequisite is a valuable and ethical authority. Moreover, despite

that Stoics were much criticized because their theory of fate was considered inconclusive, they managed to rescue human freedom in a deterministic world. Fate is a mental power, the implementation of divine will and states in advance the possibilities that may be affected by an act. However, which of these possibilities will be chosen is the result of human will and consent.

In the second part, the basic authorities of Stoic ethics, such as the concept of virtue, duty and achievement are analyzed. In stoic normative Ethics, the intention and the motive are qualified as the final criterion of ethical assessment and not the actual content of the act. The ethical assessment does not take into consideration the success of the desirable result. In the stoic axiologia, the only ethical good is virtue, which is sufficient for the achievement of eudemonia. All other goods are ethically indifferent, are not dependent on us and do not constitute the basic elements of eudemonia. Life does not have absolute value; it belongs to the favorably indifferent and is not the material for the exercise of virtue.

In the third part, the conditions and the criteria of exercise of the stoic plausible conclusion, which constituted a study of physical death, are recorded. Comparatively, former and posterior philosophical aspects that have been formulated for suicide are examined. Additionally, the aspects of religion and Greek law on the specific matter are recorded. Consequently, the dignity of the stoic philosophy is premised emphatically in a constrainingly universal authority, which enhances the respect to human, who is in marginal circumstances, as a possibility that seals the core values and is founded on rational thinking. The stoic autonomy is founded on the ability of every human to act in such a way, like nature, hence universally and rationally, so as to be able to bound both his self and the other rational beings. This autonomy represents the foundation of dignity and the origin of morals. In the case of suicide, the human autonomy has obligations only if it is presented as a form of human dignity. Ethics demands us to respect the dignity of every human, even when he expresses his autonomy by suicide.

Either disease or choice, suicide cannot be successfully anticipated when precautions persist and society takes a myopic look at it. In the difficult times we are, stoic philosophy acts as a conciliator between human and loss and rises to a timely art of living and dying with virtue without fighting with fate, hence with death.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1. Arnim, Ab I., *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Vol..I-III, Stuttgart 1964
2. Αριστοτέλης , *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Ε΄ μτφρ. Δ. Λυπουρλής Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006
3. Cicero, *De finibus bonorum and malorum*, transl.H.Rackham, M.A, Harvard University Press, London 1971.
4. Cicero , *De Officiis* Book II, 51, trans.Walter Miller, Harvard University Press, London 1975
5. Διογένης Λαέρτιος, Άπαντα, τομ3 , Βιβλίο 6, Κάκτος, Αθήνα 1994.
6. Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφρ.N.M.Σκουτερόπουλος, Στιγμή ,Αθήνα 2004
7. Επίκτητος *Διατριβαί Α*-Δμτφρ. Ι.Σ.Χριστοδούλου- Δ.Ν. Ιωαννίδου, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002
8. Επίκουρος , *Επιστολή προς Μενοικέα- Κύριαι Δόξαι – Επίκουρου προσφώνησις* , μτφρ.N. Μ. Σκουτερόπουλος, Σειρά Στοχασμοί 12: Επιμ. Κλάους Μπέτσεν – Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Στιγμή, Αθήνα 1994
9. *Ηράκλειτος Άπαντα*, μτφρ.Τάσος Φάλλκος-Αρβανιτάκης , Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1999
10. Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, μτφρ .Γ.Αβραμίδης, Θύραθεν, Αθήνα 2008.
11. Plato , *Laws*,II Book IX,trasl.R.G.Bury -Litt.D., Harvard University Press, G.Britain 1968
12. Πλάτων, *Φαίδων*, μτφρ. Γ.Μαυρόπουλος, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2007
13. Πλάτων ,*Πολιτεία*, τόμ.Ι, Βιβλίο 3^ο, μτφρ.Θεόδ.Γ.Μαυρόπουλος, Ζήτρος, Αθήνα 2006,
14. Πλούταρχος , *Περί τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων* , Βιβλίον Ε΄ Κάκτος, Αθήνα 1995.
15. Πλούταρχος, *Περί Στωικῶν ἐναντιωμάτων*, μτφρ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1996.
16. Πλωτίνου,*Εννεάς Πρώτη*,μτφρ. Π.Καλλιγιάς, Κέντρο Εκδόσεων Ελλήνων Συγγραφέων , Αθήνα 1994.

17. Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις Α΄*, Βιβλίο Α, τομ.Α΄, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1998.
18. Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, Vol. I-IV trans. Richard M. Gummere, Harvard University Press, London 1970.
19. Seneca, *Moral and Political Essays*, edit.&transl. by John.M.Cooper & J.F.Procope, Cambridge University Press, Great Britain 1995.
20. Σενέκας. *Επιστολή 90*, μτφρ. Τ. Νικολαΐδης, Στιγμή, Αθήνα 2002.
21. Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις Α΄*, Βιβλίο Α, τομ.Α΄, Κάκτος, Αθήνα 1998.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Αβαγιανού Α., Ευθάνατος θάνατος: Το καλῶς θανεῖν στην αρχαία Ελλάδα, στο : *Ευθανασία: Η σημαντική του «καλοῦ» θανάτου*, ΕΙΕ, Αθήνα 2000.
2. Αβραμίδης Β. Αθανάσιος, *Ευθανασία*, Ακρίτας, Αθήνα 1995.
3. Anagnostopoulos Georgios, Η ευθανασία και ο ρόλος του γιατρού: στοχασμοί πάνω σε μερικές αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, στο *Βιοηθική: Αρχαίες θεματικές σε σύγχρονα προβλήματα*, G.Kuczewski & R.Polansky, μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Τραυλός, Αθήνα 2007.
4. Anderson Eric, *Ο Επίκουρος τον 21^ο αιώνα*, μτφρ. Δ. Γιαννόπουλος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002.
5. Annas Julia, Ancient Ethics and Modern Morality, *Philosophical Perspectives*, Vol.6, Ethics 1992, 119- 136
6. Annas Julia, *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, New York 1993
7. Αυγουστίνος, *Η Πολιτεία του Θεού*, μτφρ. Ανδρ. Δαλέζιου, Αθήνα 1954.
8. Βασιλαματζής .Μ.Μ.,- Καπριδάκη. Σ., Η ευθανασία σε ασθενείς με κακοήθη νεοπλασμάτα και οι νομικοί προβληματισμοί στην εφαρμογή τους, στο *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 2007, 24(1), σελ.150- 167.

9. Beauchamp.L.,Tom, *Ευθανασία-Ηθικές , φιλοσοφικές , ιατρικές και νομικές διαστάσεις*, μτφρ.Β.Κ. Κάντζολα-Σαμπατάκου, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2007
10. Beauchamp L.Tom,&Childress F.James, *Principles of Biomedical Ethics*,5th edition, Oxford University Press,2001.
11. Becker.C.Lawrence, Human Health and Stoic Moral Norms,*Journal of Medicine and Philosophy*,2003, No.2,221-238.
12. Bobzien S, *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*,Clarendon Preess, Oxford 1998
13. _____, Logic.Στο Inwood Brad(ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
14. Βούλγαρης Ευγένιος, *Διατριβή περί Ευθανασίας*, 3^η έκδ.,.Εξάντας, μτφρ. Γ.Δημολιάτης & Μ.Γαναλάκης, Αθήνα 2005
15. .Βούλτος Π., Χατζηνικολάου Φ., Ράϊκος Ν., Ντζάου Σ.,*Σύγχρονη προσέγγιση της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας*, Εργαστήριο Ιατροδικαστικής –Τοξολογίας , Ιατρικής Σχολής Α.Π.Θ.
16. Brennan Tad, Stoic Moral Phychology, στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press.
17. Brun Jean , *Ο Στωικισμός*, μτφρ. Σάββας Βασιλείου, Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1990
18. Γαλανάκης Εμμ., *Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία Ελληνική Γραμματεία*,Διατριβή επί διδακτορία, Ιωάννινα 1996.
19. Campell Robin, *Letters from a stoic* , Penguin Books , London 1961.
20. Camus ,Albert, Ο Μύθος του Σίσυφου, μτφρ.Β.Χατζηδημητρίου, 6^η έκδοση, Μπουκουμάνης , Αθήνα 1973.
21. Carrick Paul, *Medical Ethics in Ancient World*, Georgetown University Press, Washington2001.
22. Chitwood Ava, *Death of Philosophy*, University of Michigan Press,2004.
23. Clarke. M. David, Autonomy, Rationality and the Wish to Die, *Journal of Medical Ethics*, Vol.25, No. 6, (Dec.,1999),σελ.457- 462.

24. Clarke .L.S.,*Το ρωμαϊκό πνεύμα-Ιστορία της Ρωμαϊκής Σκέψης από τον Κικέρωνα ως το Μάρκο Αυρήλιο* ,μτφρ., Πολ. Δημητριάδου-Λ.Τρομάρας,University Studio Press,Θεσσαλονίκη 2004.
25. Colish Marcia L, *The Stoic Tradition from Antiquity to Middle Ages: Stoicism in Classical Latin Literature* , Vol 1, E.J.Brill, Leiden , New York 1990
26. Cooper John ,Stoic Autonomy, στο J.Cooper ,*Knowledge, Nature and the God*, Princeton 2004
27. Cooper.M.John, Eudaimonism, the Appeal to Nature and “Moral Duty” in Stoicism,*Emotion – Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, University Press, Princeton 1999.
28. Cooper .M.J., Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide,στο *Reason and Emotion – Essays on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*, Princeton N.J, Princeton University Press,c1999.
29. Cosans.E.Christopher, Αντιμετωπίζοντας το θάνατο ως Στωικός:ο Επίκτητος για την αυτοκτονία σε περίπτωση ασθένειας, στο *Βιοηθική, Αρχαία θέματα σε σύγχρονους προβληματισμούς*,G.Kuczewski &R.Polansky,μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Τραυλός, Αθήνα 2007.
30. Daude David, The Linguistics of Suicide, *Philosophy and Public Affairs*, Vol.1, No.4 (Summer, 1972),pp.387- 437.
31. Δεσποτόπουλου Ι.Κ., Επίκτητος, στο *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Παπαζήση, Αθήναι 1978.
32. Δημητρακόπουλου.Χ.Παναγ., Η αυτοκτονία εξ επόψεως φιλοσοφικής και χριστιανικής, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής*,τόμ.Ι΄, ανάτυπον, Θεσσαλονίκη 1965.
33. Δραγώνα – Μονάχου Μ., *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία- ο αγγλόφωνος στοχασμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995
34. _____,Ο Νόμος της φύσεως στη Στοά-μια έννοια θεμελιακή για τα ανθρώπινα δικαιώματα, *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Αθήνα 1983, σελ. 133-163.
35. _____, Το πρόβλημα του κακού στο Φίλωνα τον Αλεξανδρέα με ειδική αναφορά το *περί Προνοίας*-είναι η θεοδικία του Φίλωνος στωική; *Φιλοσοφία* ,5-6, Αθήναι 1975-1976, σελ.306-352

36. _____, Η προαίρεσις στον Αριστοτέλη και στον Επίκτητο, *Φιλοσοφία* 8-9, Αθήναι 1978-1979, σελ.265-310
37. _____, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα. Η φιλοσοφική προϊστορία, η πρωτοϊστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική*, τομ. Α', Παπαζήση, Αθήνα 1986
38. _____, Το δικαίωμα της αντίστασης (;) και οι στωικοί, *Δικανικοί Λόγοι* 3, Αθήνα 1995, σελ.61-84
39. _____, Στωικισμός και ανθρώπινα δικαιώματα, Στο *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, επιμ. Δραγώνα – Μονάχου Μ., & Γ. Ρουσόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
40. _____, Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη Στωική φιλοσοφία, *Αφιερωματικός τόμος εις τον καθηγητήν Δημ.Κ.Κούτραν*, Αθήνα 2006, σελ.111- 135
41. Dragona- Monachou Myrto, Providence and Fate in Stoicism and Prae-Neoplatonism, *Philosophia*, 3, 1973, σελ.262-306.
42. Durkheim Emile, *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μτφρ. Μ.Μαρκάκης, Γερ.Αναγνωστίδη, Αθήνα.
43. Dworkin Ronald, *Life's Dominion: An Argument about Abortion and Euthanasia*, Alfred .A. Knopf, New York, 1993.
44. Edelstein Ludwing, *Ο Στωικός Σοφός*, μτφρ. Ροζίνα Μπέρκνερ, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002.
45. Ελύτης Οδυσσέας, Το παράπονο, *Τα ρω του έρωτα*, 4^η έκδ., εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 2006
46. Emmanuel .J.Ezekiel, The History of Euthanasia Debates in the United States and Britain, *Ann Intern Med.* 1994; 121, pp.793- 802.
47. Emmanuel.J.Ezekiel, What is the Great Benefit of Legalizing Euthanasia of Physican- Assisted Suicide? *Ethics*, Vol.109, No.3. (Apr., 1999) pp.629- 642.
48. Festugiere, A.J., *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφρ. Ροζίνα Μπέρκνερ, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 1999
49. Frede Michael, *Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία- Όψεις της ιστορίας και της ιστοριογραφίας της*, επιμ. Χλόη Μπάλλα, Εκκρεμές, Αθήνα 2008

50. Frede Michael, Περί της Στωϊκής έννοιας του αγαθού, μτφρ. Χλόη Μπάλλα, *Δευκαλίων* 15/1, 1997,σελ.81-106
51. Ευαγγέλου Ιάσων, *Το πρόβλημα της ευθανασίας*, Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή 1999.
52. Ganofski S., Το πρόβλημα του ανθρώπου –Ζωή και Θάνατος, μτφρ.Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, Στο *Μελέτη θανάτου, 2^ο Συμπόσιο Φιλοσοφίας* ,Τύποις Αδελφών :Ρόδη, Ελευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ο Πλήθων,32- 55.
53. Garisson.P.Elise, Attitudes toward Suicide in Ancient Greece, *Transactions of the American Philological Association* (1974 -),Vol.121 (1991)σελ.1-33
54. Gill Christopher, The School in the Roman Imprerial. Στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press 2003
55. Gourinat Jean – Baptiste *Οι Στωϊκοί για την ψυχή*, μτφρ. Κωνστ. Ν.Πετρόπουλος, .Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999
56. Griffin Mirriam, Philosophy,Cato , Roman Suicide: I, *Greece &Rome, Second Series*,Vol.33, No. 1(Apr.,1986),σελ.64- 77
57. Hill.D.Timothy, *Ambitiosa Mors- Suicide and Self in Roman Thought and Literature*, Routledge, New York 2004.
58. Inwood Brad, Κανόνες και Συλλογιστική στη Στωϊκή Ηθική, μτφρ Π.Πολυμένης, *Δευκαλίων*, 15/1, 1997,σελ.107-143
59. Ιωαννίδου Χ. Βασιλείου, *Ο Απόστολος Παύλος και Οι Στωϊκοί*,Βιβλιοπωλείον «Αλέξιου και Πικόπουλου», Θεσσαλονίκη 1934.
60. Jaquette .L.James, Life and Death “Adiaphora,” and Paul’s Rhetorical Strageries,*Novum Testatement*,Vol.38,Fasc.1(Jan.1996), σελ.30-54
61. Kant Imm.*Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ., Γ.Τζαβάρας, Δώδωνη,Αθήνα-Γιάννινα 1984.
62. Kant Immanuel,*Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ.,Κ.Ανδρουλιδάκης, Εστία,Αθήνα 2006,σελ.93
63. Kaplan &Schwartz, Suicide in Greaco-Roman Thought ,*Journal of Psychology and Judaism*,Vol.24,No.1, Spring 2000,pp.27- 41.
64. Κατρούγκαλος Γ., *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Σάκκουλα, Αθήνα 1993

65. Kenny Antony, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφρ., Δεσπ. Ριτσάκη, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
66. Khouly, El.H., Οι διατάξεις της Πολιτείας κατά τον Ζήγωνα τον Κιτιά, μτφρ. Μ. Πρωτόπαπα-Μαρνέλη, *Φιλοσοφία*, τομ 35, Αθήνα 2005, 205-214
67. Kidd.G.I, The Relation of Stoic Intermediates to the Summum Bonum, with Reference to Change in the Stoa, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol.5, No 3/4, (Jul.- Oct.), 1995, σελ. 181-194
68. Κονδύλη Παναγιώτη, *Περί Αξιοπρέπειας*, μτφρ. Λευτ. Αναγνώστου, Ίνδικτος, Αθήνα 2002.
69. Κουλούρη Αγορίτσα, Αυτοκαταστροφική Συμπεριφορά και Υπηρεσίες Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, *Νοσηλευτική* 2009, 48(3):292-299
70. Κούρτης Α., Δημογραφικά και κλινικά χαρακτηριστικά των ασθενών με ιστορικό απόπειρας αυτοκτονίας ή/και αυτοτραυματισμού, *Εγκέφαλος*, Αρχεία Νευρολογίας και Ψυχιατρικής, τομ. 40, τεύχος 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003
71. Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπητού .Γ. Τσοπανάκη, 5^η έκδοση, Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1981
72. Lloyd G.E.R., *Η Ελληνική Επιστήμη μετά τον Αριστοτέλη*, απόδοση στα ελληνικά Πόπη Καρλέτσα, Παν. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 2007
73. Long, A.A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Σ. Δημόπουλου-Μ. Δραγώνα Μονάχου, MIET, Αθήνα 2003
74. Long, A.A., *Epictetus-a Stoic and Socratic guide to life*, Clarendon Press-Oxford, New York 2002
75. Long. A. A., & Sedley .D.N., *The Hellenistic Philosophers*, Vol.I Cambridge University Press 1987
76. Long. A. A., Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action. Στο Long. A. A., (ed.), *Problems in Stoicism*, Athlote Press, London 1971
77. Long. A. A., The Stoic Concept of Evil, *The Philosophical Quarterly*, Vol.18, No.73 (Oct., 1968), σελ. 329-343
78. Long.A.A., Socrates on Hellenistic Philosophy, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol.38, No.1, (1988) σελ. 150-171

79. Long .A. A., The logical basis of Stoic Ethics. Στο Long.A.A.,(ed.) *Stoic Studies*, Cambridge University Press, New York 1996.
80. Μάνος Ανδρέας, *Η Ευδαιμονία ως εύροια του βίου στην Αρχαία Στωική Φιλοσοφία*, .Ινστιτούτο του Βιβλίου –Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002
81. Μάνος Ανδρέας, Οι Στωικοί περί της αυτοχειρίας, *Αρχαιολογία*, Μάρτιος 2006,98:55- 60
82. Μάνου Ανδρέα, *Η οντολογία του Πάθους στο έργο του Πλωτίνου*, Διατριβή Επί Διδακτορία, Αθήνα 1990.
83. Manson Edward, Suicide as a Crime, *Journal of the Society of Comparative Legislation*, New Series, Vol.1, No.2(Jul.,1899), pp.311- 319
84. Μανωλεδάκης Ιωάννης, «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια»: έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας ; Στο Ι.Μανωλεδάκης –C.Prittwitz επιμέλεια &έκδ. *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, *Ελληνογερμανικό συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1995, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997
85. Μαρξ Κάρλ, *Περί αυτοκτονίας*, μτφρ., Θεοδ. Παρασκευόπουλος, νήσος, Αθήνα 2003.
86. Mendelson Danuta, Roman concept of mental capacity to make end- of – life decisions, *International Journal of Law and Psychiatry*, 30(2007), pp.201- 212
87. Miller., J., "Stoics and Spinoza on suicide," *Der Einfluss des Hellenismus auf die Philosophie der frühen Neuzeit*, ed. by Gábor Boros (Harrassowitz, 2005). Published as Band 108 of the *Wolfenbütteler Forschungen*.
88. Mitsis Philip, «Οι Στωικοί και τα δικαιώματα», μτφρ.Ε.Βαμπούλη, *Δευκαλίον*, 15/1, 1997, σελ.173-192
89. Μπαγιονά Αύγουστου , *Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικών*, . Παπαζήση, Αθήναι 1970
90. Μπέγζος, Π.Μάριος, Αυτοκτονία και θρησκεία, *Αρχαιολογία* ,Ιούνιος 2006, 99:23- 29.
91. Μπενάκης Λίνος, *Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 2004.
92. Nicholson Richard, Should the Patient Be Allowed to Die? *Journal of Medical Ethics*, Vol.1, No.1(Apr.,1975), pp.5-9.

93. Nilsson Martin, *Η πίστη των Ελλήνων*, μτφρ. Ι.Κ Μαζαράκης- Αινιάν , Δωδώνη, Αθήνα 1998
94. Νικολαΐδης, Β.Απόστολος, *Από τη Γένεση στη Γενετική*, Γρηγόρης, Αθήνα 2006.
95. Noon Georgia, On Suicide, *Journal of the History of Ideas*, Vol.39, No.3 (Jul.-Sep., 1978), 371- 386.
96. Nussbaum Martha, *Therapy of Desire: Theory and Practice to Hellenistic Ethics*, Princeton University Press, New Jersey 1994
97. Nussbaum C.Martha, Ο Κάντ και ο Στωικός Κοσμοπολιτισμός, μτφρ. Χάρης Χρόνης, *Δευκαλίον* 18/2 , Δεκέμβριος 2000, σελ.157-192
98. O'Connell Herny, Chin Ai- Vyrn, Cunningham Conal, Lawlor A.Brian, Suicide In Older People, *BJM*, Vol.329, No.7471 (Oct.16, 2004), 895- 899.
99. Papadimos J.Thomas, Stoicism, the physician , and the care of medical outliers, *BMC Medical Ethics*, 2004, 5:8
100. Παπανούτσος Ε., *Νόμος και Αρετή* , Δωδώνη, Αθήνα 1974
101. Παρασκευόπουλος Ν., Ποινική Ευθύνη από Αυτοκαταστροφικές τάσεις , *Ελλ.Επιθ.Εγκλ.* 3-4/1989
102. Παρασκευόπουλος Νίκος, Διάλογος για την ελευθερία αυτοκαταστροφής, *Ελευθεροτυπία*, 07/09/2005
103. Πελεγρίνης ,Ν.Θεοδόσιος, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
104. Pierre Habet, *The Inner Citadel-The Meditations of Marcus Aurelius*, trans .Michael Chase, Harvard University Press, MA: Cambridge 1998.
105. Pierre Habet, *Αρχαίας φιλοσοφίας εγκώμιον*, μτφρ., Αλ.Μιχαήλ, Εξάντας-Νήματα, Αθήνα 2004.
106. Πρωτοπαπαδάκης Δ.Ευάγγελος, *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ.32-33
107. Protoparadakis .D.E., “Notions of the Stoic Value Theory in Contemporary Debates: Euthanasia and Suicide”, *Zbornik- Journal for Classical Studies* , τ.11, 2009, 1-6
108. Πρωτόπαπα-Μαρνέλη Μαρία, *Οι Στωικοί και η επιστήμη της ρητορικής*, μτφρ. Κωνστ. Ν.Πετρόπουλος, Σμίλη, Αθήνα 2005

109. Reesor. E.Margaret, The “Indifferents” in the Old and Middle Stoa, *Transactions and Proceedings of American Philological Association*, Vol.82(1951).pp.102-110
110. Renaut Alian, *Η Φιλοσοφία*, μτφρ. Τάσος Μπετζέλος, . Πόλις , Αθήνα 2009
111. Rist. M.N, *Stoic philosophy*, Cambridge University Press, Great Britain 1969
112. Sandbach .F. H , *The Stoics*, Indianapolis / Cambridge: Hackett Publishing Company Inc 1989.
113. Schofield Malcolm, *Η Στωική ιδέα της πόλης*, μτφρ.ΧλόηΜπάλλα,ΜΙΕΤ,Αθήνα 1997
114. Sedley David The School , from Zeno to Arius Didymus, στο Inwood Brad (ed.). *The Cambridge Companion to The Stoics*, Cambridge : Cambridge University Press,2003
115. Sedley David, Η περί καθηκόντων διαμάχη μεταξύ Στωικών και Πλατωνικών, μτφρ.Ηλίας Τεμπέλης, *Δευκαλίων*,15,1997,σελ.145-172
116. Seilder .J.Michael, Kant and Stoic on Suicide, *Journal of History of Ideas*, Vol.44,No.3 (Jul.- Sep.,1983),pp.429- 453.
- ¹¹⁷. Sharples.W.R., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, μτφρ. Μαρίνα Λυπουρλή, Γιάννης Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002.
118. Sherman Nancy , Ancient Conceptions of Happiness, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol.55,No 4,(Dec.1995)σελ.
119. Singer Peter, Is the Sanctity of the Ethic Terminal Ill? Στο Helga Kuhse- Peter Singer(ed.),*Bioethics- An Anthology*, 2 edition, Blackwell,Oxford 2006,pp.307- 343
120. Σούρλας Παύλος, *Φιλοσοφία του Δικαίου-Μια ιστορική προσέγγιση*, τομ. Α΄ -Αρχαιότητα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000
121. Striker Gisela, Following the nature: A study in Stoic ethics, *Essays on hellenistic epistemology and ethics*, Cambridge University Press, USA 1996.
122. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε. *Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος*, 2^η εκδ Σάκκουλα,Θεσσαλονίκη1997
123. .Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε.,*Εγκλήματα κατά της ζωής*, β΄ εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα –Θεσσαλονίκη2001.

124. Τσάτσος Κ., *Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, 9^η Εστία, Αθήνα 2005, σελ.286
125. Τσέλλερ –Νεστλέ, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ.Θεοδωρίδη, 1³ έκδοση, Εστία, Αθήνα 1997.
126. Van Hooff Ant., *From Autothanasia to Suicide. Self Killing in Classical Antiquity*, Routledge, London & New York 1990.
127. Van Hoof.A.J.L., Ancient euthanasia: ‘good death’ and the doctor in the graeco- Roman world, *Social Science & Medicine* 58(2004), pp.975-985.
128. Vegetti Mario, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, Τραυλός, πρώτη έκδοση, Αθήνα 2000
129. Velleman.,J.,David, Against the Right to Die, *Journal of Medicine and Philosophy* 1992,17(6):pp.665- 681.
130. White Nicolas, The Basis of Stoic Ethics, *Harvard Studies in Classical Philosophy*, Vol.83, 1979, σελ.143-178.
131. Ξενάκης Τζαίησον, *Χίππηδες και Κυνικοί*, 6η έκδ., Απόπειρα, Αθήνα 1998.
132. Ξενάκης, Τζαίησον, *Επίκτητος –ζωή και στωικισμός*, μτφρ. Δεσπ.Τσίκη, Νεφέλη, Αθήνα 1983.
133. Χαραλάμπους Γιώργος, Ιατρική συνδρομή σε αυτοκτονία: μια ηθική θεώρηση, *Cogito*, τεύχ.05, Νοέμβριος 2006, σελ.46-48.
134. Χρόνης Νικόλαος, Άληθές και ύπαρχον κατά τούς Στωικούς, *Μνήμη Αναστάσιου Γιανναρά(1920-1977)* Παπαζήση, Αθήνα 1981, σελ 87-115.
135. Zeller E, *The Stoics, Epicureans and Sceptics*, transl. by Oswald J.Reichel, MT:Kessinger, 2007[1870], [Facsimile reprint of the Longmans Green edition of 1870].

